

**Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України**

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 3 (17)

Київ 2016

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 13/16 від 27 жовтня 2016 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
М. Й. Варій (м. Львів), С. Д. Максименко (м. Київ),
М. Левицька (м. Варшава, Республіка Польща),
М. І. Михальченко (м. Київ)*

Редакційна колегія:

*Л. А. Найдьонова, д-р психол. наук (голова);
Л. Г. Чорна, канд. психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський, О. В. Полунін,
К. В. Седих, В. О. Татенко, Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. В. Суший – д-р наук з держ. упр.; І. О. Бондаревська – канд. психол. наук;
Л. В. Григоровська – канд. пед. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – 256 с.

Висвітлюються актуальні проблеми політичної психології на сучасному етапі суспільного розвитку, зокрема питання становлення громадянської суб'єктності та формування громадянської ідентичності, пошуку психологічних ресурсів особистості в процесі її соціальної взаємодії. Аналізуються психологічні чинники, що сприяють чи, навпаки, стають на заваді демократизації політичного життя, а саме: соціальна відповідальність і безвідповідальність, толерантність і нетерпимість. Широко представлено й науково інтерпретовано політико-психологічні наслідки дії цих чинників (конструктивна соціальна взаємодія або соціальний бунт; набуття соціального капіталу або статусу економічного аутсайдерства; розвиток демократичних цінностей або наявність тенденцій радикалізму та фашизму). Значну увагу приділено аналізу та узагальненню проблематики політичної поведінки, соціальної та волонтерської активності українського студентства.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

..

ББК 66.07+88.8

© Асоціація політичних психологів
України, 2016

© Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України, 2016

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК ЧИННИК ГРОМАДЯНСЬКОЇ І НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ: ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

І. В. Жадан, м. Київ

Обґрунтовано переваги методології конструктивно-дискурсивного підходу для дослідження трансформації комунікативних практик як чинника національної і громадянської самоідентифікації, а саме: визнання принципової можливості конструювання національної ідентичності в процесі комунікації; уявлення про визначальну роль ядерних конструктів у виборі способів взаємодії; уявлення про конструктивістський діалог як спосіб активізації рефлексії і підвищення чутливості до використання понять, смислів у комунікації; розуміння дискурсу як цілісного комунікативного феномена та форми комунікативної практики. У річичі обраної методології комунікативні практики розглянуто як способи цілераціонального відтворення комунікативних відносин, налагодження взаєморозуміння і формування ефективних поведінкових моделей, застосовуючи які суб'єкт конструює нові смисли, визначає й обґрунтовує свою належність до соціокультурної спільноти, отже, самоідентифікується. Визначено показники національної самоідентифікації як усвідомлення особою належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності й очікування щодо майбутнього. Громадянську самоідентифікацію визначено як процес самокатегоризації та усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії.

Ключові слова: комунікативні практики, громадянська і національна самоідентифікація, конструктивно-дискурсивний підхід, трансформації.

Самоідентифікаційні процеси, зумовлені динамічними політико-економічними та соціальними трансформаціями в українському суспільстві, ускладнюються конкуренцією національних та глобальних комунікативно-дискурсивних практик і цінностей, численними семантичними лакунами дискурсу громадянськості, розмитістю норм і браком ефективних стратегій інституційної і неінституційної комунікації. Отож набуває

актуальності *проблема* соціально-психологічних механізмів та чинників самоідентифікації молоді.

Мета статті: обґрунтування перспективності конструктивно-дискурсивного підходу для розв'язання проблеми трансформації комунікативних практик як чинника національної та громадянської самоідентифікації.

Вибір методології конструктивно-дискурсивного підходу для вирішення проблеми впливу на процеси національної та громадянської самоідентифікації зумовлений насамперед концептуальними положеннями конструктивістського підходу, прибічники якого (Б. Андерсон, Д. Белл, П. Бергер, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Т. Лукман, М. Фішер, Е. Хобсбаум та ін.) вважають, що національна ідентичність може бути об'єктом конструювання. Базові концепти конструктивізму, зокрема уявлення про конструкт як спосіб розуміння і пояснення світу, а також про те, що комунікація є конструкторським елементом, видаються нам продуктивними для пошуку засобів інтенсифікації процесів самоідентифікації. Ядерні конструкти, які очолюють верхні щаблі ієрархії, є визначальними для ідентифікації і вибору комунікативних практик взаємодії особи з іншими. У процесі комунікативної взаємодії реструктуруються старі й генеруються нові значення і смисли, на основі яких виникають нові форми дії. Конструктивістський діалог актуалізує рефлексію і підвищує чутливість індивідів до способів (практик) використання понять, смислів у комунікації.

Дискурсивна психологія розглядає дискурс як найважливіший елемент соціальної взаємодії і підкреслює діалектику його зв'язку із соціальними практиками. Дискурс постає водночас інструментом і результатом конструювання соціальної реальності. На ідеї соціального конструювання світу ґрунтується і дискурсивний аналіз, у річищі якого поняття “дискурс” використовується для позначення певного соціально і культурно обумовленого традиційного способу взаємодії (вербальної чи невербальної), що дає підстави розглядати його а) як цілісний комунікативний феномен, б) як форму комунікативної практики. Залучення методології дискурсивного підходу дасть нам змогу проаналізувати основні інформаційні конструкти соціальної взаємодії, які задають параметри конституювання національної і громадянської спільнот, та визначити особливості комунікативних практик, що зумовлюють процеси самоідентифікації.

Комунікативні практики визначають як “соціально значущі дії, спрямовані на передавання актуальної інформації, що характеризуються цілераціональним відтворенням комунікативних відносин, релевантних певному соціальному контексту” [8, с. 117]. У процесі мовної комунікації в певному соціальному контексті конструюються нові смисли, інтерпретації, налагоджується взаєморозуміння, формуються ефективні поведінкові моделі і комунікативні відносини, суб'єкт визначає та обґрунтовує свою

належність до соціокультурної спільноти, тобто самоідентифікується. Комунікативні практики зумовлюють усвідомлення особою своєї унікальності і визнання унікальності Іншого, а отже – самоідентифікацію індивіда [8].

Комунікативні практики разом із символами, що їх репрезентують, супроводжують і забезпечують, задають ціннісно-сміслові координати конструювання “можливих” і “неможливих” світів (прийнятних і неприйнятних для особистості інтерпретацій), наповнюють досвід суб’єкта, задають цілісну структуру його суб’єктності, відображуючи результат роботи як свідомих, так і несвідомих механізмів [5; 7]. Будь-який процес комунікації включає минуле (досвід), теперішнє (конкретна ситуація комунікативної взаємодії) і проєкцію в майбутнє [9; 10].

Основними способами зміни практик вважають артикуляцію (коли фокусується, називається більш чітко окреслюється певний спосіб дії або стиль поведінки, у результаті чого він набуває певного поширення в суспільстві), реконфігурацію (зміну статусу практики, коли вона з маргінальної перетворюється на центральну) і запозичення (перенесення і поширення практик з інших культур чи інших просторів).

Потенціал комунікативних практик як чинника громадянської і національної самоідентифікації підтверджується їх функціями, найбільш значущими серед яких є:

- функція *формування* – соціальних реальностей та спільнот, у комунікативному просторі яких вибудовується взаєморозуміння;
- функція *конституювання і відтворення* ідентичності;
- функція *репрезентації* основних способів соціального існування, можливих у певній культурі в певний час;
- функція *генерування смислів* (змістових і ставленнєвих) – смисли передаються, трансформуються, уточнюються, доповнюються, створюються;
- функція *конструювання* соціально-культурних репрезентацій образу “Я” і соціальних відносин;
- функція *нормування* – встановлення прийнятних для спільноти способів взаємодії, правил та норм життєдіяльності;
- функція *конструювання образу бажаного майбутнього*, що відбувається в діалогічній взаємодії;
- функція *інтерпретування культури*;
- функція *відтворення* комунікацій різних рівнів;
- функція *обміну* інформацією різних рівнів;
- *соціалізувальна та адаптаційна* функції.

Дослідження комунікативних практик передбачає врахування їх зумовленості особливостями соціальної організації, культурними настановами (у кожній культурі свої простори значень і смислів, які вказують, пропонують інтерпретації тощо), нормами й цінностями, а також визна-

чення мети комунікації, особистісних очікувань комунікантів та ситуативних контекстуальних чинників комунікативної взаємодії.

Підсумовуючи викладене, комунікативні практики можна визначити як способи цілераціонального відтворення комунікативних відносин, налагодження взаєморозуміння і формування ефективних поведінкових моделей, застосовуючи які суб'єкт конструює нові смисли, визначає та обґрунтовує свою належність до соціокультурної спільноти – отже, самоідентифікується.

Самоідентифікація – відкритий, динамічний, нелінійний процес, що відбувається на різних рівнях соціальної взаємодії і зумовлює розвиток як суб'єкта, так і спільноти (П. Бергер, В. О. Васютинський, Т. В. Дмитрова, Л. А. Найдьонова, Б. Д. Паригін, Ф. Тьоніс, В. О. Ядов). Virізнюють два механізми самоідентифікування, один з яких більшою мірою спрямований на адаптацію до соціокультурного середовища, другий – на перетворення індивідуальних властивостей особистості, переструктурування цілісності суб'єкта [2].

Базові смисли і концепти національної самоідентифікації визначаються частіше в рамках етнічного підходу (ідентифікація з національною ідеєю, культурою, символікою), територіального підходу (ідентифікація з нацією-державою, її громадянською культурою, правовою, економічною системами) або в річищі етнотериторіальної концепції (ідентифікація з історичними цінностями корінного етносу, єдність традицій, національно-державної символіки, території).

Представниками різних наукових шкіл вивчаються закономірності формування національної ідентичності (М. Й. Боришевський, К. В. Коростеліна, Л. П. Нагорна, К. В. Терещенко, В. Ю. Хотинець, О. В. Шевченко) та аналізуються чинники національної ідентифікації – інституційні, культурні, психологічні, аксіологічні тощо (В. О. Васютинський, П. І. Гнатенко, Е. Ю. Грищук, І. Ю. Данилюк, Л. Т. Масенко, Д. В. Позняк, Ж. Т. Уталієва, М. О. Шульга).

У межах цього дослідження спробуємо виявити потенціал трансформації комунікативних практик як інструмента інтенсифікації процесу національної самоідентифікації. З цією метою за результатами теоретичного аналізу було сконструйовано визначення базового поняття й обрано показники національної самоідентифікації, які будуть враховуватися в ході розроблення інструментарію емпіричного дослідження та подальшого аналізу отриманих даних.

Національну самоідентифікацію визначено як усвідомлення особою належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності й очікування щодо майбутнього. З урахуванням конструктивно-дискурсивного підходу, у річищі якого здійснюється дослідження, за основні показники національної самоідентифікації взято: відчуття належно-

сті до спільноти, що проживає на території країни, та її історії; ціннісні преференції (об'єднувачі і роз'єднуювальні, загальнонаціональні і регіональні); базові смисли національної самоідентифікації, які солідаризують респондентів у різних регіонах країни; бажання продовжувати жити в цій країні та готовність жертвувати заради її процвітання.

У центрі сучасних досліджень *громадянської самоідентифікації* – становлення громадянськості в умовах нового типу політичної культури постмодерністського суспільства, характерними рисами якої є фрагментарність, релятивізм і нігілізм, дефіцит демократії та недовіра до традиційних політичних інститутів, падіння інтересу до участі в політичному житті та низький рівень залученості до громадянського суспільства, а також перегляд ролі національної ідентичності в її становленні (М. Арнот, М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, Е. Гідденс, Р. Дж. Далтон, О. Ічилов, Д. Керр, П. Коновер, Ф. Одіже, Р. Патнам, С. І. Позняк, О. В. Сухомлинська, Д. Сьорінг, С. Дж. Фарр, Д. Хітер, М. О. Шульга, Т. М. Яблонська та ін.). Актуальними є також дослідження громадянства в межах теорії політики третього шляху (І. Гаргрівз, Е. Гідденс, С. Голл, С. Уайт та ін.), розвиток якої став реакцією на такі соціальні явища, як глобалізація, децентралізація, зміна ціннісної та соціальної структури суспільства та загострення екологічних проблем. На сьогодні загалом окреслено сутність, структуру та деякі аспекти семантики громадянства і громадянськості як його психологічної компоненти, визначено місце громадянських уявлень у структурі громадянськості (С. Верба, О. Ічилов, О. М. Князев, П. Коновер, Б. Крік, Т. МакЛоклін, Д. Міллер, Н. Х. Най, С. І. Позняк, С. Г. Рябов, О. В. Сухомлинська, Д. Сьорінг, Д. Хітер та ін.).

На основі аналізу результатів досліджень громадянської ідентифікації було висунуто припущення, згідно з яким громадянська самоідентифікація на різних рівнях соціальної взаємодії постає як: а) усвідомлення власної спроможності обстоювати свої громадянські права та цінності (рівень міжособової взаємодії); б) солідаризація з групою, члени якої обстоюють певні громадянські цінності, практики та моделі поведінки (рівень взаємодії “Я” – мала група); в) усвідомлення власної спроможності впливати на прийняття рішень політичною владою та державними інститутами (рівень взаємодії “Я” – влада). З-поміж *показників громадянської самоідентифікації* найбільш значущими, на нашу думку, є: відчуття належності до спільноти громадян (ідентифікація себе як суб'єкта громадянської активності); особливості “особистісного профілю” суб'єкта (локус відповідальності, самоконтроль, самопотенціювання, потреба у свободі – своїй та інших); усвідомлення спільності інтересів і цілей (з групою, національною спільнотою); практики громадянської взаємодії та моделі громадянської активності.

Посилаючись на положення про те, що згуртування людей на основі переживання солідарності сприяє їхній громадянській самоідентифіка-

ції, Ю. Габермас з-поміж механізмів розвитку громадянської самоідентифікації вирізняє поширення *комунікативних практик* (консультування, масові обговорення і дискусії тощо) і стверджує, що філософія комунікативної раціональності відповідає основним потребам суспільства – в індивідуальній і груповій свободі (див. [4]). Водночас суттєвою перепорою на шляху втілення у життя ідеї солідаризації спільнот засобами раціональної комунікації є неможливість забезпечення основної її умови – розумності учасників дискурсу.

До проблем постраціональної комунікації, яка акцентує увагу на взаємодії через обмін символами [6], відносять: *полісемантичність* [1], що призводить до відмови від автентичності, *пріоритетність знакового та символічного визначення* (замість смислового навантаження тексту), *втрату або підміну зв'язку між змістом і смислом* та *високу мобільність* постраціональних комунікативних практик, здійснення яких не потребує реальності, що дає змогу витіснити раціональну комунікацію, видаючи ірраціональне за раціональне [3].

Узагальнивши психологічні уявлення про ймовірні вектори та механізм впливу комунікативних практик на ідентифікаційні процеси та взявши за основу ознаку переважання особистісного/соціального, ми виокремили “внутрішню” і “зовнішню” детермінацію самоідентифікації. У першій групі детермінант у рамках цього дослідження передбачається визначити ресурсний потенціал трансформування комунікативних практик розвитку самосвідомості та комунікативних бар’єрів самоідентифікації, у другій – комунікативних практик залучення до соціальної взаємодії та семіотичних компонентів практик. З огляду на специфіку інформаційного суспільства окремо буде досліджено вплив на процеси громадянської та національної самоідентифікації комунікативних практик в інтернет-середовищі.

Висновки

1. В основу дослідження трансформації комунікативних практик як чинника національної та громадянської самоідентифікації покладено методологію конструктивно-дискурсивного підходу, відповідно до якого: дискурс розглядається як інструмент і результат конструювання ідентичностей; констатується взаємозумовленість дискурсу і комунікативних практик; наголошується на ситуативності дискурсу (послідовній, інституціональній і риторичній); самоідентифікація особистості постає як гнучкий дискурсивний конструкт, що постійно трансформується в просторі соціальної взаємодії. Відповідно визнається принципова можливість конструювання ідентичностей, а отже, і впливу на процеси самідентифікації.

2. Комунікативні практики, як способи цілераціональної взаємодії, спрямовані на передавання інформації і генерування смислів, створення, відтворення і перетворення соціальних реальностей, породжують відчуття причетності, залученості, комфортності перебування у взаємодії,

а відтак – згуртування та ідентифікацію спільнот і самоідентифікацію індивідів.

3. Громадянську самоідентифікацію визначено як процес самокатегоризації та усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, здатної до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії.

Національна самоідентифікація визначається як усвідомлення особою належності до політичної нації – соціокультурної спільноти, що має свій досвід державності, традиції, міфи і символіку, спільні цінності та очікування щодо майбутнього.

Л і т е р а т у р а

1. *Барт Р.* Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Роланд Барт ; пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
2. *Богаченко В. В.* Самоидентификация субъекта социального действия, ее сущность и структурная организация в поле социокультурного пространства современности [Электронный ресурс] / В. В. Богаченко. – Режим доступа : http://www.zgia.zp.ua/gazeta/znpgvzdia_2014_58_178.pdf
3. *Висоцька О.* Постраціональна комунікація: витоки та сутність / О. Висоцька // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Х., 2007. – С. 5–12.
4. *Волкова Т. П.* Проблема мультикультурализма в философии Ю. Хабермаса / Т. П. Волкова // Вестник МГТУ : Труды Мурман. гос. техн. ун-та. – 2006. – Т. 9. – № 1. – С. 21–26.
5. *Лукиянова Н. А.* Признаки коммуникативных практик делиберативной политики / Н. А. Лукьянова // Вестник Томского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Политология. – 2014. – № 3 (27). – С. 97–103.
6. *Маклюэн М.* Понимание Медиа: внешние расширения человека / М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Г. Николаева. – М. : Гиперборея; Кучково поле, 2007. – 464 с.
7. *Маричева А. В.* Дискурсивные аспекты конституирования субъектности личности / А. В. Маричева // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – Вип. 24. – С. 511–520.
8. *Стриганкова Е. Ю.* Коммуникация и социализация в формирующемся информационном обществе: социально-философская рефлексия процессов взаимодействия / Е. Ю. Стриганкова // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2014. – № 3. – С. 116–123.
9. *Miller K.* Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts / K. Miller. – Boston : McGraw-Hill, 2002.
10. *Wood J. T.* Interpersonal Communication: Everyday Encounters / J. T. Wood. – 3rd ed. – Belmont, CA : Wadsworth, 2002.

R e f e r e n c e s

1. Bart, R. (1989). Izbrannyye raboty: Semiotika: Poetika [Select works: Semiotics: Poetics]. Translated by G. K. Kosikova. Moscow: Progress Publ. (rus).

2. Bogachenko, V. V. (2014). Samoidentifikatsiya subyekta sotsialnogo deystviya, yeye sushchnost i strukturnaya organizatsiya v pole sotsiokulturnogo prostranstva sovremennosti [Self-identification of subject of social action, its essence and structural organization in the field of modern social and cultural space], http://www.zgia.zp.ua/gazeta/znpvgvzdia_2014_58_178.pdf (rus).
3. Vysotska, O. (2007). Postratsionalna komunikatsiia: vytoky ta sutnist [Post-rational communication: sources and essence]. Kharkiv, pp. 5–12 (ukr).
4. Volkova, T. P. (2006). Problema multikulturalizma v filosofii Yu. Khabermasa [The problem of multiculturalism in Habermas's philosophy]. *Vestnik MGTU: Trudy Murmanskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta* [Bulletin of MSTU: Proceedings of the Murmansk State Technical University], vol. 9, no. 1 (rus).
5. Lukyanova, N. A. (2014). Priznaki kommunikativnykh praktik deliberativnoy politiki [Signs of communicative practices of deliberative policy]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya* [Bulletin of Tomsk State University. Series: Philosophy. Sociology. Political science], 3 (27), 97–103 (rus).
6. McLuhan, M. (2007). Ponimaniye Media: vneshniye rasshireniya cheloveka [Understanding Media: the extensions of man]. Translated by V. G. Nikolayeva. Moscow: Giperboreya Publ.; Kuchkovo pole Publ. (rus).
7. Maricheva, A. V. (2014). Diskursivnyye aspekty konstituirovaniya subyektnosti lichnosti [Discursive aspects of constituting of subjectivity of the personality]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Problems of modern psychology: Collected works Kamenetz-Podolski National University named by Ivan Ohienko, Institute of Psychology named by H. S. Kostyuk NAPS Ukraine] (pp. 511–520), Is. 24. Kamianets-Podilskyi: Aksioma Publ. (rus).
8. Strigankova, Ye. Yu. (2014). Kommunikatsiya i sotsializatsiya v formiruyuschem-sya informatsionnom obshchestve: sotsialno-filosofskaya refleksiya protsessov vzaimodeystviya [Communication and socialization is in the formed informative society: social-philosophical reflection of processes of co-operation]. *Vestnik Povolzhskoy akademii gosudarstvennoy sluzhby* [Bulletin of the Volga Academy of Public Administration], 3, 116–123 (rus).
9. Miller, K. (2002). *Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts*. Boston: McGraw-Hill.
10. Wood, J. T. (2002). *Interpersonal Communication: Everyday Encounters* (3rd ed.). Belmont, CA: Wadsworth.

Жадан И. В. Коммуникативные практики как фактор гражданской и национальной самоидентификации: теоретико-методологические принципы исследования

Обоснованы преимущества методологии конструктивно-дискурсивного подхода при исследовании трансформации коммуникативных практик как фактора национальной и гражданской самоидентификации, в частности: признание принципиальной возможности конструирования национальной идентичности в процессе коммуникации; представление об определяющей роли ядерных конструкторов при выборе способов взаимодействия; представление о конструктивистском

диалоге как способе активизации рефлексии и повышения чувствительности к использованию понятий, смыслов в коммуникации; понимание дискурса как целостного коммуникативного феномена и формы коммуникативной практики. В русском избранной методологии коммуникативные практики рассмотрены как способы целерационального воссоздания коммуникативных отношений, установления взаимопонимания и формирования эффективных поведенческих моделей, применяя которые субъект конструирует новые смыслы, определяет и обосновывает свою принадлежность к социокультурному сообществу, следовательно, самоидентифицируется. Определены показатели национальной самоидентификации как осознания личностью принадлежности к политической нации – социокультурному сообществу, которое имеет свой опыт государственности, традиции, мифы и символы, общие ценности и ожидания относительно будущего. Гражданская самоидентификация определена как процесс самокатегоризации и осознания личностью своей принадлежности к сообществу, способному отстаивать свои интересы в ответственном, конструктивном социальном взаимодействии.

Ключевые слова: коммуникативные практики, гражданская и национальная самоидентификация, конструктивно-дискурсивный подход, трансформации.

Zhadan I. V. Communication practices as a factor of citizenship and national self-identification: theoretical and methodological fundamentals of the study

The article presents validation arguments for the advantage of the constructive-discourse approach to studying transformation of communication practices as a factor of national and citizenship self-identification, namely, recognition of the possibility as such to construct national identity in the process of communication; ideas about the key role of nucleus constructs in the choice of ways to interact; ideas about a constructivist dialogue as a means of activating reflection and increasing susceptibility for the choice of concepts and meanings in the process of communication; understanding discourse as a communication phenomenon and forms of communication practices.

According to the applied methodology, communication practices are treated as means of the purpose-rationalized reflection of the communication relations, establishment of mutual understanding and development of effective models of behavior, which helps an individual to construct new meanings, to determine and substantiate his/her belonging to a certain socio-cultural community, thus to identify him- or herself with it. Indicators of national self-identification have been determined. National self-identification is defined as one's awareness of belonging to a political nation, a socio-cultural community, which has experience in statehood, traditions, myths and symbols, shared values and expectations of the future. Citizenship self-identification is defined as a process of individual self-categorization and awareness raising regarding his/her belonging to a community capable of defending its interests by means of responsible and constructive social interaction.

Key words: communication practices, citizenship and national self-identification, constructive- discourse approach, transformations.

SOCIALIZING DISCOURSE AS A FACTOR OF CONSTRUCTING SEMANTICS OF SOCIAL INTERACTION

S. I. Poznyak, Kyiv

Socializing discourse is a dynamic construct reflecting specific configurations of representations about social and political world as well as general cultural and national systems of orientation – shared meanings and definitions that enable social cohesion and interaction. Modern socializing discourse bears such general features of postmodernity as fragmentation, relativism and nihilism as well as specific peculiarities of the political environment such as “hybridization” of the traditional ideologies, “mediatization” of the political space, which, in their turn, determine the coordinates within which youth constructs the semantics of social interaction. Amorphous character of civic identification, fragmentation of the representations of political and civic participation, contradictive attitudes to norms and rules of social interaction characteristic of student representations proves the need for transformation of socializing discourse practices towards a more systemic approach and consistency in presenting objectives and strategies of social and political development, role of citizens and civic organizations in their realization, construction of rational expectations of society, government, politics, and political decision making. Most effective agents of such transformations are educational institutions and civic associations.

Key words: socializing discourse, social interaction, construction of meanings, discourse practice, transformation.

Problem. The process of structuring the political discourse of youth social interaction takes place under the influence of multitype and multivector semantic constructs produced by the subjects of political socialization including young people themselves. Discourse, as argued by I. Zhadan, not only represents images, representations and meanings of the interaction participants but also determines the boundaries of the reality. As a dynamic form of social practice, discourse constructs society, people and identity. In the framework of the existing discourse in the process of socialization, youth develops their own text. The main mechanisms of its construction are selection, interpretation and conceptualization of meanings and definitions [4].

The role of the socializing discourse as a factor of representation, image and meaning construction has been emphasized by K. Sergeiev. Referring to M. Foucault, the researcher states that any social ontology is a complex admissible discourse, and that one’s world outlook is all one can talk about. There is no external repressive mechanism to restrict one’s discourse – it restricts itself. “It is not the actual social practice, it is the ideas that construct discourse and frame the space for words and muteness” [8, p. 42].

In other words, discourse is the representation of ethics, values and a system of beliefs, which are dominant in the society [5]. As a product of social construction discourse regulates social interaction, it is a factor of social order and social control.

The purpose of this article is to provide theoretical background of exploring discourse as a factor of meaning construction, outline peculiarities of contemporary political discourse and the socializing impact discourse practices and agents may have on transformation of meanings of social interaction.

Historical character and intersubjectivity of discourse provide for its legitimization. Discourse does not appear instantaneously. Its construction is a long process of typification and coordination of activities of the social actors, who create and construct the social world in the process of communication. Intersubjectivity of discourse is emphasized by E. Husserl, who argues that the essence of discourse reveals itself through individual's subjectivity shared by others, intersubjectivity and the "life world" of the subjects who are intentionally interconnected by communication [3]. Communication takes place if there is a meaning, a shared definition around which interaction emerge. If there is no such meaning, there is no interaction. There cannot be valid communication without a shared life context for the participants, which comprises shared definitions and meanings, which in their turn are constructed and reconstructed in the process of communication.

One of the approaches to the conceptualization process and mechanisms of discourse construction, its definitions and meanings is the theory of the social construction of reality by P. L. Berger and T. Luckmann [1], according to which the social world is not something natural and given – it is created by people and changed by people in the process of communication. Discourse as a verbal means of existence of social reality is constructed, deconstructed and reconstructed accordingly, and this process continues as long as the humankind exists. P. L. Berger and T. Luckmann propose to consider three stages of that process: externalization, objectification and internalization [1].

On the stage of *externalization* people create the social world in the process of their existence. They turn their physical environment – nature – into the social environment, into the material culture, and use it for their own purposes giving social meanings to natural phenomena. People create the nonmaterial culture with its institutional (marriage, money, etc.) and normative (values, beliefs, norms) components. The latter is the most dependable of a human being, the most abstract and the most meaningful one for human existence. Thus, it needs a higher level of regulation. To support the constructed order people develop an entire meaning system around that order. The continuum of meanings related to the skin color with the coordinates of race and racism can be one of the example of such a system. Since meanings are functionally dependent and abstract, they are contingent and precarious. However, we do not perceive

them as such – we perceive them as hard, objective reality, which is due to the process of objectification.

Objectification is the process whereby people perceive their everyday life as regulated and prearranged reality, which exists independently of people and their activities. Precarious meanings are perceived as stable and as such that are not questionable. This is achieved due to their

- institutionalization (embedding in routinized behavior);
- historicity (going through generations);
- verbalization (embedding in language);
- legitimation (giving meaning cognitive and moral basis).

The last phase of the construction of social reality is the process of *internalization* whereby people learn and accept the legitimized institutional order, which, as a result, turns in a factor of inner regulation [1].

Every person has his or her own ideas, creates his or her own images and meanings. However, the nature of that process according to M. Crossley, depends on the “raw material” which is accessible for people in their own culture. The source of such raw material is the discourse [5].

Cultural dependence and dynamics of structuring the meaning has been emphasized by D. Leontiev. Every human being exists and develops in the conditions of the previously created context of meanings, which is determined by the cultural environment. “Meaning is determined by the context, but the context does not stand still, the context is new each time...” [6, 110]. It is not possible to say anything old - everything will be new each time because of the changing context. The researcher defines three components of the context: the context of life, the context of culture, and the context of individual experience.

Following W. Dilthey, W. Windelband and H. Rickert, D. Leontiev interprets construction of meaning as the process of “extracting” experience and its interpretation, as reconstruction of meanings of social actions based on meanings and definitions created by the society and the environment in which individual’s conscience developed. Adherents of the other approach (M. Weber, P. Bourdieu, E. Giddens, J. Habermas) consider meaning construction to be a process of social action rationalization, semantic correlation of actions with objective rationality as the ideal.

In view of the above mentioned provisions of the theory of discourse as a factor of meaning construction, as well as the empirically identified peculiarities of the student political world outlook structure including representations of social interaction (they have been discussed in detail in the previous articles), we shall analyze the specifics of the current social and political discourse (the context of life as put by D. Leontiev) within which student representations are constructed. Such analysis will allow identification of general tracks and possibilities to facilitate the reconstruction of social interaction meanings represented in the youth discourse.

General features of modern social and political discourse represent new type of political culture of postmodernity, whose indications are fragmentation, relativism and nihilism, deficit of democracy and lack of trust in the traditional political institutions, lack of interest in participation in the political life, low level of involvement in civic society, and increasing transparency of the national identity frame.

Analyzing the meaning construction process in the political environment, O. Malinova names, inter alia, such features of the political discourse:

- “hybridization” of the traditional ideologies as a general feature of modernization. It manifests itself in fragmentation of the ideological field, lack of consistency and ideological continuity in formulation and presentation of the objectives and the strategies of social and political development replaced with presentation of certain single social and political problems or interests of certain political groups;

- “mediatization” of the political space, i. e. purposeful construction of representations of the activities of the political elite in the public space aiming at manipulating people’s conscience, which results in increasing autonomy of activities and wafting of meanings through staging visual effects instead of facilitating rationalization of the political elite activities;

- representation of social and political realities in the discourse is not systemic, but rather determined by the relevancy to the circumstances and the needs of certain political actors;

- criticism of the status quo in the public space seems to be not less important than its legitimization;

- denial of the aims of social and political development depending on the historical and value perspective;

- legitimization of ideas by bringing them into correlation with certain concept of social good.

Such specifics of the discourse practices within which youth constructs their own representations of the political world, are characteristic of both single subjects of political socialization – mass media, political parties and government institutions, civic associations, education agents and the socializing environments as a whole. This is proved by the findings of the empirical research and the identified tendencies of fragmentation, controversy and mythological character of the value models and strategies of social interaction, simulacrum civic identification, schematic representation of goals and means of social and political interaction, narrow radius of trust both horizontal and vertical.

Despite certain objective precipitations of the semantic structure of the youth representations of social interaction, we would like to discuss possible ways of “adjusting” the semantics of social interaction to ensure a long-time individual and social perspective. Therein we mean security and stability of citizens’ lives and viability, sustainability and continuity of the society devel-

opment, which, in the long run, contribute to self-development and creativity of an individual.

Tracks of transformation of the socializing discourse constructs have been drawn from the problem clusters of social interaction representations identified in the course of the empirical research. Such clusters are the amorphous civic identification, the narrow radius of interpersonal and institutional trust, the fragmented representation of the involvement in sustainable networks, vagueness in representation of civic activities, contradictory attitude to social norms and suctions.

Transformation of discourse practices of the political socialization subjects should accordingly focus on:

- systemic approach and ideological consistency in presenting objectives and strategies of social and political development, role of citizens and civic associations in their realization (opportunities with regards to decision making and responsibility);
- awareness of the value of social interaction as an instrument of defending one's interests and interests of the community, and understanding the rules of such interaction;
- search of constructive ways of resolving social controversies, e. g. usage of the technologies of cosmopolitan communication [8], according to which coordination between different groups or people is more important than reaching coherency of their positions;
- construction of the rational expectations with regards to society, government and politics, mechanisms and conditions of political decision making and their realization;
- awareness of the essence of civic activities, ways and spheres of civic intervention as well as acquisition of positive experience of citizens' (or civic associations) interaction with authorities;
- law obedience as a basic civic attitude, respect to the rule of law as well as positive experience with regards to the effectiveness of law and activities of the law enforcement bodies;
- understanding of the value of the established social norms and rules, advantages of their observation even if this entails restrictions for individual freedom;
- awareness of citizens' responsibility for the observation of the "rules of the game" in the community and positive attitude to those who care.

All the agents (or subjects) of political socialization can contribute to the outlined transformations of the socializing discourse. However, possibilities, level and effectiveness of their influence are not the same. This depends on their social functions and means of communication they possess.

The main role in the process of youth socialization is undoubtedly played by the family. This is proved by the numerous studies of the effective-

ness of the influence of the main socialization agents. However, family is a private sphere, where communication may be open for recommendations, but it is not the subject to external regulations.

Prominent role in youth discourse structuring belongs to mass media, which thanks to its large number, variety, accessibility and modern IT is an effective means of communication and meaning construction. At the same time, there is a series of restrictions that minimize our expectations of media potential regarding the transformation trends outlined above. One of them is them deals with the so called mediatization of the social and political environment as it has been argued by O. Moskalenko. It implies that media purposefully constructs representations of certain political elites' activities in order to manipulate citizens' minds and support those elites in achieving their political goals instead of presenting unbiased information, systemic analysis of social and political processes and exposing citizens to different trends and concepts of social and political development. An objective ground for such a restriction is a specific format of the communication process with the media. Within that communication there is no exchange of information as such – in the majority of cases the other side acts exclusively as the recipient of the information.

Unlike media, education institutions and civic organizations have to and are capable of supporting active communication due to their institutional functions. The first do it in the community of educational actors, the latter – among members of civic organizations and broader public. Such communication presupposes not only information exchange, but also formulation of objectives, development of strategies of their reaching in the process of involvement into common cognitive and civic activities. This requires reaching consent on discourse practices and construction of the shared discourse.

Numerous studies in the field of political socialization prove the role of education and educational experience in development of youth social interaction strategies [11; 12]. They state that young people, who obtain social knowledge and skills in the process of education, have a possibility to participate in discussions and debates, learn to take part in voluntary activities in the local community, more often demonstrate social responsibility, solidarity, and readiness to be involved in different forms of civic activities. Two types of educational activities of the educational institutions deserve special attention. They are:

- creation of educational situations which involve youth interaction, coordination, set-up of common objectives and development of mutually acceptable strategies of problem solving and meeting real needs of the community;
- offering opportunities for youth participation in a wide range of civic organization, clubs and associations.

In the process of interaction its participants have to find ways to coordinate different, sometimes opposite stand points and views. To do this one should, firstly, define the coherence line in view of the fact that different participants have different perceptions of the reasons, the consequences and the time frame of the actual problem solution, as well as of the logic of their own actions and actions of the other party; secondly, develop a communication technology where every party is perceived and treated as “one of us”, as well as construct a “common language”; thirdly, be prepared to accept and recognize the results of the common activities, which may defer from those which were originally planned by the communicators [14].

Student involvement into meaningful, real but not a functional activity through realization of social projects and voluntary activities makes it possible to link their learning experience with the solution of the actual problems of the community. Young people obtain skills to act and reach objectives, realize their own capability to influence the environment, get positive experience of social interaction. Young people take a stand when they realize that a social problem is relevant to them, and a condition for its relevance is awareness of the responsibility for its solution.

Studies proves that even as an obligatory type of educational activities youth involvement into voluntary work is an effective way of development of social abilities, responsibility and consolidation of political and social identity [13].

Youth gets the experience of interaction in a group. Young people learn what it means to be group or organization members, have rights, influence the group decision-making process and take the responsibility for the mission of the group. They gain such experience through participation in civic associations. Analyzing mechanisms of the impact of the civic association membership on developing youth motivation for social involvement, C. Flanagan states that despite the fact that social remuneration is one of the major motives of membership for most young people, their adherence to values and ideals of those organizations as well as solidarity and identification with them grow with the time. If an individual feels solidarity with the group, he or she can sacrifice their personal achievements for the community wellbeing [12]. At the same time young people experience collective effectiveness, i. e. belief in the group capability to achieve something together, in cooperation with other members, especially if that cooperation is successful. Since social and political aims are as a rule achieved through a collective action, it is another important mechanism of developing youth motivation for civic participation.

Special emphasis on the importance of membership in civic organizations was placed by A. de Tocqueville, who argued that only through interaction in civic associations can people learn critical lessons in cooperation and

discipline, shape their moral virtue, develop their intellect, public spiritedness, and willingness and ability to participate in self-government [10; 15].

Conclusions. The main agents of socializing discourse practices that promote youth awareness raising with regards to values of social interaction as an instrument of protecting their own interests and interests of the community as well as exercising rules of such interaction are educational institutions and civic associations.

Education and civic discourse are not isolated from the socializing discourse and can hardly compete with such powerful socializing agent as, for example, mass media. Thus, a condition for reconstruction of the semantics of social interaction in the political world outlook of the university students is the coordination of discourse practices of all the major socializing agents on the track of conceptualization (or reconceptualization) of the basics of political socialization, specification of its goals and strategies in view of the current social and political environment as well as perspectives and priorities of the national development [2].

Literature

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Взаимодействие в социальном мире и специфика его действия. От редколлегии // Мир психологии. – 2008. – № 1 (53). – С. 3–9.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Эдмунд Гуссерль. – М. : Философские технологии, 2009. – 496 с.
4. Жадан І. В. Особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Психологічні перспективи. – Луцьк, 2014. – Вип. 24. – С. 100–112.
5. Кроссли М. Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / М. Л. Кроссли. – Х. : Гуманитар. Центр, 2013. – 284 с.
6. Леонтьев Д. А. Смыслообразование и его контексты: жизнь, структура, культура, опыт / Д. А. Леонтьев // Мир психологии. – 2014. – № 1. – С. 104–116.
7. Малинова О. Ю. Конструирование смыслов: исследование символической политики в современной России : монография / О. Ю. Малинова ; РАН. ИНИОН. Центр соц. научн.-информ. исслед. Отд. полит. науки. – М., 2013. – 421 с.
8. Сергеев К. В. “О чем невозможно говорить...” Феномен “невывысказуемых требований” и социальные риски в современном обществе / К. В. Сергеев // Полис. – 2013. – № 4 (136). – С. 32–44.
9. Crick B. Essays on Citizenship / Bernard Crick. – London : Continuum, 2000. – 220 p.
10. Davenport D. Civic Associations / David Davenport, Hanna Skandera // Never a Matter of Indifference: Sustaining Virtue in a Free Republic / P. Berkowitz (ed.). – Stanford, Calif. : Hoover Institution Press, 2003. – P. 59–83.

11. Flanagan C. Young People's Civic Engagement and Political Development / C. Flanagan // *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas* / A. Furlong (ed.). – New York : Routledge, 2009. – 496 p.
12. Kahne J. E. Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation / Joseph E. Kahne, Susan E. Sporte // *American Educational Research Journal*. – 2008. – № 45 (3). – P. 738–766.
13. Kerr D. European Report from the IEA International Civic and Citizenship Education Study / David Kerr, Linda Sturman. – Amsterdam : IEA, 2010. – 182 p.
14. Pearce W. B. Communication and the Human Condition / W. Barnett Pearce. – 1-st ed. – Southern Illinois University Press, 1989. – 248 p.
15. Tocqueville de. A. Democracy in America / Alexis de Tocqueville; Harvey C. Mansfield and Delba Winthropeds (eds.). – Chicago : University of Chicago Press, 2000. – 489 p.

References

1. Berger, P. L., Luckmann, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti. Traktat po sotsiologii znaniya* [The social construction of reality. A treatise on sociology of knowledge]. Moscow: Medium Publ. (rus).
2. Vzaimodeystviye v sotsialnom mire i spetsifika ego deystviya. Ot redkollegii. [Interaction in the social world and peculiarities of its impact. Editorial] (2008). *Mir psikhologii* [World of psychology], 1 (53), 3–9 (rus).
3. Husserl, E. (2009). *Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filisofii* [Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy]. Moscow: Philosophy of technology Publ. (rus).
4. Zhadan, I. V. (2014). Osoblyvosti strukturuvannia tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi [Peculiarities of structuring value component of youth's political world outlook]. *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 100–112 (ukr).
5. Crossley, M. L. (2013). *Narrativnaya psikhologiya. Samost, psikhologicheskaya travma i konstruirovaniye smyslov* [Introducing narrative psychology: self, trauma, and the construction of meaning]. Moscow: Humanities center Publ. (rus).
6. Leontyev, D. A. (2014). Smysloobrazovaniye i yego konteksty: zhizn, struktura, kultura, opyt [Creation of meaning and its contexts: life, structure, culture, experience]. *Mir psikhologii* [World of psychology], 1, 104–116 (rus).
7. Malinova, O. Yu. (2013). *Konstruirovaniye smyslov: issledovaniye simvolicheskoy politiki v sovremennoy Rossii* [Construction of meanings: study of symbolic politics in modern Russia]. Moscow (rus).
8. Sergeyev, K. V. (2013). “O chem nevozmozhno govorit...” Fenomen “nevyskazuyemykh trebovaniy” i sotsialnyye riski v sovremennom obshchestve [“What is impossible to talk about ...” Phenomenon of “the demands that cannot be vented” and social risks in modern society]. *Polis. Politicheskkiye issledovaniya* [Polis. Policy research], 4 (136), 32–44 (rus).
9. Crick, B. (2000). *Essays on Citizenship*. London: Continuum.
10. Davenport, D., Skandera, H. (2003). Civic Associations. In P. Berkowitz (ed.) *Never a Matter of Indifference: Sustaining Virtue in a Free Republic*. Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, pp. 59–83.

11. Flanagan, C. (2009). Young People's Civic Engagement and Political Development. In A. Furlong (ed.) *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas*. New York: Routledge.
12. Kahne, J. E., Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45 (3), 738–766.
13. Kerr, D., Sturman, L. (2010). *European Report from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. Amsterdam: IEA.
14. Pearce, W. B. (1989). *Communication and the Human Condition*. Southern Illinois University Press; 1st edition, 248.
15. Tocqueville, de. A. (2000). *Democracy in America*. H. C. Mansfield and D. Winthropeds (eds.). Chicago: University of Chicago Press.

**Позняк С. І. Соціалізувальний дискурс як чинник конструювання
смислів соціальної взаємодії**

Соціалізувальний дискурс розглядається як динамічний конструкт, що відображає як специфічні конфігурації уявлень про соціально-політичний світ, так і загальнокультурні та загальнонаціональні системи орієнтацій – мораль, цінності, систему вірувань, які поділяються суспільством та уможливають соціальну взаємодію і взаєморозуміння. Для сучасного соціалізувального дискурсу визначено як характерні такі загальні риси постмодерну: фрагментарність, релятивізм та нігілізм, а також особливості його політичної складової, якими є, зокрема, “гібридизація” традиційних ідеологій, “медіатизація” політичного простору, що задають координати смислоконструювання молоддю соціальної взаємодії. Аморфність громадянської ідентифікації, фрагментарність репрезентацій досвіду участі в політичній та громадській діяльності, суперечливе ставлення до норм та правил соціальної взаємодії, що детермінують уявлення студентства, визнано за свідчення необхідності трансформації соціалізувальних дискурсивних практик у напрямку більшої системності та послідовності в представленні цілей та стратегій суспільно-політичного розвитку, ролі громадян і громадських об’єднань у їх реалізації, конструювання раціональних очікувань щодо функціонування суспільства, державної влади, політики та процесу прийняття владних рішень. До найефективніших агентів таких трансформацій віднесено освітні заклади та громадянські об’єднання.

Ключові слова: соціалізувальний дискурс, соціальна взаємодія, конструювання смислів, дискурсивна практика, трансформація.

Позняк С. И. Социализирующий дискурс как фактор конструирования смыслов социального взаимодействия

Социализирующий дискурс рассматривается как динамический конструкт, отражающий как специфические конфигурации представлений о социально-политическом мире, так и общекультурные и общенациональные системы ориентаций – мораль, ценности, систему верований, которые разделяются обществом и служат социальному взаимодействию и взаимопониманию в нем. Для современного социализирующего дискурса определены в качестве характерных такие общие черты постмодерна: фрагментарность, релятивизм и нигилизм, а также особенности его политической составляющей, которыми являются, в частности,

“гибридизация” традиционных идеологий, “медиатизация” политического пространства, определяющие координаты конструирования молодежью смыслов социального взаимодействия. Аморфность гражданской идентификации, фрагментарность репрезентаций опыта участия в политической и гражданской деятельности, противоречивое отношение к нормам и правилам социального взаимодействия, которые детерминируют представления студенчества, признано в качестве свидетельства необходимости трансформации социализирующих дискурсивных практик в направлении большей системности и последовательности в представлении целей и стратегий общественно-политического развития, роли граждан и гражданских объединений в их реализации, конструирования рациональных ожиданий от функционирования общества, государственной власти, политики и процесса принятия властных решений. К наиболее эффективным агентам таких трансформаций отнесены образовательные учреждения и гражданские объединения.

Ключевые слова: социализирующий дискурс, социальное взаимодействие, конструирование смыслов, дискурсивная практика, трансформация.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В ПОЛІТОЛОГІЧНИХ, ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Д. О. Яровий, м. Київ

Звертається увага на те, що в українському науковому і публіцистичному дискурсах циркулює чимало означень тих конфліктних соціально-політичних процесів, які спостерігаються в суспільстві протягом останніх років, причому як щодо збройного конфлікту, так і щодо загального стану української громади. Обстоюється думка, що для дослідження цих подій необхідно дати їм чітке термінологічне визначення; зокрема, для опису суспільних процесів пропонується використовувати термін “громадянське протистояння”. Розкривається також зміст феномена громадянського протистояння за співвіднесенням з іншими суспільними явищами та розмежовуються дискурсивні практики цих феноменів. Проведено порівняння громадянського протистояння з такими феноменами, як громадянська війна, громадянський конфлікт, соціальний конфлікт, соціальна напруженість. Доведено, що через нечітке розмежування цих феноменів їх часом використовують для психологічних маніпуляцій, адже межа такого застосування часто є мотиваційною. Зроблено висновок, що громадянське протистояння відрізняється від згаданих феноменів тим, що воно є комплексним процесом внутрішньодержавної конфронтації між групами в суспільстві, який характеризується наявністю у сторін глибоких ціннісних та ідеологічних суперечностей.

Ключові слова: громадянське протистояння, громадянський конфлікт, громадянська війна, конкуренція дискурсів, криза ідентичності.

Проблема. У зв’язку з конфліктними подіями останніх декількох років процеси громадянського протистояння в Україні, які досі перебували в латентній фазі, характеризуючи лише короткі політичні кризи, значно загострилися. На тлі агресії Російської Федерації на сході України в державі спостерігається нарощування потужності політичних, економічних та соціальних механізмів внутрішнього протистояння, які супроводжуються загостренням суперечностей між різними групами інтересів (часто – ще й між широкими верствами суспільства, які підтримують ці групи інтересів).

Політична психологія як галузь знань, що досліджує психологічні компоненти політичної поведінки людини, може стати тією сферою, в якій буде здійснено аналіз особливостей громадянського протистояння, визначено джерела його конструювання та деконструювання, розроблено соціально-психологічні методи зменшення впливу негативних факторів соціально-політичної кризи в Україні. Необхідно зазначити, що деконструювання громадянського протистояння вимагає чіткого осмислення цьо-

го феномена, що можливо лише за умови його порівняння та співвіднесення з подібними феноменами. Щоб здійснити комплексне дослідження комунікативних практик громадянського протистояння та зрозуміти, як вони впливають на ескалацію конфлікту в Україні, пропонуємо порівняти означений феномен з іншими, відповідно до їхніх виявів. Беручи до уваги результати проведеного огляду наукової літератури з політології та соціально-політичної психології, феномен громадянського протистояння ми будемо розглядати як комплексний процес внутрішньодержавної конфронтації між групами в суспільстві, зумовлений наявністю у сторін глибоких ціннісних та ідеологічних суперечностей.

Мета статті: обґрунтувати запропоноване визначення за співвіднесенням феномена “громадянське протистояння” з іншими феноменами, що існують у соціальному середовищі та маркуються як “громадянський конфлікт”, “соціальний конфлікт”, “соціальна напруженість”, “громадянська війна” тощо; дослідити розуміння цих феноменів не лише в сучасному, а й в історичному контексті; за допомогою компаративного аналізу зазначених феноменів сформулювати визначення громадянського протистояння, встановивши поняттєві межі цього феномена з іншими такими поняттями, що належать до відповідної сфери політичних та соціальних відносин.

Оскільки єдиного розуміння феномена громадянського протистояння у сфері суспільних досліджень досі не вироблено, то допускаються різні трактування цього поняття. Використання власне означення “громадянське протистояння” в українському дослідницькому дискурсі наразі не є поширеним. У науковому середовищі воно здебільшого використовується в історичному дискурсі. Звернімося, приміром, до збірника статей Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної ради в Ніжині. Укладачі збірника, присвяченого громадянському протистоянню в історії України, зосереджують увагу на питаннях національної консолідації в історичному розрізі та наголошують на важливості досягнення консенсусу та взаємоповаги в суспільстві. Як громадянське протистояння дослідники позначають: внутрішньоукраїнські конфлікти часів козацтва, релігійний розбрат між представниками різних церковних громад, соціальний розбрат українців періоду Української революції 1917–1921 років та ранніх періодів радянської влади, розділення українців в часи радянсько-німецької війни та політичну конфронтацію початку 1990-х років. Підкреслюючи важливість історичних уроків, науковці зазначають, що громадянське протистояння в Україні на будь-якому рівні зрештою призводило до поділу та ослаблення країни і, як наслідок, зростання тиску іноземних держав. Обстоюється думка, що національна консолідація “по всій території України і для всіх її громадян, незалежно від

національності, мови, релігії та політичних уподобань” [4], є життєво важливою, оскільки дає змогу уникнути поширення цих деструктивних процесів. Таким чином, дослідники історії соціальних процесів в Українікладають у поняття “громадянське протистояння” зміст, який позначає наявність суперечностей між широкими верствами населення.

Водночас на визначення громадянського протистояння як політичного процесу на сучасному етапі натрапляємо в працях із суспільних наук. Так, О. В. Новакова вважає одним із випадків громадянського протистояння, яке довго готувалося політтехнологами, події “помаранчевої революції” 2004–2005 років. Ця політична криза, на думку дослідниці, виникла внаслідок радикалізації суспільства в ході передвиборної кампанії, коли маніпулятивні технології активно використовувалися для формування образу ворога, який підлягає політичному знищенню. О. В. Новакова вважає, що громадянське протистояння було сконструйоване елітами, які використали технології провокування та розколу суспільства в умовах відсутності системи державницьких консолідаційних цінностей та державної ідеології [8].

Відповідно, громадянське протистояння співвідносилось з електоральними суперечностями між широкими верствами населення, а зусиллями зацікавлених сторін воно перетворилося на конфлікт світогляду та світобачення. У 2004–2005 роках представники політично протилежних таборів часто підкреслювали, що конфлікт відбувався не між В. Ющенком і В. Януковичем, а між “сучасністю і минулим”, “Європою і Азією” (з точки зору представників першого табору), або ж між “гличиками та індустріалізацією”, “демагогією і розвитком” (з точки зору апологетів другого). При цьому варто згадати події політичних криз в Україні 2006–2007 та 2009–2010 років, у ході яких обидва згадані політики вступали в політичні альянси, та постійну взаємну дифузію представників обох таборів. Це доводить, що в практичній площині на рівні політичних еліт світоглядних суперечностей не було або ж вони не мали під собою ціннісних основ. Водночас ці суперечності були прищеплені свідомості населення (електорату), що призвело в подальшому до значних деформацій його світорозуміння – саме тоді, коли дії (у тому числі дискурсивні) політичних лідерів, з якими населення асоціювало себе, відхилялися від побудованої ними ж для електорату світоглядної моделі.

Окрім позначення електоральних суперечностей між широкими верствами населення, термін “громадянське протистояння” застосовується для позначення протидії структур громадянського суспільства та влади щодо контролю над діяльністю державних органів [10], кризи політичної ідентичності та фрагментації суспільства за культурно-цивілізаційним фактором [9], кризи легітимності влади [11], а також в контексті розвитку нації та соціального порозуміння [15].

Щоб запобігти можливому маніпулюванню щодо розуміння феномена “громадянське протистояння” і його вживання в контексті сучасних конфліктних подій в Україні, а також щодо розуміння, яким групам інтересів вигідно використовувати відповідний дискурс, слід дослідити, як співвідносяться між собою поняття громадянського протистояння і поняття громадянської війни та громадянського конфлікту. Останні часом використовують для позначення подій, які відбуваються на сході України в зоні проведення антитерористичної операції. Оцінюючи події, обов’язково братимемо до уваги потужне афективне забарвлення термінів, яке може спотворювати бажане тлумачення. Отже, для розуміння феноменів громадянського конфлікту та громадянської війни потрібно не лише дослідити вживання цих термінів у сучасних контекстах, а й оцінити їх історичне вживання.

Звертаючись до першого феномена – громадянського конфлікту, важливо спочатку означити межі феноменів “громадянський конфлікт” і “соціальний конфлікт”. Ці означення часто використовуються в дискурсі засобів масової комунікації як взаємозамінні. Якщо в певних контекстах така заміна й можлива (коли йдеться про конфлікт), то в інших випадках між цими формулюваннями існує певна понятійна відмінність.

Феномен соціального конфлікту, описаний Р. Дарендорфом у 1950-х роках, лежить у площині конфліктології. Дарендорф визначав соціальний конфлікт як будь-які відносини між елементами, які можна охарактеризувати через об’єктивні (латентні) або суб’єктивні (очевидні) протилежності. На думку дослідника, конфлікт є закономірним результатом функціонування будь-якої системи управління і полягає у відмінностях соціальних позицій та ролей у суспільстві. Він пов’язаний з відносинами влади та привілеїв і виникає внаслідок диспропорційного розподілу влади й браку вільних каналів її перерозподілу [16]. Відповідно до традицій, започаткованих у працях Р. Дарендорфа, у сучасному науковому дискурсі соціальний конфлікт стосується саме подій, пов’язаних з нерівністю та відносинами сили. При цьому описані конфлікти найчастіше мають соціально-економічний компонент, тобто нерівність описується як соціально-економічне явище [6; 19].

Але на сучасному етапі розвитку глобального суспільства далеко не всі процеси протидії та конфронтації зумовлюються соціально-економічною нерівністю учасників. Відповідно, деякі з них не можуть бути визначені як соціальний конфлікт. Натомість значна кількість таких процесів протидії відбувається між групами, що є рівними із соціально-економічного погляду. Звідси випливає, що феномен громадянського конфлікту, на противагу соціальному, має більш широкі межі і досить часто стосується широкомасштабних подій, не пов’язаних безпосередньо із соціально-економічним становищем. Оскільки сталою науковою ви-

значення громадянського конфлікту досі немає, то це спричинює значні розбіжності у використанні цього поняття в дискурсивних практиках.

Спостерігаємо такі явні розбіжності, коли в дискурсі йдеться, наприклад, про громадянську війну. Громадянська війна передбачає такий рівень конфлікту, за якого суперечності між сторонами, що розпочалися з політичної фази, переросли у воєнні дії в боротьбі за політичну владу. Таке означення надається поняттю як в англomовному, так і в російськомовному та україномовному науковому дискурсах [1; 21]. А проте громадянський конфлікт є дещо ширшим поняттям і не обов'язково означає залучення воєнних дій. Варто зазначити, що в публіцистичному суспільно-політичному дискурсі ці поняття досить часто використовують як тожні. Часто термін “громадянський конфлікт” виступає евфемізмом до поняття “громадянська війна” і може бути застосований навіть для позначення тривалого відвертого збройного протистояння. Мотиви цього дискурсу можуть бути як ідеологічними (штучне “пом'якшення” ситуації для внутрішньої та зовнішньої аудиторії), так і формальними, юридичними (небажання вживати на офіційному рівні поняття “війна”, що може тягти за собою відповідні правові наслідки, не бажані для конкретної сторони конфлікту).

Але громадянська війна як така не може відбуватися без військового компонента. Таким чином, до березня 2014 року в Україні взагалі не йшлося про громадянську війну. Враховуючи залучення військового компонента операцій із початку проведення АТО, події, що відбуваються на сході України, теоретично можна було б класифікувати як громадянську війну, але це визначення не буде коректним. Громадянська війна передбачає конфлікт між організованими групами всередині країни, або, що буває рідше, між двома країнами, які складають конфедерацію (як у випадку Громадянської війни у США). Оцінюючи ж ситуацію в Україні, більшість незалежних західних дослідників зазначають, що події у східних регіонах є військовим зіткненням українських Збройних сил та спецслужб з аналогічними силами Російської Федерації, які забезпечують ідеологічну, логістичну, керівну та ініціативну роль у конфлікті [17; 20]. Якщо звернутися до історичних прецедентів, то можна зауважити, що значна представленість серед противників України місцевих мешканців не дає підстав вважати конфлікт громадянською війною, як не вважалися громадянською війною протидія “уряду Віші” та Руху опору в ході Другої світової війни у Франції або уряду Квіслінга та норвезьких партизанів.

Особливістю дискурсу громадянського протистояння в Україні (причому як подій минулого, так і більш сучасних) є те, що його агенти досить часто вживали та вживають поняття “громадянська війна” як інструмент залякування та маніпуляцій. Ця “мовна гра” та породжена нею криза дискурсивної межі стає одним з важливих інструментів політичних

технологій. Позначення в дискурсі соціально-політичних подій в Україні, які розпочалися в лютому 2014 року, як “громадянської війни” в міжгрупових відносинах виступає індикатором “свій-чужий” щодо бачення майбутнього України, її територіальної цілісності та суверенітету, відносин з іншими державами та цивілізаційного шляху. У подальшому дослідженні цьому питанню важливо приділити увагу саме через його суспільну та політичну значущість.

Сучасні події на сході України зазвичай позначають як “громадянська війна” представники проросійського дискурсу, оскільки такий маркер дає змогу заперечити участь Російської Федерації в ініціюванні та ескалації конфлікту або ж просто “розділити провину між двома сторонами учасників”. Це відповідає інтересам агентів цього дискурсу – дає змогу мобілізувати відповідним чином налаштований електорат та заручитися політичною підтримкою Росії.

Враховуючи історичний контекст, слід зазначити, що саме феномен громадянської війни дійсно мав місце в такі періоди історії, як Українська революція 1917–1921 років та козацька руїна, але не завжди громадянське протистояння можна на понятійному рівні ототожнювати з громадянською війною. Протистояння може розгортатися та згасати і без воєнних дій, у ситуаціях, подібних до тих, наприклад, що описана вище О. В. Новаковою, – у ході “помаранчевої революції” [8].

На відміну від ситуації з феноменом громадянської війни, використання в дискурсі феномена громадянського протистояння має менше причин пов’язувати відповідного комунікатора з проросійським дискурсом (хоч і не виключає можливості такого зв’язку). Гіпотетично, ступінь зв’язку може залежати від того, що саме комунікатор позначає як “громадянське протистояння” – воєнні дії на сході чи суперечності між групами в суспільстві. При цьому варто пам’ятати, що поняття “громадянське протистояння” теж може використовуватися в науковій літературі на позначення громадянських війн, хоча в цьому контексті частіше все ж таки означає глибокий системний конфлікт, який мав наслідком таку війну [4; 18]. Відповідно, важливо розуміти, що громадянське протистояння розвивається не лише в рамках відкритого збройного конфлікту, а й у вертикальному розрізі суспільства, і розвивається в комунікативній сфері на всіх рівнях дискурсу – офіційному, напівофіційному та побутовому. Таким чином, широкі кола цивільного населення, які не беруть і не брали участі в бойових діях, але, безумовно, є виробниками та споживачами дискурсу, стають носіями громадянського протистояння в найширшому розумінні цього поняття. У цьому колосальному рівні залучення населення полягає ще одна з базових відмінностей громадянського протистояння від громадянської війни: громадянське протистояння є всеохопним, воно включає в себе всіх учасників дискурсу, тобто фактично все населення.

Досліджуючи громадянське протистояння, не можна оминати увагою такий феномен, як “соціальна напруженість”. М. М. Слюсаревський визначає соціальну напруженість як певний психічний стан суспільства, зумовлений об’єктивними чинниками, який виявляється в індивідуальній та груповій поведінці у відповідь на екстремальні впливи. Соціальну напруженість можна розуміти як величину природної активності, що супроводжує будь-який соціальний процес і є двигуном розвитку; разом з тим її можна тлумачити як негативний стан соціуму, який виникає за несприятливих умов та є істотним відхиленням від раціонального розвитку подій. Проте соціальна напруженість, яка включає в себе невдоволення суб’єктів наявною ситуацією, можливостями власного впливу на неї, невдоволення діями інших суб’єктів, а також ретроспективну оцінку минулого та прогностичну оцінку майбутнього стану [13], на відміну від громадянського протистояння, є більш пасивним процесом, тоді як протистояння дістає вираження у формі дискурсивної дії – конкуренції дискурсів на публічних аренах. Протистояння передбачає конкуренцію комунікаторів за перебування на вістрі соціального та політичного дискурсу, оскільки увага суспільства є досить обмеженим ресурсом. На відміну від напруженості, яка може не проявлятися у формі активних дій та вчинків, протистояння оформлюється не в абстракції, а на конкретних публічних дискурсивних аренах, де невдоволення суб’єктів ситуацією формулюється та зростає (у дискурсі з гілками влади, медіа, організаціями тощо). На цих аренах відбувається обговорення, відбір, визначення, формулювання, драматизація, оформлення та представлення громадськості соціальних проблем [14].

Отже, на понятійному рівні громадянське протистояння відрізняється від найбільш дотичних до нього соціальних феноменів. Відмінність соціального конфлікту від громадянського протистояння полягає в тому, що перший передбачає протидію учасників, засновану на соціально-економічній нерівності, тоді як громадянське протистояння не накладає таких обмежень. Говорячи про громадянський конфлікт і громадянське протистояння, відмінність варто визначити скоріше як контекстуальну. Громадянський конфлікт виявляє понятійну близькість до громадянської війни та може використовуватися як її синонім, що накладає на наукове дослідження ідеологічний констрukt.

Як бачимо, відмінність між громадянським протистоянням і громадянською війною полягає в тому, що протистояння є всеохопним і включає всіх учасників дискурсу, все населення країни, а не лише учасників збройного протистояння. І, нарешті, громадянське протистояння та соціальна напруженість відрізняються ступенем активності, адже протистояння завжди виражене у формі дій. Однак, навіть враховуючи вищенаведені межі, слід пам’ятати, що криза дискурсивної межі, з якою стикаються комунікатори при формуванні дискурсу, породжує можливості для маніпу-

ляцій, тож часто формулювання того чи іншого повідомлення засноване радше на мотивації та інтересах комунікатора, ніж на понятійних критеріях.

Виділивши громадянське протистояння з низки інших подібних суспільних феноменів, маємо відтак описати, що включає в себе громадянське протистояння як таке. Як можна зрозуміти з наведених вище прикладів розуміння феномена, однією з ключових особливостей громадянського протистояння є розкол суспільства. При цьому йдеться саме про громадянську, цивільну його частину, а не про людей, які беруть участь у збройній протидії. Будучи значною за чисельністю та важко ідентифікованою, ця група може виступати субстратом, на якому зростає соціальна напруженість та громадянський конфлікт, що зрештою поглиблює наявну державну кризу. Саме неможливість ідентифікації та надвелика, навіть у масштабах країни, кількість представників цих груп пояснює один з основних ризиків, який громадянське протистояння становить для держави та суспільства. Це дає підстави говорити про громадянське протистояння як про процес міжгрупової конфронтації в межах однієї держави.

Зрозуміло, що у визначенні своїх цінностей та в діях населення керується світоглядними орієнтирами, ідеологією та ідентичністю. Відповідно, для повного розуміння феномена громадянського протистояння необхідно звернутися до національної ідеї, яка, навіть попри відносну дифузність у термінологічному розумінні та наявності різних трактувань, залишається важливою складовою конструювання громадянського протистояння, що пов'язує його з відносинами сили та конкуренції ідеологій. Останнім часом конкуренція та протистояння ідеологій та дискурсів в Україні зумовлюють серйозну кризу ідентичностей, яка притаманна українському соціуму. Важливо враховувати, що побудова національної ідентичності на раціонально-прагматичних засадах та розгляд цієї ідеї як загальногромадянської, а не етнічної, як вільної від етнічних обмежень, може розглядатися як один з чинників деескалації громадянського протистояння [7]. Водночас потрібно залишатися критичними щодо абсолютизації раціонально-прагматичного підходу, оскільки тоталітарні механізми його впровадження можуть так само викликати протистояння. Відповідно, конструювання національної ідентичності має віднайти певний баланс між етнічним та політичним розумінням нації.

При спробі побудувати національну ідентичність на загальногромадянських засадах важливо коректно оцінювати роль російськомовної спільноти в Україні. Через широке вживання російської мови в період СРСР та маргіналізацію мови так званих “етнічних меншин” в Україні виникла категорія населення, яка сприймає російську мову як рідну, навіть не обов'язково належачи до російського етносу. Однак, втративши

звичний панівний статус, російськомовне населення зіткнулося з необхідністю соціально-психологічної адаптації до нових ідеологічних налаштувань, яка не завжди проходила гармонійно та поглибила рівень напруженості між мовними групами. Адаптація, яка часом відбувалася стихійно та непродумано, не була “м’якою”, а тому часто штовхала іншомовне населення до спротиву та несприйняття ідей українства, а отже, закладала підґрунтя для нарощування протистояння [2], що теж використовувалося для політичних маніпуляцій.

Певні успішні кроки в напрямку деескалації міжмовних суперечностей зроблені спільнотами так званих “російськомовних українських націоналістів”, які беруть активну участь у захисті як українського інформаційного простору в ролі “лідерів думок”, політичних блогерів тощо, так і в обороні країни (за неофіційними даними, близько 60% бійців сил антитерористичної операції спілкуються в побуті російською мовою [3]), хоча мова все одно залишається одним із потенційних факторів конструювання громадянського протистояння. При цьому, на жаль, мовний фактор використовують не лише антиукраїнськи налаштовані групи інтересів, а й ті, що формально є проукраїнськими, але демонстративно не визнають російськомовних співгромадян з їхньою особливою ідентичністю “справжніми” українцями. Орієнтація цих груп на загострення ситуації через розділення російськомовних та україномовних представників політичної української нації дає підстави для виділення їх як окремого суб’єкта подальшого політико-психологічного дослідження.

Описані вище суперечності між локальними ідентичностями стають одним зі значних чинників протистояння, будучи критерієм розподілу на категорії “свій-чужий” та провокуючи тим самим комплекс негативних для України явищ, таких як регіоналізм, мовне, міжрегіональне та міжконфесійне протистояння та вияви сепаратизму як наслідки кризи розуміння територіальної цілісності країни. Проблема формування ідентичностей, а якщо точніше, проблема їх конфлікту в українському соціальному середовищі, загострена недовірою населення до держави через низку економічних та соціальних факторів, включаючи падіння життєвого рівня населення та затяжний збройний конфлікт. Ця недовіра також підкріплюється неспроможністю державного механізму відігравати роль фундатора української національної ідеї; на певних етапах розвитку суспільства недовіра стала одним з факторів, що зумовив поточний рівень громадянського протистояння [12]. Додатковий конфліктогенний фактор – досвід численних спроб груп інтересів, у тому числі тих, що мали політичну владу, побудувати ідентичність українця на протиставленні задля досягнення політичних цілей та підтримки деяких верств населення (“Донецьк – не Україна”, “російськомовні – не українці” тощо). Усі наявні політичні групи інтересів з різним ступенем успішності використовують маніпулятивні

технології для формування необхідної їм думки. Усі вони схильні до маніпулювання емоціями, перекручування фактів, використання частково правдивої інформації, використання символів тощо.

Ці комунікативні практики, що застосовувалися різними групами інтересів для побудови відповідної ідентичності, мали побічний ефект. Він виявився у поглибленні розколу в суспільстві, який досяг точки біфуркації при втручанні зовнішніх певних груп інтересів, представлених Російською Федерацією. Зазначені групи беруть участь у конструюванні громадянського протистояння в Україні, впливаючи на ситуацію в державі під кутом зору власних зовнішньополітичних та внутрішньополітичних (щодо російського суспільства) інтересів. Ці події знайшли вираження у формі гібридної війни, яку можна визначити як новий тип агресивних дій, що характеризується використанням інформаційної зброї, участю у протистоянні недержавних акторів, використанням терористичних методів, порушеннями військової етики та права, використанням методів економічного та психологічного тиску, пропаганди тощо [5]. Втручання зовнішніх акторів у конструювання громадянського протистояння та в розв'язання конфлікту є додатковим чинником, який обмежує доцільність уживання поняття “громадянська війна”, хоча й не заперечує визначення цих подій як громадянського протистояння.

Той факт, що сприйняття та оцінки часто пов'язуються з ідентифікацією учасників за ознакою “свій-чужий” та конфліктом ідентичностей (у ході якого учасники протистояння повністю ототожнюють позицію опонентів з їхніми особистостями і критикують не власне позицію чи оцінку, а особу, яка є її носієм), обумовлює виняткову роль дискурсів у конструюванні громадянського протистояння. Відповідно, важливий вплив українського політичного дискурсу на життя країни, політичну ідентичність груп та інформаційно-психологічну безпеку держави зумовлює необхідність дослідження конструювання в ньому громадянського протистояння.

Слабкість описаних вище підходів щодо розмежування політичних феноменів також допускає дифузії використання термінів, яку часто використовують для психологічних маніпуляцій. Тобто чіткий характер демаркаційної лінії призводить до того, що поняття “протистояння”, “війна”, “конфлікт” можуть “наповзати” одне на одне в дискурсивній практиці, залежно від інтересів комунікаторів конкретного дискурсу. Відповідно, межа вживання понять часто є мотиваційною: наприклад, більш радикальний дискурс може частіше використовувати поняття “війна”, а лояльний, натомість, віддає перевагу “напруженості” замість “протистояння”. Неозначеність дискурсивної межі працює як інструмент задоволення інтересів певних груп, що залучається задля мотивації поведінки, що робить її дослідження завданням політичної психології. Наявність іде-

ологічних розбіжностей між групами в різних сферах, загострення ситуації через конфлікт ідентичностей та втручання в ситуацію груп інтересів, які крізь нав'язану через дискурс ідеологію борються за втілення власних цілей, підтверджує, що доцільно визначити громадянське протистояння як комплексний процес внутрішньодержавної конфронтації між групами в суспільстві, який характеризується наявністю у сторін глибоких ціннісних та ідеологічних суперечностей.

Висновки. Отже, дослідження громадянського протистояння як комплексного феномена є важливим для розуміння соціально-психологічних процесів, що мають місце в українському суспільстві, та для запобігання негативним соціальним наслідкам. Основним ризиком, який протистояння становить для держави та суспільства, є те, що цей феномен спостерігається у сфері громадянського суспільства, яке не бере участі в збройній протидії, однак при цьому є значною за чисельністю та водночас важко ідентифікованою його частиною. Через це учасники громадянського протистояння можуть ставати субстратом для істотного зростання соціальної напруженості та загострення соціального конфлікту, що зрештою поглиблює існуючу державну кризу, яка є в Україні.

Також, з огляду на цю специфіку, до найважливіших факторів конструювання громадянського протистояння як внутрішньодержавної міжгрупової конфронтації належать суперечності щодо сприйняття цінностей та ідеологій, виражених через дискурс, що робить громадянське протистояння об'єктом дослідження політичної психології. Більше того, саме розуміння громадянського протистояння та дифузія можливого використання терміна є інструментом політико-психологічного впливу та маніпуляцій з боку певних груп інтересів. Таким чином, досліджуваний феномен сам по собі, навіть у сфері його розмежування і визначення, стає засобом дискурсивного впливу, межа використання якого є мотиваційною та ситуативною.

Проведений у статті аналіз дав змогу продовжити дослідження, яким саме чином громадянське протистояння може втілюватися в дискурсі та на особливих його майданчиках, таких як соціальні медіа.

Л і т е р а т у р а

1. Анкудинов Е. В. Гражданская война как военно-политический конфликт [Электронный ресурс] / Е. В. Анкудинов. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Politologia/21231.doc.htm
2. Белавіна Т. І. Стратегії соціально-психологічної адаптації російськомовної спільноти в сучасному українському соціуму / Т. І. Белавіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – № 19(22). – С. 66–74.
3. Більше 60% бійців сил АТО розмовляють по-російськи, – Порошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/news/bolee-60-boytov-sil-ato-razgovarivayut-po-russki---poroshenko-28012015093500>
4. Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 червня 2013 р., м. Ніжин) / упоряд. Є. М. Луняк ; відп. за вип. С. Ю. Зозуля: Укр. ін-т нац. пам'яті ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя ; Ніжин. краєзнав. музей ім. І. Г. Спаського ; Ніжин. міськрада. – Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2013. – 234 с.
5. Магда Є. М. Гібридна війна: сутність та структура феномену [Електронний ресурс] / Є. М. Магда // Міжнародні відносини: Серія “Політичні науки”. – 2015. – № 4. – Режим доступу : journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489
6. Можаровський В. А. Соціальний конфлікт і консенсус: історико-соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01 / В. А. Можаровський. – К., 1999. – 18 с.
7. Нагорна Л. Поняття “національна ідентичність” і “національна ідея” в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–30.
8. Новакова О. “Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4. – С. 29–37.
9. Пашина Н. П. Криза політичної ідентичності в сучасній Україні: культурно-цивілізаційний фактор / Н. П. Пашина // Вісник. – 2014. – С. 324–326.
10. Петухов В. В. Гражданское общество и власть: сотрудничество или противостояние? / В. В. Петухов // Вестник Института социологии. – 2012. – № 5. – С. 1–7.
11. Садыкова Е. Публичное противостояние в Украине как кризис легитимности власти / Е. Садыкова // Evropsky politicky a pravni diskurz. – 2014. – № 1. – Is. 1. – С. 84–96.
12. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки / Д. Сладкий // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 110–119.
13. Слюсаревський М. М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2002. – Вип. 5(8). – С. 3–23.
14. Хилгартнер С. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен : пер. с англ. / С. Хилгартнер, Ч. Л. Боск // Средства массовой коммуни-

- кации и социальные проблемы: Хрестоматия. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2000. – С. 18–53.
15. *Юрченко В. Е.* Комунікативні технології як механізми взаємодії громадянського суспільства та державної влади / В. Е. Юрченко // Державне будівництво. – 2012. – № 1. – С. 1–10.
 16. *Dahrendorf R.* The modern social conflict: An essay on the politics of liberty / R. Dahrendorf. – California Press, 1988.
 17. *Davies L.* Russia's 'Governance' Approach: Intervention and the Conflict in the Donbas / L. Davies // Europe-Asia Studies. – 2016. – Vol. 68. – № 4. – P. 726–749.
 18. *Gurr T.* A causal model of civil strife: A comparative analysis using new indices / T. Gurr // American political science review. – 1968. – Vol. 62. – № 04. – P. 1104–1124.
 19. *Hendrix C. S.* Climate change, rainfall, and social conflict in Africa / C. S. Hendrix, I. Salehyan // Journal of Peace Research. – 2012. – Vol. 49. – № 1. – P. 35–50.
 20. *Marten K.* Putin's Choices: Explaining Russian Foreign Policy and Intervention in Ukraine / K. Marten // The Washington Quarterly. – 2015. – Vol. 38. – № 2. – P. 189–204.
 21. *Paris R.* At war's end: building peace after civil conflict / R. Paris. – Cambridge University Press, 2004.

References

1. Ankudinov, Ye. (2007). Hrazhdanskaya vojna kak voyenno-politicheskiy konflikt [Civil War as a military and political conflict]. Rusnauka. Accessed 3 October 2016, from http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Politologia/21231.doc.htm
2. Bielavina, T. I. (2008). Stratehii sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii rosiiskomovnoi spilnoty v suchasnomu ukrainskomu sotsiumu [Strategy of social and psychological adaptation of Russian-speaking community in the modern Ukrainian society]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], 19(22), 66–74 (ukr).
3. Bilshe 60% biitsiv syl ATO rozmovliaiut po-rosiisky, – Poroshenko (2015). [More than 60% ATO combatants speak Russian], from <http://www.rbc.ua/ukr/news/bolee-60-boytsov-sil-ato-razgovarivayut-po-russki---poroshenko-28012015093500> (Accessed 12 October 2016) (ukr).
4. Luniak, E. M. (2013). Hromadianski protystoiannia v istorii Ukrainy: vid neporozumin i rozbratu do natsionalnoi konsolidatsii [Civil confrontation in the history of Ukraine: from confusion and contention to national consolidation]. *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 350-i richnytsi Chornoj Rady* [Materials of the All-Ukrainian scientific conference to the 350th anniversary of the Black Rada] (pp. 231–238). Nizhyn (ukr).
5. Mahda, Ye. M. (2015). Hibrydna viina: Sutnist ta struktura fenomenu [Hybrid War: The essence and structure of the phenomenon]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriya "Politychni nauky"* [International Affairs. Series "Political Science"], 4, journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489
6. Mozharovskiy, V. A. (1999). Sotsialnyi konflikt i konsensus: istoryko-sotsiolohichniy analiz [Social conflict and consensus: historical and sociological analysis]. Abstract of Ph. D. dissertation, Ukraine, Kyiv.

7. Nahorna, L. (2003). Poniattia "natsionalna identychnist" i "natsionalna ideia" v ukrainskomu terminolohichnomu prostori [Concept of "national identity" and "national idea" in the Ukrainian terminological space]. *Politychnyi menedzhment* [Political Management], 2, 14–30 (ukr).
8. Novakova, O. (2005). "Pomarancheva revoliutsiia" yak kryza lehytymnosti vladnoi elity [Orange Revolution a crisis of legitimacy of the ruling elite]. *Politychnyi menedzhment* [Political Management], 4, 29–37 (ukr).
9. Pashyna, N. P. (2014). Kryza politychnoi identychnosti v suchasni Ukraini: kulturno-tsyvilizatsiyni faktor [The crisis of political identity in contemporary Ukraine: cultural and civilizational factor]. *Visnyk* [Bulletin], 324–326 (ukr).
10. Petukhov, V. V. (2012). Hrazhdanskoye obshchestvo i vlast: sotrudnichestvo ili protivostoyaniye? [Civil society and power: cooperation or confrontation?]. *Vestnik instituta sotsiologii* [Bulletin of the Institute of Sociology], (5), 1–7 (rus).
11. Sadykova, Ye. (2014). Publichnoye protivostoyaniye v Ukraine kak krizis legitimnosti vlasti [Public opposition in Ukraine as the crisis of legitimacy of power]. *Evrotsky politicky a pravni diskurz* [European Political and Legal Discourse], 1, 84–96 (rus).
12. Sladkyi, D. (2008). Natsionalna identychnist yak faktor natsionalnoi ta mizhnarodnoi bezpeky [National identity as a factor of national and international security]. *Politychnyi menedzhment* [Political Management], 2, 110–119 (ukr).
13. Slyusarevskyy, M. M. (2002). Sotsialna napruzhenist: teoretychna model neobkhidnykh i dostatnykh pokaznykiv [Social tensions: a theoretical model of necessary and sufficient indicators]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies of Social and Political Psychology], (5), 3–23.
14. Khylyhartner, S., Bosk, Ch. L. (2000). Rost i upadok sotsialnykh problem: kontseptsiya publichnykh aren [The growth and decline of social problems: the concept of public arenas]. *Sredstva massovoy kommunikatsii i sotsialnyye problemy* [Mass communication and social problems] (pp. 18–53). Kazan (rus).
15. Yurchenko, V. E. (2012). Komunikatyvni tekhnolohii yak mekhanizmy vzaiemodii hromadianskoho suspilstva ta derzhavnoi vlady [Communication technologies as mechanisms of interaction between civil society and government]. *Derzhavne budivnytstvo* [State building], 1, 1–10 (ukr).
16. Dahrendorf, R. (1988). *The modern social conflict: An essay on the politics of liberty*. Univ of California Press.
17. Davies, L. (2016). Russia's 'Governance' Approach: Intervention and the Conflict in the Donbas. *Europe-Asia Studies*, 68(4), 726–749.
18. Gurr, T. (1968). A causal model of civil strife: A comparative analysis using new indices. *American political science review*, 62(04), 1104–1124.
19. Hendrix, C. S., Salehyan, I. (2012). Climate change, rainfall, and social conflict in Africa. *Journal of Peace Research*, 49 (1), 35–50.
20. Marten, K. (2015). Putin's Choices: Explaining Russian Foreign Policy and Intervention in Ukraine. *The Washington Quarterly*, 38(2), 189–204.
21. Paris, R. (2004). *At war's end: building peace after civil conflict*. Cambridge University Press.

Яровой Д. А. Концептуализация гражданского противостояния в политологических, политико-психологических и социально-психологических исследованиях

Обращается внимание на то, что в украинском научном и публицистическом дискурсах циркулирует значительное количество определений конфликтных социально-политических процессов, происходящих в обществе в последние годы, причем как в отношении вооруженного конфликта, так и в отношении общего состояния украинского общества. Обосновывается мнение, что для исследования этих событий необходимо дать им четкое терминологическое определение, в частности для описания общественных процессов предлагается использовать термин “гражданское противостояние”. Раскрывается также смысл феномена гражданского противостояния в соотношении с другими общественными явлениями и разграничиваются дискурсивные практики, используемые в отношении этих феноменов. Проведено сравнение гражданского противостояния с такими феноменами, как гражданская война, гражданский конфликт, социальный конфликт, социальная напряженность. Доказано, что из-за нечеткого разграничения этих феноменов их иногда используют с целью психологических манипуляций, поскольку границы такого употребления часто являются мотивационными. Сделан вывод, что гражданское противостояние отличается от упомянутых феноменов тем, что оно является комплексным процессом внутригосударственной конфронтации между группами в обществе, который характеризуется наличием у сторон глубоких ценностных и идеологических противоречий.

Ключевые слова: гражданское противостояние, гражданский конфликт, гражданская война, конкуренция дискурсов, кризис идентичности.

Yarovsky D. O. Conceptualization of civic confrontation in political science, political psychology and social psychology research

A significant number of definitions of conflict social and political processes recently taking place in the society are circulating in the Ukrainian scientific and popular discourses. They refer both to the armed conflict and to the general state of the Ukrainian society. To study these developments it is necessary to give them a clear definition. The author proposes to use the term “civic confrontation” to describe such processes at large. The aim of this article is to explain the phenomenon of civic confrontation in relation to other social phenomena and to distinguish between discursive practices utilized regarding these phenomena. To this end, a comparison of civic confrontation with such phenomena as civil war, civic conflict, social conflict, and social tension is conducted. The results prove that the unclear distinction between those phenomena allows using them for psychological manipulation, since the boundary of the application of the terms is often motivational. However, civic confrontation differs from the above-mentioned phenomena by representing a complex process of the intrastate confrontation between groups in a society, which is characterized by deep value and ideological contradictions between the parties.

Key words: civic confrontation, civic conflict, civil war, competition of discourses, identity crisis.

СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. В. Корчовий, м. Київ

За результатами теоретичного аналізу громадянську суб'єктність визначено як інтегральну властивість особистості, що виявляється в саморегуляції міри, спрямування і змісту її громадянської активності та притаманних їй способів взаємодії з політичною реальністю. Висунуто припущення про те, що базовими елементами громадянської суб'єктності є: здатність до самопотенціювання, рефлексивність, потреба у свободі, відповідальність, мотивація саморозвитку, громадянська ідентичність. Відлік розвитку громадянської суб'єктності пов'язано з ідентифікацією особою себе як громадянина, що відбувається на індивідуальному (рівень особистості і міжособових стосунків) і груповому (позиціонування особистості щодо громадських об'єднань і спільноти громадян певної держави) рівнях. Показано, що актуалізація громадянської суб'єктності на різних рівнях взаємодії може бути асиметричною, що зумовлено, зокрема, особливостями громадянської ідентифікації. Визначено компоненти громадянської, ідеологічної, політичної і територіальної ідентифікацій, які, з високою ймовірністю, детермінують становлення громадянської суб'єктності особистості.

Ключові слова: громадянська суб'єктність, соціальна ідентифікація, громадянська ідентичність, ідеологічна ідентифікація, політична ідентифікація, територіальна ідентифікація.

Проблема. Суспільно-політичні процеси останнього десятиліття, які відбуваються в Україні, а останнім часом і в Європі, формують якісно нове соціальне замовлення на громадянську суб'єктність. Громадяни, насамперед у посттоталітарних країнах, та й не лише в них, не готові ефективно впливати на соціальну ситуацію, не здатні артикулювати свої реальні громадянські та політичні інтереси та солідаризуватися із зацікавленими партнерами для їх реалізації. Через це зростає масове невдоволення і знижується суспільна довіра, що також гальмує політичні і соціально-економічні перетворення. Звідси завдання актуалізації соціально-психологічних механізмів та забезпечення умов розвитку громадянської суб'єктності. М. М. Слюсаревський стверджує, що увесь період незалежності України "...був для нашого суспільства періодом... неухильного сходження до суб'єктності" [12, с. 8], і звертає увагу на значний "... евристичний потенціал категорій суб'єкта, суб'єктності, яка охоплює індивідуальні, надіндивідуальні і надперсональні форми організації психічного,

“що дає змогу аналізувати й осмислювати їх у єдиному дискурсі” [там само, с. 7].

Мета статті: на основі аналізу наукової літератури сформулювати вихідні положення та запропонувати теоретичну модель дослідження соціальної ідентифікації як чинника розвитку громадянської суб'єктності особистості.

Традиційні уявлення про громадянство (громадянськість) у зарубіжній науці еволюціонували від розуміння її (1) як належності до певної держави, що визначається певними правами (Г. Алмонд, С. Верба), (2) до тлумачення громадянськості як активності суб'єкта, спрямованої на реалізацію своїх прав у взаємодії з іншими через соціетальну самоорганізацію, участь та комунікацію (Ю. Габермас, Р. Граверт, О. Ічилов, Л. Хітер та ін.). У першому випадку особа слабо інтегрована до спільноти, а громадянськість зводиться до обстоювання своїх інтересів та рівності індивідуальних прав, тобто має виключно інструменталістське значення. За такого підходу в структурі громадянськості вирізняють: членство особи в політичній громаді; переживання, пов'язані з громадянством (“почуття громадянства”), і громадянські практики [7]. У другому ж ідеться про громадянськість як ідентичність, яка “...може бути реалізована лише як спільна практика самовизначення” [3, с. 56], через спільну дію, що передбачає гарантії свободи, участь у самоуправлінні і досягненні консенсусу. За такого розуміння громадянськість набуває інституціонального значення і може бути реалізована лише тоді, коли “...населення при звичає до політичної свободи і не позбавлене “ми”-перспективи щодо активного самовизначення” [там само, с. 59].

Громадянська суб'єктність (іноді її ототожнюють з політичною суб'єктністю) визначається як властивість (готовність, здатність) особистості (індивіда) бути суб'єктом громадянської активності (громадянських ініціатив, громадянської участі, мати громадянську позицію). У межах системно-функціонального підходу Т. Парсонса політична суб'єктність розглядається як готовність індивіда діяти відповідно до приписаної йому сукупності ролей та функцій, що забезпечує ефективність соціальної системи. При цьому основними суб'єктами є індивіди, і лише в окремих випадках можна говорити про суб'єктність колективів (груп) [9, с. 15]. Описуючи функціонування політичної суб'єктності, Т. Парсонс використовує чотири типи змінних: цінності (відображають уявлення про бажане і регулюють взяття суб'єктом на себе певних зобов'язань), норми (способи дій у межах певних ролей і ситуацій; норми інтегрують соціальні системи), колективи (досягнення спільних цілей через вплив на інші групи і ситуацію в цілому; при цьому суб'єктність тим вища, чим вища здатність

впливати), ролі (адаптація, включення в колектив; ролі забезпечують взаємопроникнення соціальної системи і особистостей).

Л. М. Семенюк визначає громадянську активність як особливу властивість людини-суб'єкта, що забезпечує функціонування індивіда в соціальному світі, включає всі показники громадянськості, громадянської позиції, зумовлені особливостями соціальної природи людини, і формується в просоціальній діяльності. Соціальне середовище, на думку дослідниці, забезпечує простір і особливий зміст динаміки громадянської суб'єктності [11]. А. В. Алексеева відмічає залежність громадянської суб'єктності від рівня освіченості особистості та рівня громадянської компетентності ("здатності адекватно, на раціональній основі оцінювати складну структуру сучасної соціальної реальності" [1, с. 3]).

Суб'єкт політичної (громадянської) активності є центральним елементом психологічної моделі змісту політичної освіти молоді, запропонованої І. В. Жадан. Становлення суб'єктності, на її переконання, відбувається в процесі розвитку системи ставлень (до себе, до інших, до політичної системи, до влади, до світу) завдяки активній, відповідальній, толерантній, компетентній комунікації та громадянській ідентифікації особистості [4]. Взаємозумовленість громадянської суб'єктності і базових конструктів політичної картини світу підтверджують результати досліджень особливостей політичного дискурсу студентської молоді. Так, згідно з даними І. В. Жадан, політична суб'єктність є визначальним чинником структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді. Відповідно до рівня суб'єктності респондентів їхні інтенції орієнтовані на цінності і відповідальність особи або влади [5]. С. І. Позняк зазначає, що молодіжний дискурс, з одного боку, насичений інтерпретаціями громадянської суб'єктності та активності, а з другого – характеризується аморфністю громадянської ідентифікації і симулякрними уявленнями про сутності громадянської участі [10]. А. О. Красняковою запропоновано структурну модель становлення політичної суб'єктності, компонентами якої є умови (політична компетентність, громадянська відповідальність, соціальна мотивація) та ознаки її розвитку (рефлексивність, здатність аналізувати детермінанти політичної поведінки, готовність до саморозвитку і самовдосконалення) [8].

Підсумовуючи огляд підходів до розуміння громадянської суб'єктності, можемо констатувати, що основні інтерпретації цього конструкта вибудовуються на перетині двох тем: теми громадянської ідентичності (у різних її модусах) і теми *суб'єктності особистості*.

Соціальна ідентифікація як механізм набуття ідентичності виконує цілу низку функцій – від тих, що *пов'язані із соціальною взаємодією*, наприклад: засвоєння соціальних ролей, прийняття цінностей і норм групи, усвідомлення групової належності, включення в систему соціальних

зв'язків і ставлень та реалізації в такий спосіб базисної потреби в груповій належності, формування соціальних настановлень, регуляції міжгрупових і міжособових відносин та забезпечення взаєморозуміння, – до тих, що забезпечують становлення особистості, а саме: структурування власної реальності, персоніфікації, соціалізації, адаптації, самовизначення, самопотенціювання, формування здатності суб'єкта до саморозвитку, побудови моделей поведінки і прогнозування.

Вирізняють особистісну і соціальну, позитивну і негативну, “приписану” й “обрану”, реальну й ідеальну, групову й індивідуальну, ситуативну і надситуативну ідентифікації. Окрім того, досліджується проблематика ідентифікування з цивілізаційними цінностями, з територіальними релігійними, національними й етнічними спільнотами, з політичними ідеологіями, громадянськими цінностями, віковими групами, мовними або професійними спільнотами, соціальними ролями тощо.

Зрозуміло, що в рамках цього дослідження ми не в змозі охопити увесь спектр соціальних ідентифікацій, а тому обмежимося аналізом “кластера” соціальних ідентифікацій, потенційні можливості впливу яких на становлення громадянської суб'єктності, згідно з даними емпіричних досліджень і нашими припущеннями, є найвищими. Ідеться про громадянську, політичну, ідеологічну і територіальну ідентифікації, особливості яких, як свідчать результати попередніх досліджень, зумовлюють розвиток суб'єктних настановлень особи-громадянина.

На основі узагальнення наукових досліджень з проблеми становлення громадянської суб'єктності було визначено базові положення теоретичної моделі дослідження соціальної ідентифікації як чинника розвитку громадянської суб'єктності особистості.

Громадянську суб'єктність розглядатимемо як інтегральну властивість особистості, яка виявляється в саморегуляції міри, спрямування і змісту її громадянської активності та притаманних їй способах взаємодії з політичною реальністю. Громадянська ідентичність – обов'язкова умова громадянської суб'єктності, а отже, відлік розвитку громадянської суб'єктності починається з ідентифікації особою себе як громадянина.

Процес ідентифікування себе як громадянина відбувається на індивідуальному (на рівні особи і на рівні міжособових стосунків) і груповому (позиціонування особи щодо малих і великих груп) рівнях. В усіх формах громадянської ідентифікації особистість співвідносить себе з іншими і визначається в диспозиціях узалежнення-підпорядкування, а також задовольняє базову потребу в афіліації. На індивідуальному рівні громадянська ідентифікація починається з формування уявлень про власні права, свободи і відповідальність та окреслення їхніх меж; наступним кроком є усвідомлення прав і свобод інших та необхідності самоконтролю як механізму їх дотримання. Ідентифікація на рівні малих груп зумовлена насам-

перед потребою в задоволенні тих чи тих інтересів, усвідомленням єдності своїх інтересів з інтересами соціальних груп, з якими особа ідентифікується і щодо яких самовизначається, а також спільним досвідом та моделями громадянської поведінки. Громадянська ідентифікація на рівні великих груп зумовлена сутнісними зв'язками особи із соціальним середовищем і виявляється в усвідомленні належності до спільноти громадян певної держави, об'єднаних суспільними цілями.

Громадянська суб'єктність розвивається в процесі соціалізації під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх детермінант і виявляється по-різному на етапах вікового розвитку та в різних ракурсах взаємодії: “Я – інший”, “Я – група”, “Я – держава”. У процесі розвитку громадянської суб'єктності відбувається структурування певних ціннісних диспозицій (права та інтереси особи, інших, громади, держави), формуються уявлення про власні можливості змінювати себе і світ навколо себе (рефлексивний досвід), набувається досвід саморегуляції і визначення шляхів та засобів цілеспрямованих перетворень (межі свободи і відповідальність “Я” та інших, ресурси і механізми змін тощо), досвід індивідуальної та колективної громадянської активності. Слід зазначити, що актуалізація громадянської суб'єктності на різних рівнях взаємодії (індивідуальному і груповому) може бути асиметричною, що зумовлено, зокрема, рівнем громадянської ідентичності в кожному окремому випадку. А отже, високий рівень громадянської суб'єктності при формулюванні цілей та обстоюванні цінностей особистості не гарантує такого ж рівня суб'єктності в груповій взаємодії.

Можна припустити, що якісні характеристики громадянської суб'єктності визначаються ступенем розвитку суб'єктності особи (індивідуальні або особистісні чинники), спектром її ідентифікацій (надіндивідуальні чинники) та соціокультурним контекстом (надперсональні чинники). Основним особистісним чинником становлення громадянської суб'єктності є динаміка актуалізації інтуїцій суб'єктного ядра особи [13], що залежить, з одного боку, від її індивідуальних особливостей, а з другого – від характеристик соціалізувального середовища, яке може вибудовувати взаємодію як на суб'єкт-суб'єктних, так і на суб'єкт-об'єктних засадах. Очевидно, що в першому випадку ймовірності виникнення самозапитань, інтенцій, усвідомлення потенцій та їх утілення з подальшим рефлексуванням і потенціюванням значно вищі, а тому й прогноз розвитку суб'єктності більш оптимістичний.

Спектр ідентифікацій вказує на ступінь залучення особи до соціальної взаємодії і є індикатором множини її інтересів. Самовизначення щодо різних груп сприяє набуттю компетентності в соціальній взаємодії, усвідомленню самоцінності особистості, самопізнанню та пошуку значущих смислів, утіленню їх у домаганнях та операціоналізації в індивіду-

альних практиках й оновленню ідентичності [14]. Як уже зазначалося, не всі соціальні ідентифікації однаковою мірою впливають на становлення громадянської суб'єктності особистості, тому для подальшого аналізу ми обрали громадянську, ідеологічну, політичну і територіальну ідентифікації респондентів. Імовірні вектори зумовленості громадянської суб'єктності громадянською ідентифікацією вже було проаналізовано, тому далі спробуємо означити напрями впливу інших видів соціальної ідентифікації.

Ідеологічна ідентифікація стає єдиною можливою схемою сприймання і тлумачення дійсності [2], а отже, завжди звужує простір інтерпретацій, вибір моделей поведінки і в такий спосіб обмежує свободу особи. На переконання В. О. Васютинського, “будь-яка ідеологія має щодо окремої особи тоталітарний характер” [2, с. 410], що проявляється в її психологічній обов'язковості: “щоб стати свідомою особистістю, людина мусить засвоїти певну ідеологічну систему” [там само, с. 435]. Водночас уявлення про індивідуальну свободу та рівність, права людини, автономію особи, прийнятні форми громадянської активності, сутність громадянськості (що означає бути добрим громадянином?), простір відповідальності особи і влади, толерантність тощо в різних ідеологіях суттєво різняться. А оскільки перелічені параметри, на думку більшості дослідників, є водночас індикаторами суб'єктності, можна припустити, що, по-перше, становлення громадянської суб'єктності детерміноване ідеологічною ідентифікацією особистості і, по-друге, найбільшою мірою її розвитку сприяє ліберальна ідеологія, а найменшою – тоталітарна. До ідеологічної ідентифікації ми відносимо і партійно-ідеологічну в тих випадках, коли йдеться про ідентифікацію з крайніми лівими чи правими політичними силами (і ті й ті засновані на тоталітарній ідеології), а також електоральний вибір, що ґрунтується на ідентифікації з політичним лідером і є виявом патерналістських очікувань, які протистоять ліберальним цінностям. Як встановила В. В. Жовтянська, потреба в авторитетах і патерналізм не сприяють розвитку громадянської суб'єктності [6].

Політична ідентифікація, як процес визначення особою свого місця в просторі політичної взаємодії, може відбуватись у формі *інтеріоризації політичних цінностей* та формування уявлень про цілі політичної діяльності й засоби їх досягнення; *засвоєння певних моделей політичної поведінки* у взаємодії з іншими, владою та політичними силами; *самототожнення з політичним лідером або політичними силами* (партії, політичні рухи) тощо. Такий широкий спектр політичних ідентифікацій зумовлює множину ймовірних впливів на розвиток громадянської суб'єктності особистості. Найбільш значущим, на нашу думку, є вплив ціннісних пріоритетів особи на становлення її громадянської суб'єктності, оскільки цінності свободи й автономності, відповідальності і розвитку

більшість дослідників вважають індикаторами суб'єктності, тобто йдеться про безпосередню зумовленість ідентифікації з відповідними політичними цінностями і громадянської суб'єктності. Ідентифікація з певними моделями поведінки (способами здійснення влади) значною мірою визначає моделі громадянської поведінки особи, зокрема ступінь її активності чи пасивності, громадянські ставлення, раціональність/іраціональність, компетентність, а тому і суб'єктність. Ідентифікація з політичними авторитетами, залежно від раціональності чи іраціональності останніх, породжує раціональну віру, зосереджену на власних переживаннях та ідеях, або іраціональну, що виявляється в підпорядкуванні владі, яка уявляється сильною і всемогутньою [15]. Відповідно засвоюються як прийнятні моделі взаємодії з владою – “суб'єкт-об'єктна” або “суб'єкт-суб'єктна”, що зумовлює розвиток громадянської суб'єктності особистості.

Територіальна ідентифікація, як отождення особистості з локальним простором, не може не позначатися на розвитку громадянської суб'єктності. У цьому просторі домінують певні цінності, міфологія і стереотипи; соціальна взаємодія вибудовується певними політичними силами (центральною або регіональними); стійкі функціональні зв'язки і взаємини (соціальний капітал) вибудовуються на певних принципах; існує образ спільної території і позиціонування її з іншими територіями (“Ми” – “Вони”).

Оскільки будь-яка територіальна ідентифікація передбачає обмеження індивідуальності, відтворення внутрішньої однорідності і, відповідно, відторгнення чужого, можна припустити, що вона обмежує прагнення новизни і розвитку, властиві громадянській суб'єктності. З огляду на те, що в межах локальних територій політична влада належить регіональним політичним силам, які транслують певну ідеологію, з високою ймовірністю можна прогнозувати відповідний вплив її на розвиток громадянської суб'єктності. Принципи та соціальні норми, на яких вибудовуються соціальні зв'язки у межах території ідентифікації, базові смисли соціального контракту, рівень довіри та розподіл ресурсу можуть істотно варіювати і, відповідно, по-різному впливають на розвиток громадянської суб'єктності. Уявлення про територію та її позиціонування щодо інших територій є результатом рефлексії певних репрезентацій і переживання солідарності, а отже, безпосередньо впливає на розвиток громадянської суб'єктності.

Висновки.

1. Аналіз досліджень, здійснених зарубіжними і вітчизняними науковцями, підтверджує актуальність проблематики громадянської суб'єктності, але не дає цілісного уявлення про структуру та детермінанти її розвитку; немає також усталеної дефініції цього поняття. На основі аналізу та узагальнення теоретичних підходів до дослідження громадянсько-

сті та суб'єктності запропоновано визначення громадянської суб'єктності як інтегральної властивості особистості, яка виявляється в саморегуляції міри, спрямування і змісту її громадянської активності та притаманних їй способах взаємодії з політичною реальністю.

2. Становлення громадянської суб'єктності зумовлене такими детермінантами: *особистісними* (насамперед здатність до самопотенціювання – уміння ставити і досягати цілі в соціальній взаємодії, рефлексивність, потреба у свободі і відповідальність, мотивація саморозвитку), *надіндивідуальними* (громадянська, ідеологічна, політична, територіальна ідентифікації) та *надперсональними* (соціально-політична ситуація розвитку особистісних детермінант та соціокультурна ситуація соціального ідентифікування).

3. За результатами аналізу досліджень соціальної ідентифікації визначено компоненти громадянської, ідеологічної, політичної і територіальної ідентифікацій, які, з високою ймовірністю, детермінують становлення громадянської суб'єктності особистості.

Література

1. *Алексеева А. В.* Гражданская субъектность в России: опыт и проблемы формирования [Электронный ресурс] / А. В. Алексеева. – Режим доступа : http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2010/4/.../alekseeva
2. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 491 с.
3. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність // Умови громадянства : зб. ст. / Ю. Габермас ; за ред. В. ван Стінбергена. – К. : Укр. центр духовн. культури, 2005. – С. 49–70.
4. *Жадан І. В.* Політична освіта як чинник формування суб'єкта політичних ставлень / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 10 (13). – С. 184–194.
5. *Жадан І. В.* Регіональні особливості структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1(15). – С. 333–342.
6. *Жовтянська В. В.* Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 24–34.
7. *Знаков В. В.* Три традиции психологических исследований – три типа пони-мания / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 14–23.
8. *Кияшко Л. О.* Соціально-психологічні проблеми становлення громадянськості сучасної української молоді / Л. О. Кияшко, А. О. Краснякова // Науковий ві-

- сник Чернівецького університету Вип. 743. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці, 2015. – С. 99–104.
9. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
 10. *Позняк С. І.* Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : метод. рек. / С. І. Позняк ; Нац. акад. пед. наук, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
 11. *Семенюк Л. М.* Психология гражданской активности: особенности, условия развития : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра психол. наук : спец. 19.00.01 “Общая психология личности, история психологии” / Л. М. Семенюк. – М., 2007. – 74 с.
 12. *Слюсаревський М. М.* Політична психологія сьогодні: виклики, “хвороби зростання” та шляхи їх подолання / М. М. Слюсаревський // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К. : Міленіум, 2005. – Вип. 4. – С. 3–15.
 13. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
 14. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання як практики самоконституювання особистості / Т. М. Титаренко // Соціальна психологія. – 2008. – № 6 (32). – С. 3–11.
 15. *Фромм Э.* Человек для самого себя / Эрих Фромм // Психоанализ и этика. – М. : Республика, 1993. – С. 17–190.
 16. *Brewer M.* Social identity, Distinctiveness, and ingroup Homogeneity / M. Brewer // Social Cognition. – 1993. – Vol. 11, № 1. – P. 150–164.
 17. *Deschamps J. C.* Regarding the relationship between social identity and personal identity / J. C. Deschamps, T. Devos // Social Identity : International Perspectives / S. Worchel, J. F. Morales, D. Paetz and J. C. Deschamps (Eds.). – London: Sage, 1998. – P. 1–13.
 18. *Klar S.* Identity and Engagement among Political Independents in America / S. Klar // Political Psychology. – 2014. – Vol. 35, № 4 (August). – P. 577–592.

References

1. Alekseyeva, A. V. (2010). Grazhdanskaya subyektност v Rossii: opyt i problemy formirovaniya [Civil subjectivity in Russia: experience and problems of formation], http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnal_a/2010/4/.../alekseeva (rus).
2. Vasiutynskyi, V. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vldy* [Interactive psychology of power]. Kyiv: Kyiv University of Slavik Studies Publ. (ukr.)
3. Habermas, Yu. (2005). *Hromadianstvo i natsionalna identychnist vldy* [Citizenship and national identity] (pp. 49–70). Kyiv: Ukrainian Center Spiritual Culture Publ. (ukr.)
4. Zhadan, I. V. (2005). Politychna osvita yak chynnyk formuvannia subiekta politychnykh staven [Politc education as factor of forming of subject of political relations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 10 (13), 184–194 (ukr.).

5. Zhadan, I. V. (2014). Rehionalni osoblyvosti strukturuvannia tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi [Regional features of the valued constituent of political picture of the world of student young people]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1(15), 333–342 (ukr).
6. Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of community development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 35(38), 21–24 (ukr).
7. Znakov, V. V. (2009). Tri traditsii psikhologicheskikh issledovaniy – tri tipa ponimaniya [Three traditions of psychological researches – three types of understanding]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology], 4, 14–23 (rus).
8. Kyiashko, L. O. and Krasniakova, A. O. (2015). Sotsialno-psykholohichni problemy stanovlennia hromadianskosti suchasnoi ukrainskoi molodi [Social and psychological problems of becoming of citizenship of modern Ukrainian youth]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu* [Scientific announcer of the Chernivtsi university], 743, 99–104 (ukr).
9. Parsons, T. (1998). Sistema sovremennykh obshchestv [System of modern societies]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
10. Poznyak, S. I. (2013). Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova [Resources of citizenship: social and psychological constituent]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
11. Semenyuk, L. M. (2007). Psikhologiya grazhdanskoy aktivnosti: osobennosti, usloviya razvitiya [Psychology of Civil Activity: Features, Terms of development], <http://www.dissercat.com/content/psikhologiya-grazhdanskoi-aktivnosti-osobennosti-usloviya-razvitiya> (rus).
12. Slyusarevskyy, M. M. (2005). Politychna psykholohiia siohodni: vyklyky, “khvoroby zrostantnia” ta shliakhy yikh podolannia [Political Psychology today: Calls, “Illnesses of Increase” and Ways of Their Overcoming]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of Political Psychology and its Role in the formation of a Citizen of the Ukrainian State], 4, 3–15 (ukr).
13. Tatenko, V. O. (1996). *Psikhologiya v subyektnom izmerenii* [Psychology in the subject measuring]. Kyiv: Prosvisa (rus).
14. Tytarenko, T. M. (2008). Zhyttievi zavdannia yak praktyky samokonstytuiuvannia osobystosti [Vital tasks as practices of personality]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 6(32), 3–11 (ukr).
15. Fromm, E. (1993). *Psikhoanaliz i etika: chelovek dlya samogo sebya* [Psychoanalysis and ethics]. Moscow: Respublika Publ. (rus).
16. Brewer, M. (1993). Social identity, Distinctiveness, and ingroup Homogeneity, *Social Cognition*, vol. 11, no. 1, 150–164.
17. Deschamps, J. C. and Devos, T. (1998). Regarding the relationship between social identity and personal identity. In S. Worchel, J. F. Morales, D. Paez and J. C. Deschamps (Eds.). *Social Identity: International Perspectives*, (pp. 1–13). London: Sage.
18. Klar, S. (2014). Identity and Engagement among Political Independents in America. *Political Psychology*, vol. 35, no. 4, 577–592.

Корчевой В. В. Социальная идентификация как фактор развития гражданской субъектности личности: теоретическая модель исследования

По результатам теоретического анализа гражданская субъектность определена как интегральное свойство личности, проявляющееся в саморегуляции степени, направленности, содержания ее гражданской активности, а также присущих ей способах взаимодействия с политической реальностью. Выдвинуто предположение о том, что базовыми элементами гражданской субъектности являются: способность к самопотенцированию, рефлексивность, потребность в свободе, ответственность, мотивация саморазвития, гражданская идентичность. Отсчет развития гражданской субъектности связывается с идентификацией индивидом себя как гражданина, которая происходит на индивидуальном (уровень личности и межличностных отношений) и групповом (позиционирование личности относительно общественных объединений и сообщества граждан определенного государства) уровнях. Актуализация гражданской субъектности на разных уровнях взаимодействия может быть асимметричной, что обусловлено, в частности, особенностями гражданской идентификации. Определены компоненты гражданской, идеологической, политической и территориальной идентификаций, которые, с высокой степенью вероятности, детерминируют становление гражданской субъектности личности.

Ключевые слова: гражданская субъектность, социальная идентификация, гражданская идентичность, идеологическая идентификация, политическая идентификация, территориальная идентификация.

Korchovy V. V. Social identification as a factor of individual civic subjectivity development: theoretical model of the research

According to the theoretical analysis, civic subjectivity is defined as an integral personality feature, which manifests itself in self-regulation of the level, direction and content of one's civic activity and typical ways of interaction with the political reality. An assumption has been made that the basic elements of civic subjectivity are the ability to self-determination, reflection, the need for freedom, responsibility, motivation for self-development, civic identity. The starting point of civic subjectivity development is personality's identification of oneself as a citizen, which occurs on the individual (personality and interpersonal relations level) and group (positioning of an individual concerning civic associations and citizens community) levels. Actualization of civic subjectivity on different interaction levels can be asymmetric, which is caused, inter alia, by the peculiarities of civic identification. The components of civic ideological, political and territorial identifications have been identified. It is highly probable that these components determine individual civic subjectivity consolidation.

Key words: civic subjectivity, social identification, civic identity, ideological identification, political identification, territorial identification.

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ АСПЕКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

І. Р. Петровська, м. Львів

Громадянська ідентичність особистості розглядається як динамічна система уявлень громадянина про самого себе і пов'язаних з ними переживань та ціннісно-сміслових наповнень, що формуються як похідні від усвідомлення себе громадянином певної держави і водночас членом спільноти громадян. Пропонується виокремлювати три рівні громадянської ідентичності: інституційний, груповий та індивідуальний. Статус громадянина інституційований на рівні держави, тому на інституційному рівні досліджується образ держави, довіра і лояльність до неї; практики взаємодії особистості з державою у вигляді різноманітних її інстанцій – представниками державної влади; інтеріоризація стандартів, закладених в аксіологічному просторі держави, тощо. На груповому рівні йдеться про включеність особистості в спільноту громадян, підкріплену суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїми співвітчизниками, почуттям громадянської спільноти (почуття “Ми”); досліджуються утворення громадянської свідомості, стереотипи, притаманні громадянській спільноті, тощо. Індивідуальний – це рівень індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу і цінності власного життя, виправданості власного існування в рамках даного соціуму. До структури громадянської ідентичності пропонується включати традиційно когнітивний, емоційний, поведінковий, а також ціннісно-мотиваційний та образно-семіотичний компоненти.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, громадянська ідентичність, рівні ідентичності, структурні компоненти ідентичності.

Проблема. Дослідження громадянської ідентичності мають міждисциплінарний характер і широко представлені в працях політологів, соціологів і філософів, меншою мірою – у здобутках психологічної науки. Зарубіжні та вітчизняні науковці відмічають складність та суперечливість феномена громадянської ідентичності; при цьому спостерігаються суттєві відмінності в тлумаченні громадянської ідентичності, немає одностайності в розумінні її структури, закономірностях та механізмах її становлення.

Феномен громадянської ідентичності в сучасному науковому дискурсі частіше розглядають саме як соціально-політичний, філософсько-історичний; набагато рідше його трактують як індивідуально-психологічний, наділений особистісним змістом, що займає певну позицію в ієрархії цінностей і смислів.

Мета статті: визначити сутнісні характеристики громадянської ідентичності як соціально-психологічного феномена, а також основні її структурні компоненти.

Політологічний та історико-філософський аспекти громадянської ідентичності досліджували такі сучасні зарубіжні та вітчизняні науковці, як Г. Барделлі, Т. Бевз, Ю. Гін, Л. Дробіжева, З. Жаде, О. Зорич, А. Карась, М. Кармазіна, М. Козловець, А. Колодій, В. Коннор, І. Конода, І. Кресіна, О. Михайлова, Л. Нагорна, Н. Пашина, М. Пелагеша, Н. Ротар, Д. Секуліч, А. Секік, Ф. Серрічіо, В. Степаненко, М. Степико, Ю. Габермас, Д. Хітер, Л. Христова, П. Шак, Л. Шимченко, М. Юшин та ін.

Сучасний політологічний словник визначає громадянську ідентичність як частину соціальної ідентичності індивіда, яка відображає уявлення особистості про належність до державного утворення, структур громадянського суспільства, а також уявлення про самі ці утворення та структури, їх оцінку особистістю та право вибору залишатися в їхньому складі або їх покинути [5].

Українські науковці, розглядаючи громадянську ідентичність як категорію політичної науки, пов'язують її з державою та суспільством, у яких функціонує особистість, з їхніми соціально-економічними та культурними характеристиками, що впливають на формування уподобань та ціннісних орієнтирів особистості. На думку вчених, у формуванні громадянської ідентичності важливу роль відіграють система цінностей, символічний простір, інформаційно-політичне поле, способи життя громад [1, с. 6, 45].

Російські політологи розглядають громадянську ідентичність як усвідомлений процес співвіднесення (тотожності) людини з певною державною спільністю в конкретному соціально-політичному контексті (С. Панкратов, Н. Тельнова); як тотожність особистості статусу громадянина, як оцінку свого громадянського стану, здатність реалізовувати відповідні права й обов'язки, а також брати активну участь у житті держави (М. Юшин); як сукупність “Ми”, об'єднаних належністю до однієї держави, що підтримує єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, себе як члена спільноти (І. Конода). А труднощі і проблеми становлення громадянської ідентичності, на думку дослідників, зумовлені низьким рівнем довіри громадян до основних політичних і державних інститутів, невиробленістю механізмів соціалізувального впливу і браком цілеспрямованої політики формування громадянськості.

Цікавою є позиція відомого російського політолога та соціолога Л. Дробіжевої, яка вважає, що громадянська ідентичність, на відміну від державницької і тим більше етнічної ідентичності, не передбачає єдиної культури або якоїсь “міфічної національної території” [6]. На думку дослідниці, у формуванні громадянської ідентичності велику роль відіграє саме держава, яка є тим ресурсом, що може насаджувати різні категорії, визначення та створювати схеми консолідації.

На схоже розуміння громадянської ідентичності натрапляємо і в сучасному філософському науковому дискурсі. На думку вчених, громадянська ідентифікація в певному часовому просторі може бути політичною формою загальнонаціональної ідентичності [9], проте набувати такого “етичного значення, яке сягає поза партикулярні спільнотні межі етнічного, релігійного, соціального й національного характеру” [7, с. 71]. Особливістю громадянської ідентичності є те, що вона формується не завдяки етнічно-культурній схожості, а в практиках громадян, що активно використовують свої демократичні права на участь та комунікацію [2].

У контексті сучасних *соціологічних* досліджень феномен громадянської ідентичності аналізували вітчизняні та зарубіжні соціологи В. Абушенко, В. Арбеніна, Т. Водолажська, Н. Галактіонова, Я. Горняк, О. Голоденко, О. Гришина, Л. Дробіжева, М. Кандулла, П. Кісс, Н. Кондратьєва, А. Косіс, Н. Кравченко, В. Кречетова, О. Мусієздов, Ж. Пакулски, Д. Секуліч, Л. Сокурянська, О. Стегній, М. Талжунате, Б. Трантер, Р. Шикова, А.-М. Руїс-Хіменес, В. Ядов та ін. Соціологи визначають громадянську ідентичність переважно як соціально обумовлене позиціонування індивіда в громадянській сфері (Н. Кравченко); як соціокультурний конструкт, що знаходить своє втілення в соціокультурних характеристиках (ментальність, картина світу, соціокультурні цінності, нормо-типова поведінка) (Р. Шикова, О. Гришина); як усвідомлення індивідом належності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для нього значущий сенс (Т. Водолажська) або як усвідомленням індивідом своєї тотожності зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави, що має юридичне підтвердження (О. Голоденко, В. Кречетова).

Що ж до “формально зафіксованого” аспекту громадянської ідентичності [4, с. 61; 8, с. 94], то варто зазначити, що юридичне підтвердження, тобто наявність громадянства, не завжди означає сформовану громадянську ідентичність. Досвід Криму і Донбасу 2014–2016 років показав, що в деякої частини українських громадян виражена російська (чи навіть російсько-радянська) ідентичність. Схожа тенденція спостерігається і в інших, особливо прикордонних, регіонах України. Частина українських громадян, маючи український паспорт, попри це ототожнюють себе з громадянами Польщі, Угорщини, Білорусі, Молдови. На нашу думку, усвідомлена належність до держави ще не означає сформованої громадянської ідентичності.

Проблема громадянської ідентифікації є проблемою усвідомленого вибору, що базується на принципах добровільності. Якщо держава не може задовольнити запити і потреби людини, то вона у відкритих суспільствах має можливість змінити свій громадянський статус. Громадянська ідентичність не тотожна громадянству, а має особистісний сенс.

У цьому контексті цілком слушною є позиція Н. Галактіонової, яка наголошує на необхідності поділу понять державницької та громадянської ідентичностей. Дослідниця підкреслює, що державний аспект виражається виключно адміністративним закріпленням статусу громадянина країни, який присвоюється автоматично, за правом народження або шляхом спеціальних процедур отримання громадянства для мігрантів, і характеризується як формалізований, приписуваний ззовні. Громадянський аспект має на увазі ціннісно-когнітивне наповнення, яке реалізовується в межах патріотичних почуттів, прихильності щодо цінностей країни тощо [3].

У сучасному світовому психологічному науковому дискурсі дослідження громадянської свідомості та ідентичності представлені напрацюваннями О. Асмолова, Н. Безгіної, О. Блинової, М. Боришевського, В. Васютинського, Б. Вілкенфелда, П. Горностая, Д. Дакітта, І. Дідук, Б. Дюр'є, І. Жадан, Н. Іванової, Л. Кнефелкампа, К. Коростеліної, М. Лензі, Дж. Міуса, С. Позняк, В. Прокопенко, К. Річардсона, М. Слюсаревського, Н. Савелюк, Л. Снігур, Н. Хазратової, Д. Харта, Дж. Юніса та ін. Спектр проблем, які вивчають вітчизняні психологи у зв'язку з даною тематикою, дуже широкий, наприклад: механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості (М. Боришевський, П. Горностай); закономірності та механізми становлення громадянськості в юнацькому віці (І. Жадан, Л. Снігур); ресурси громадянськості (С. Позняк), особливості громадянського самовизначення особистості (О. Киричук); особливості соціальної, етнічної ідентичності російськомовних українських громадян (В. Васютинський, М. Слюсаревський), образ держави як чинник громадянської ідентифікації (Н. Хазратова), особливості соціальної та особистісної ідентичності як концептуальної складової в дослідженні трудової міграції населення України (О. Блинова, М. Слюсаревський) тощо.

Становлення громадянської ідентичності особистості відбувається під час її взаємодії із соціальною реальністю, у процесі якої ця реальність суб'єктивно осмислюється відповідно до системи життєвих цінностей, потреб тощо. У цій соціальній реальності важливими є *спільнота громадян* (спільнота зі схожими і типовими проблемами організації їхнього життя, що об'єднані територією, на якій діють закони певної держави) та *державна* з її організаційною реальністю, що задає відповідний комплекс обставин, у межах якого громадянин здійснює свою життєтворчість.

Відтак доцільно вивчати феномен громадянської ідентичності як на рівні груповому (як різновид групової ідентичності, "*громадянин – спільнота громадян*"), так і на інституційному (як різновид організаційної ідентичності, "*громадянин – держава*"), а також на рівні індивідуальному (як різновид особистісної ідентичності, "*Я як громадянин*"). Це вимагає аналізу громадянської ідентичності як соціально-психологічного феноме-

на, розроблення її структурної моделі, визначення системи її соціально-психологічних чинників.

Розглянувши феномен громадянської ідентичності в соціогуманітарному науковому дискурсі, можна зробити висновок, що громадянська ідентичність особистості є динамічною системою уявлень громадянина про самого себе і пов'язаних з ними переживань та ціннісно-смыслових наповнень, що формуються як похідні від усвідомлення себе громадянином певної держави і водночас членом спільноти громадян. Громадянську ідентичність можна розглядати як багаторівневу, ієрархічно організовану систему взаємопов'язаних елементів.

З огляду на вищесказане пропонуємо виокремлювати три рівні аналізу громадянської ідентичності:

1) *інституційний* (організаційний, “громадянин – держава”) – статус громадянина інституційований на рівні держави; досліджується образ держави, довіра і лояльність до неї; практики взаємодії особистості з державою у вигляді різноманітних її інстанцій – представниками державної влади; інтеріоризація стандартів, закладених в аксіологічному просторі держави тощо;

2) *груповий* (колективний, “громадянин – спільнота громадян”) – пов'язаний із специфікою існування громадянської спільноти як колективного суб'єкта. Досліджуються утворення громадянської свідомості, стереотипи, притаманні громадянській спільноті. На цьому рівні йдеться про включеність особистості в спільноту громадян, підкріплену суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїми співвітчизниками, почуттям громадянської спільноти (почуття “Ми”) – переживанням взаємозв'язку, солідарності, спільності історичної долі й типовості проблем життя з іншими громадянами в правовому, економічному, політичному контексті тощо;

3) *індивідуальний* (персональний, “Я як громадянин”) – рівень індивідуального осмислення громадянської належності разом з емоційно-ціннісним наповненням; переживання сенсу і цінності власного життя, виправданості власного існування в даному соціумі.

До структури громадянської ідентичності традиційно включають п'ять компонентів: когнітивний, емоційний, поведінковий, а також ціннісно-мотиваційний та образно-семіотичний. Усі ці компоненти цілком самостійні, і хоча вони частково “перекриваються” один одним у своїх діях та виявах, однак онтологічно є різними. Розгляньмо їх відтак послідовно.

1. *Когнітивний* компонент включає знання, уявлення, різного роду раціональні утворення, що стосуються держави, громадянства і громадян. Обізнаність з офіційними концепціями історії держави, як правило, відіграє невелику роль: їм приписується мінливість і кон'юнктурність (зорієнтованість на зміцнення чинної державної влади). Набагато більше

значення має історична пам'ять (історичні репрезентації в масовій свідомості), а також міфи, стереотипи, які є доволі стійкими, майже незмінними. Ці когніції відіграють допоміжну роль, їх основною функцією є підтримка відповідних цінностей та збереження мотивації причетності до держави, включеності в її організаційне середовище.

2. *Ціннісно-мотиваційний* компонент є одним з найважливіших складових громадянської ідентичності. Загалом психологічно зріле громадянство ґрунтується на цінностях, які сприяють розвитку мотивації громадянської поведінки, передусім мотивації зберігати громадянство певної держави. Однією з найважливіших цінностей, що входять до цього компонента, є ідея державності (яку іноді ототожнюють з національною ідеєю). Ця ідея передбачає самоцінність держави (держава поціновується не як інституція для задоволення утилітарних потреб громадян, а як утілення національного духу, а тому вона є самоцінністю і самоціллю). Відповідно, спільнота громадян також виступає як цінність, що пов'язано з переживанням взаємозв'язку, солідарності, взаємопідтримки. Усе це сприяє формуванню позитивного "Ми"-образу, переживанню сенсу і цінності власного життя. Мотивація громадянства завдяки переживанню цих цінностей зростає і допомагає особистості протистояти різноманітним життєвим труднощам.

3. Емоційний компонент громадянської ідентичності тісно пов'язаний із суб'єктивним прийняттям / неприйняттям останньої, задоволенням / незадоволенням власною груповою належністю. Вочевидь, процес прийняття має не стільки раціональний, скільки емоційний характер. Тому наявність і рівень прийняття власної громадянської ідентичності можуть парадоксально не збігатися з когнітивним і ціннісним компонентами. Тут йдеться навіть не про емоційну реакцію "мені подобається (не подобається) моє громадянство", а про переживання "моє – не моє". Як відомо, людина може відчувати своїм навіть те, що зазвичай оцінюється негативно, наприклад свою бідність, свою хворобу. У такому випадку йдеться про парадоксальне переживання комфортності того негативу, що має місце в житті. Те ж саме стосується громадянської ідентичності: людина може оцінювати своє громадянство критично і заздрити, приміром, громадянам Німеччини, США і водночас переживати цю ідентичність як свою, власну, невід'ємну властивість (а позбутися свого означає в чомусь позбутися себе самого). І навпаки, неприйняття своєї громадянської ідентичності не обов'язково супроводжується критичністю щодо свого громадянства.

4. *Образно-семіотичний* компонент громадянської ідентичності є одним із найзагадковіших і найбільш парадоксальних компонентів. Його дієвість у регуляції функціонування громадянської ідентичності пояснюється роллю знаків і символів у нашому житті, які інколи дивовижно, "са-

мостійно” керують нашим життям, особливо у сфері політики. Політичні символи є доволі стійкими і зазвичай зумовлюють ті чи інші патерни політичної поведінки. Існує дуже багато символів, пов’язаних з державою і державністю, які також зумовлюють певну громадянську поведінку і громадянські почуття. Цей зв’язок існує поза раціональністю. Наприклад, у деяких цілком лояльних до української держави громадян радянські пісні і радянський гімн викликають сильні позитивні переживання, у тому числі ностальгічні. Традиція святкувати радянські свята іноді призводить до абсурдної поведінки: людина святкує одночасно і 6 грудня (День захисника Вітчизни), і 23 лютого (День Радянської армії). Але завдяки своїй архаїчності образно-семіотичний компонент громадянської ідентичності дає змогу “поєднати непоєднуване” і забезпечити в такий спосіб ресоціалізацію політичних цінностей без надто сильних психологічних травм.

5. *Поведінковий* компонент громадянської ідентичності означає громадянську поведінку, яка не збігається з явищем політичної поведінки (політичної участі, політичної активності). Громадянська поведінка означає соціально значущу поведінку щодо держави та співгромадян. Поняття громадянської поведінки є в чомусь ширшим, а в чомусь – вузьчим за поняття політичної поведінки. З одного боку, будь-яка поведінка, що є соціально значущою щодо держави та інших громадян, є виявом громадянської поведінки. Вона може прямо не стосуватися політики (наприклад, репродуктивна поведінка громадян у певні періоди існування є надто значущою для держави). З другого боку, політична поведінка не завжди є значущою для держави (такою може бути, наприклад, боротьба амбіцій лідерів партій однакової політичної орієнтації).

Варто зазначити, що громадянська ідентичність виконує низку функцій, а саме *інтеграційну* / консолідаційну (об’єднання і збереження єдності громадян), *регулятивну* (обумовлює громадянську нормативно-правову поведінку), *захисну* (є основою національної та персональної безпеки), а також сприяє забезпеченню *самоповаги* та можливості *соціальної самореалізації*.

Висновки. Громадянська ідентичність лежить в основі побудови консолідованого громадянського суспільства, без якого розв’язання багатьох соціальних проблем, зокрема виходу з кризи, істотно ускладнюється. Невизначеність, нестійкість громадянської ідентичності породжує серйозні проблеми як для окремого громадянина, так і для держави загалом. Якщо для громадянина ці проблеми пов’язані з деструктивними переживаннями, почуттям безнадійності, тривогою, відчуженням, фрустрацією важливих соціально-психологічних потреб (зокрема потреб в афіліації, захисті, соціальній самореалізації), то для держави несформованість громадянської ідентичності більшості громадян становить пряму загрозу для її національної безпеки, оскільки зумовлює психологічну толерантність

громадян щодо різних видів зовнішньої агресії – від прямого військового вторгнення на територію держави до виявів економічної та інформаційної війни.

Перспективою подальших розвідок вважаємо розроблення цілісної психологічної концепції громадянської ідентичності, обґрунтування психологічних закономірностей та механізмів її становлення, глибоке осмислення громадянської ідентичності як соціально-психологічного феномена.

Л і т е р а т у р а

1. Бевз Т. А. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : кол. моногр. / Т. А. Бевз. – К. : ПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.
2. Габермас Ю. Умови громадянства : зб. статей / Юрген Габермас. – К. : Укр. центр духов. культури, 2005. – 264 с.
3. Галактионова Н. А. Гражданская идентичность как компонент личностной идентичности / Н. А. Галактионова // Социология. Экономика. Политика. Известия высших учебных заведений. – 2010. – № 1. – С. 10–12.
4. Голоденко О. Ю. Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності / О. Ю. Голоденко // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2013. – Вип. 7. – С. 60–68.
5. Даниленко В. И. Современный политологический словарь / В. И. Даниленко. – М. : Nota Bene, 2000. – 1016 с.
6. Дробижева Л. М. Государственная и этническая идентичность: выбор и подвижность / Л. М. Дробижева // Гражданская, этническая и религиозные идентичности в современной России. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2006. – С. 10–30.
7. Карась А. Ф. Цивілізаційний проект розгортання громадянської ідентичності в контексті “утіленого розуму” / А. Ф. Карась // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. – К. : УБС НБУ, 2015. – С. 70–93.
8. Кречетова В. А. Построение теоретической модели конструирования гражданской идентичности студентов / В. А. Кречетова // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2013. – Вип. 9 (76). – С. 91–97.
9. Шимченко Л. А. Громадянська ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук / Людмила Анатоліївна Шимченко. – К., 2007. – 24 с.

R e f e r e n c e s

1. Bevez, T. A. (2014). *Politychni mekhanizmy formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi* [Political mechanisms of civic identity in the modern Ukrainian society]. Kyiv (ukr).
2. Habermas, J. (2005). *Umovy hromadianstva* [The conditions of citizenship]. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture (ukr).
3. Galaktionova, N. A. (2010). *Grazhdanskaya identichnost kak komponent lichnostnoy identichnosti* [Civic identity as a component of personal identity]. *Sotsiologiya. Ekonomika. Politika. Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedeniy* [Sociology. Economy. Policy. News of Higher Schools], 1, 10–12 (rus).

4. Holodenko, O. Yu. (2013). Teoretychni ta empirychni mozhlyvosti vyvchennia hromadianskoi identychnosti [Theoretical and empirical opportunities of study the civic identity]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna* [Bulletin of Lviv University. Series of sociological], 7, 60–68. (ukr).
5. Danilenko, V. I. (2000). *Sovremennyi politologicheskii slovar* [Modern political science Dictionary]. Moscow: Nota Bene Publ. (rus).
6. Drobizheva, L. M. (2006). Gosudarstvennaya i etnicheskaya identichnost: vybor i podvizhnost [National and ethnic identity: the choice and mobility]. *Grazhdanskaya, etnicheskaya i religioznye identichnosti v sovremennoy Rossii* [Civil, ethnic and religious identity in modern Russia]. Moscow, pp. 10–30 (rus).
7. Karas, A. F. (2015). Tsyvilizatsiyni proekt rozhortannia hromadianskoi identychnosti v konteksti “utilenoho rozumu” [Civilization project deployment of civic identity in the context of “embodied mind”]. *Filosofii finansovoi tsyvilizatsii: liudyna u sviti hroshei* [Philosophy Financial civilization: people in the world of money]. Kyiv, pp. 70–93 (ukr).
8. Krechetova, V. A. (2013). Postroeniye teoreticheskoy modeli konstruirovaniya grazhdanskoy identichnosti studentov [The construction of the theoretical model of student’s civic identity]. *Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya* [Almanac of Modern Science and Education], Issue 9 (76), Tambov, pp. 91–97 (rus).
9. Shymchenko, L. A. (2007). *Hromadianska identyfikatsiia osoby yak chynnyk formuvannia ukrainskoi politychnoi natsii* [Civic identification of person as a factor of formation an Ukrainian political nation]. Abstract of Ph. D. Thesis, Ukraine, Kyiv (ukr).

Петровская И. Р. Гражданская идентичность: междисциплинарный аспект научных исследований

Гражданская идентичность личности рассматривается как динамическая система представлений гражданина о себе и связанных с ними переживаний и ценностно-смысловых наполнений, которые формируются как производные от осознания себя гражданином определенного государства и одновременно членом сообщества граждан. Предлагается выделять три уровня гражданской идентичности: институциональный, групповой и индивидуальный. Статус гражданина институционализирован на уровне государства, поэтому на институциональном уровне исследуется образ государства, доверие и лояльность к нему; практики взаимодействия личности с государством в виде различных его инстанций – представителей государственной власти; интериоризация стандартов, заложенных в аксиологическом пространстве государства, и т. п. На групповом уровне речь идет о включенности личности в сообщество граждан, подкрепленной субъективным ощущением внутреннего единства со своими соотечественниками, чувством гражданской общности (чувство “Мы”); исследуются образования гражданского сознания, стереотипы, присущие гражданскому сообществу, и пр. Индивидуальный – это уровень индивидуального осмысления гражданской принадлежности вместе с эмоционально-ценностным наполнением; переживания смысла и ценности собственной жизни, оправданности собственного существования в рамках данного социума. В структуру гражданской идентичности предлагается включать традиционно когнитивный, эмоциональный, поведенческий, а также ценностно-мотивационный и образно-семиотический компоненты.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, гражданская идентичность, уровни идентичности, структурные компоненты идентичности.

Petrovska I. R. Civic identity: an interdisciplinary aspect of the research

Civic identity of an individual is seen as a dynamic system of citizen's representations of himself/herself, related emotions and value-semantic elements derived from the awareness of the fact that he/she is a citizen of a state and at the same time a member of citizens' community. It is proposed to distinguish three levels of civic identity: institutional, group and individual ones. The citizen status is institutionalized at the state level, so investigation of the institutional level presupposes studying the image of the state, trust and loyalty to it; practices of interaction between an individual and the state represented by a variety of state institutions; internalization of the standards incorporated in the state axiological environment, etc. The group level refers to inclusion of an individual in a community of citizens backed by the subjective feeling of inner unity with his/her compatriots, the sense of civic community (the sense of "We"); formation of civic consciousness, stereotypes inherent in the civic community, etc. The individual level is a level of personal understanding of citizenship with the emotional and value content, comprehension of the meaning and value of one's life, justification of one's own existence in this society. The structure of civic identity traditionally include cognitive, emotional, behavioral, and value-motivational as well as figurative-semiotic components.

Key words: identity, social identity, civic identity, identity levels, structural components.

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ РЕСУРС: ТЕОРЕТИЧНЕ ОЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

П. І. Блозва, м. Київ

Представлено результати теоретико-методологічного аналізу концепту соціального капіталу як психологічного ресурсу. Визначено, що в психологічному дискурсі доцільно розглядати соціальний капітал крізь призму кількості та якості міжособових взаємин (мікрорівень соціального капіталу). З'ясовано, що між соціальним капіталом і психологічним ресурсом особистості існує позитивний взаємозв'язок. Виділено п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупова згуртованість, міжособова довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація з групою, готовність до взаємодопомоги, а також названо його основні вияви: самоефективність, диспозиційний оптимізм у незліченних контекстах, володіння високою самооцінкою, рівень домагань у досягненні поставлених цілей, соціальна підтримка. Соціальний капітал як психологічний ресурс пов'язується із психологічними можливостями середовища, використовуючи які особистість може досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить.

Ключові слова: соціальний капітал, психологічний ресурс особистості, закрита група, закрите суспільство, відкрите суспільство, міжособова взаємодія, соціальне середовище.

Проблема. Становлення суспільства важко уявити без масової самоорганізації громадян. Для оцінки такої міжособової взаємодії введено поняття соціального капіталу, під яким розуміють мережу ефективних міжособових контактів, що будуються на міжособовій довірі й толерантності. Його формування і нарощування сприяє ефективній діяльності не тільки в соціальному середовищі, а й в інших сферах людської діяльності, адже міжособова взаємодія є основою будь-якої комунікації особи в соціумі. Наявність соціального капіталу безпосередньо сприяє досягненню стабільності в суспільстві та його демократичному розвитку. Власне кажучи, ідеться про ресурс, який люди отримують завдяки власним соціальним зв'язкам. Проте концепт соціального капіталу досі залишається недостатньо актуалізованим під кутом зору сучасної психологічної науки, а його ресурсні властивості спонукають до пошуку взаємозв'язку між соціальним капіталом і психологічним ресурсом.

Мета дослідження: виявити особливості становлення соціального капіталу як психологічного ресурсу особистості.

Дослідники наразі не мають єдиної думки щодо того, а що, власне, являє собою соціальний капітал: складові елементи, які формують його суть чи властивості суб'єкта, який ним користується; джерела, на основі яких формується соціальний капітал, чи користь, яку він дає, тобто результати соціального капіталу [11]. Аналізуючи властивості соціального капіталу, способи і форми його прояву, психологи зосереджують увагу на різних аспектах: це можуть бути соціальні зв'язки всередині однієї групи, соціальні зв'язки між окремими соціальними групами або соціальні зв'язки як усередині групи, так і за її межами [12].

У своєму дослідженні ми послуговуємося таким тлумаченням поняття “соціальний капітал”: це сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками, які інституціоналізовані відносинами взаємного знайомства і визнання [6].

Дослідники по-різному трактують питання первинності й належності соціального капіталу особистості чи групі. Залежно від обраної позиції вони аналізують соціальний капітал або тільки на рівні особистості чи соціальної групи, або включають в аналіз ієрархічні взаємини, засновані на вертикальній взаємодії в соціальних інститутах [9; 11; 19]. Відтак категорія соціального капіталу дістала більш глибоку концептуалізацію, і сьогодні більшість дослідників розрізняють два рівні феномена: мікро- і макрорівень. Перший спирається на визначення соціального капіталу як якісної характеристики індивідуального соціального актора: особистість може робити інвестиції як у власний, так і в соціальний капітал групи. Макрорівневе трактування характеризує соціальний капітал як ознаку великої соціальної групи або ж усього суспільства [15]. Сучасний дискурс мікрорівневого трактування соціального капіталу формується навколо ідей таких науковців, як П. Бурдьє, Дж. Коулман, Р. Патнем, Ф. Фукуяма та ін. [6]. Можна говорити і про значну кількість публікацій українських учених у сфері вивчення соціального капіталу [1; 2].

Як стверджують Л. Араухо і Дж. І. Істон, для соціального капіталу характерні три основні риси:

- доцільність – велика кількість соціальних зв'язків не обов'язково переростає в соціальний капітал; це відбувається тільки тоді, коли ці зв'язки допомагають особистості досягти певної мети. Соціальна мережа і соціальний капітал – різні речі. Соціальна мережа є елементом соціального капіталу, якщо його соціальні зв'язки корисні;

- усвідомленість – соціальний актор повинен усвідомлювати, що він користується соціальним капіталом. Соціальна структура, до якої належить індивід, може надавати певні переваги, навіть якщо він цього не усвідомлює. Неефективне використання переваг соціальних структур не створює соціального капіталу;

- формування на основі наявних соціальних структур – соціальний капітал формується в певних соціальних структурах і являє собою джерело реалізації певної мети [12].

Слід зауважити, що більшість дослідників, визначаючи поняття соціального капіталу, послуговуються категорією “ресурс”. Цьому сприяє економічне підґрунтя поняття, в якому слово “ресурс” вживається як синонім до можливостей і матеріальних вигод [20]. Дж. Коулман, зокрема, визначає соціальний капітал як ресурсні сутності, які схожі у двох аспектах: вони складаються з декількох елементів соціальної структури і їхнє сприяння певним діям акторів – як індивідуальних, так і корпоративних – здійснюється в межах структури. Заслуга Коулмана полягає в тому, що він вводить у теорію соціального капіталу нові поняття, як то взаємна ентропія і групове посилення норм, привілейований доступ до інформації, соціальні організації. Найважливішим серед цих термінів є “інформаційний потенціал” як один із базисних інструментів соціального капіталу, оскільки забезпечує його реалізацію через соціальні взаємини за допомогою обміну між особами ресурсами, якими володіє соціальна організація. Таким чином, у процесі обміну соціальним капіталом задіяні соціальні організації, її ресурси (інформаційні, матеріальні, фінансові, людські, культурні та ін.) [6].

Дискурс психологічних ресурсів широко опрацьовувався як у західному науковому середовищі [13; 25], так і на пострадянському просторі. Зокрема, В. О. Бодров розглядає ресурс у межах розвитку теорії психологічного стресу. При цьому дослідник визначає ресурси як фізичні й духовні можливості людини, мобілізація яких забезпечує виконання стратегії поведінки для запобігання стресу або зниження його сили [3]. К. Муздибаєв стверджує, що психологічні ресурси слід трактувати як засоби для існування, можливості людей і суспільства; як усе те, що людина використовує, щоб задовольнити вимоги середовища; як життєві цінності, що утворюють реальний потенціал для подолання несприятливих життєвих подій [7]. За Н. Є. Водоп'яною, психологічний ресурс – це внутрішні і зовнішні змінні, що сприяють психологічній стійкості в стресогенних ситуаціях; емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні і поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних життєвих ситуацій, інструменти, які можна використовувати для трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією [4].

Усі наведені вище визначення підтверджують, що різні ресурси можуть виконувати ту чи іншу роль в адаптації людини до складних обставин, у періоди долаття важких життєвих ситуацій, досягнення психологічного благополуччя тощо. Але щоб мати змогу активувати весь цей потенціал, важливо сформувати цілісне уявлення про такого роду ресурси. До найбільш вивчених особистісних ресурсів можна віднести: ак-

тивну мотивацію подолання труднощів, ставлення до стресів як до можливості набуття особистого досвіду та особистісного зростання; силу Я-концепції, самоповагу, самооцінку, відчуття власної значущості, “самодостатність”; активне життєве настановлення; позитивність і раціональність мислення; емоційно-вольові якості; фізичні ресурси – стан здоров’я і ставлення до нього як до цінності; матеріальні ресурси – високий рівень матеріального доходу і матеріальних умов життя, безпеку життя, стабільність оплати праці, гігієнічні фактори життєдіяльності; інформаційні та інструментальні ресурси – здатність контролювати ситуацію, використання певних методів для досягнення бажаної мети; здатність до адаптації, готовність до самозмінювання; здатність до структуривання та осмислення ситуації [4; 7; 13; 17].

У дискурсі дослідження соціального капіталу основними його складовими є об’єктивні зв’язки між особами і суб’єктивний тип взаємин, які повинні будуватися на довірі й позитивних емоціях [22]. Для вивчення цього феномена під психологічним кутом зору важливий саме другий компонент. Нас цікавить, які саме соціально-психологічні чинники впливають на формування соціального капіталу. У цьому контексті заслуговує на увагу дослідження Р. Берта, який вимірює соціальний капітал з позиції мережевого обмеження: більша кількість обмежень означає меншу кількість структурних прогалин. А оскільки вони є джерелом соціального капіталу, мала їх кількість веде до зниження рівня соціального капіталу і, відповідно, його якісного впливу. Мережеве обмеження залежить від трьох факторів: величини, щільності та ієрархії конкретної мережі. Суть у тому, що невеликі, щільні й жорстко ієрархічні мережі стають перепорою для формування соціального капіталу та його використання [15].

Отож стає зрозумілим, що не всі групи мають на меті загальне, суспільне, і часто керуються вузькими, власними, інтересами. Таку поведінку одним із перших описав Е. Бенфілд; він назвав її “аморальною родинністю”. Дослідник вважав, що така соціальна взаємодія характеризується обмеженням особистісної комунікації, допускає співпрацю лише з членами своєї родини і намагається використовувати всіх інших у якихось власних, корисливих, цілях. Домінування такого принципу співіснування спричиняє нездатність осіб спільно вирішувати громадські справи та розриває зв’язок між будь-якими абстрактними принципами (ідеологіями) і поведінкою в повсякденних ситуаціях [14].

Дослідження закритих груп показало, що в межах такої соціальної спільноти домінує моноструктурировання. Це породжує жорстке розділення на “своїх” і “чужих” та веде до поляризації і фактичного розриву міжгрупових взаємин [5]. До подібних висновків дійшов і К. Поппер. Він описує феномен закритого суспільства – тип спільноти, що характеризується статичною соціальною структурою, обмеженою

мобільністю, нездатністю до інновацій, традиціоналізмом, догматичною авторитарною ідеологією [10]. Такому суспільству вчені також приписують “особистісну недостатність” (“звичайна людина” не може приймати рішення і проявляти суб’єктність) і жорстку ієрархічну організацію [21].

На противагу закритому, відкрите суспільство К. Поппер визначає як тип спільноти з динамічною соціальною структурою, високою мобільністю, здатністю до інновацій, критицизмом, індивідуалізмом і демократичною плюралістичною ідеологією. Дослідник наголошує на обернено пропорційній залежності між проявами індивідуалізму та плюралізму думок, ефективної соціальної взаємодії тощо і жорсткою соціальною ієрархією [10]. Такі спільноти вирізняються наявністю відкритого соціального капіталу [8; 9]. Для нього характерні високий рівень міжособової взаємодії, довіри і толерантності, поділяння всіма членами спільноти спільних норм і цінностей [15].

Із вищевикладеного випливає, що існує певна обернено пропорційна залежність між мережевими обмеженнями і соціальним капіталом. Така ж взаємозалежність простежується і в дискурсі психологічних ресурсів між психологічним ресурсом особистості і рівнем стресу. У нашому дослідженні ми послуговуємося визначенням психологічного стресу як стану, за якого особа не може досягти певного рівня психологічного благополуччя і самоефективності [13]. До такого висновку схиляють, зокрема, ідеї С. Хобфолла, на думку якого втрата ресурсів – це первинний механізм, що “запускає” стресові реакції. У разі втрати ресурсів інші ресурси починають виконувати функцію обмеження інструментального, психологічного та соціального впливу ситуації на психіку. Втрата внутрішніх і зовнішніх ресурсів тягне за собою втрату суб’єктивного благополуччя, переживається як стан психологічного стресу, негативно позначається на стані здоров’я особи. Дослідник вважає, що психологічні ресурси допомагають індивідові адаптуватися; вони необхідні (прямо чи опосередковано) для виживання або збереження здоров’я у важких життєвих ситуаціях, служать засобами досягнення особистісно значущих цілей [17]. Адже одним з основних положень ресурсного підходу є принцип “консервації” ресурсів, який передбачає можливість особи отримувати, зберігати, відновлювати, примножувати і перерозподіляти ресурси. Завдяки такому перерозподілу ресурсів людина має змогу адаптуватися до умов життєвого середовища [3]. Виходить, що вищий рівень її психологічного ресурсу, то нижчий у неї рівень можливого стресу. Як результат, за наявності в особи високого рівня соціального капіталу вона може з легкістю отримувати певні дивіденди (як моральні, так і матеріальні) від соціального середовища. А якщо в неї високий рівень психологічних ресурсів, то вона матиме індивідуально-психологічні можливості для прояву самоефективності та отримання ви-

год. Як бачимо, високий рівень обох джерел дає схожі результати, єдиною відмінністю є вектор отримання можливостей особою. Така ж схожість, на нашу думку, проявлятиметься і в разі низького рівня соціального капіталу і психологічних ресурсів: особа не матиме змоги отримувати від соціального середовища певні можливості для самостановлення і не володітиме внутрішнім потенціалом, щоб проявити його самій.

Через таку схожість взаємодії в межах цих двох дихотомій (мережеві обмеження – соціальний капітал, стрес – психологічний ресурс) постає кілька питань: 1) чи можна вважати, що мережеві обмеження (і як результат – низький рівень соціального капіталу) передбачають високий рівень стресу?; 2) чи існує негативна кореляція між мережевими обмеженнями і психологічним ресурсом?; 3) чи є позитивною взаємодія між соціальним капіталом і психологічним ресурсом?; 4) чи знижуватиметься рівень стресу в разі високого рівня соціального капіталу? На третє і четверте запитання в економічному та соціальному дискурсі дають твердні відповіді, зокрема, усе ті ж П. Бурдье, Р. Патнем і Ф. Фукуяма. На перші ж два доцільно відповідати у психологічному дискурсі, який при цьому має стати джерелом пояснення психологічного ресурсу.

Далі ми спробуємо концептуалізувати дослідження цих проблем.

Психологічний ресурс людини – це стан, у якому в неї найбільше свободи та максимальна кількість виборів. Ресурсом є все, що може привести людину до відчуття щастя, сили, впевненості, необхідних для розв’язання проблем; ресурс – це також стратегії досвіду, за допомогою яких можна перейти з актуального стану до бажаного результату. Соціальне мікросередовище так само характеризується певним рівнем психологічної ресурсозабезпеченості, що проявляється в характері та інтенсивності змін: спонтанні, непередбачувані дії окремих осіб відображаються в соціальних інтересах та взаєминах, відтак мікросередовище вносить зміни для легалізації соціальної активності, узгодження різних моделей поведінки [11; 12].

З огляду на вищесказане соціальний капітал можна означити як психологічний ресурс, що виявляється в можливостях особи і потенціалах групи, які акумулюються в певному соціальному полі ставлень (за К. Левіном) і які може накопичувати й використовувати як особа окремо, так і група в цілому для досягнення певних цілей чи зменшення впливу певної несприятливої життєвої ситуації. Така думка, на наш погляд, має право на існування, адже соціальний капітал у такому визначенні об’єднує як економічний [19], так і соціологічний [5; 22] дискурси.

Узагальнюючи ці твердження, пропонуємо характеризувати поняття соціального капіталу як психологічного ресурсу так: це соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особа може досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей

групи, до якої вона належить. На нашу думку, можна виділити п'ять складових соціального капіталу як психологічного ресурсу: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупову згуртованість, міжособову довіру в межах соціальної групи, соціальну ідентифікацію з групою, готовність до взаємодопомоги.

Щоб аналізувати прояви соціального капіталу як психологічного ресурсу, ми послуговуємося класифікацією психологічних ресурсів С. Хобфолла [17]. Такий вибір можна пояснити тим, що дослідник зараховує до психологічних ресурсів особистості й соціально-психологічні характеристики соціальної групи, до якої ця особа належить.

Про самоефективність як особистісний ресурс уперше було згадано у зв'язку з випадками, коли особа використовувала цей конструкт для вирішення конкретної життєвої проблеми [13; 24]. Проте подальші дослідження розширили використання цього поняття в більш загальному сенсі [25]. Таким чином, певні настановлення або риси особистості почали розглядати як такі, що можуть впливати на взаємодію особи з навколишнім середовищем задля досягнення нею певних цілей. Самоефективність пов'язували з позитивним фізичним та емоційним благополуччям, а відтак зі стресостійкістю в умовах негативних життєвих подій [13].

На нашу думку, цей ресурс як показник соціального капіталу найбільш виразно проявлятиметься в ефективності соціальної взаємодії, адже, володіючи таким ресурсом, особа легко взаємодіятиме з іншими людьми та середовищем загалом. Ідеться також про її готовність до взаємодопомоги, коли вона, володіючи певними компетенціями та можливостями, зможе надати допомогу іншій особі чи групі осіб. Отож ресурс самоефективності сприятиме актуалізації внутрішньогрупової згуртованості і соціальної ідентифікації з групою без втрати власного "Я", адже особа, яка володіє ресурсом самоефективності, розуміє межі власних сил, має стійку Я-концепцію і почуття власної гідності.

Ще один ключовий ресурс – ресурс диспозиційного оптимізму – також привернув увагу дослідників і був належним чином ними оцінений у найрізноманітніших контекстах. З'ясувалося, що переважна більшість людей з диспозиційним оптимізмом відчуває зазвичай психологічний добробут у цілому і проявляє вищу стійкість до стресу [17]. Виходить, завдяки оптимізму може формуватися більш послідовна й цілеспрямована діяльність, що безпосередньо впливає на здоров'я і добробут людей у цілому [25].

У межах цього ресурсу, на нашу думку, найбільш активно актуалізуватимуться внутрішньогрупова згуртованість, міжособова довіра в межах соціальної групи і соціальна ідентифікація з групою. Такий висновок ми зробили з огляду на ідею, що попри наявність проблем і

розбіжність поглядів у соціальній групі соціальний капітал буде зберігатися саме завдяки цьому ресурсу. Особа знову і знову виявлятиме готовність об'єднуватися з іншими членами соціуму задля досягнення певних групових чи індивідуальних цілей. Також ресурс диспозиційного оптимізму в незліченних контекстах позитивно актуалізуватиме й такий показник соціального капіталу, як “готовність до взаємодопомоги”. Особа за наявності цього психологічного ресурсу буде готова надати підтримку ближньому та ефективно взаємодіяти із соціумом, навіть попри можливість негативних соціальних контактів, які часто мають місце в комунікації між людьми.

За С. Хобфоллом, володіння високою самооцінкою також можна вважати психологічним ресурсом [17]. Люди з високим почуттям власної гідності зазвичай неохочі інтерпретувати життєві труднощі як свідчення власної недолугості [23]. Самооцінка, як і самоефективність, та оптимізм, пов'язані із благополуччям і більшою стресостійкістю [16]. Вважаємо, що цей психологічний ресурс найбільшою мірою активізуватиме показник соціального капіталу “готовність до взаємодопомоги”. Адже особа з високою самооцінкою зможе ефективно та адекватно надати підтримку іншій людині, яка раптом потрапила у важку життєву ситуацію. Володіння високою самооцінкою вказує також на позитивну Я-концепцію, що, безперечно, стимулюватиме й інші соціально-психологічні показники соціального капіталу.

Ще одним життєво важливим ресурсом є рівень домагань у досягненні поставлених цілей, який було розглянуто на обох полюсах континуума – між стійкістю в прямованні до мети і відмовою від будь-яких намагань [3]. Загалом ті, що не відступають від своїх цілей, демонструючи постійно цілеспрямовану поведінку, більш успішні в подоланні труднощів [25]. Проте, як вважають дослідники, в умовах неможливості або недоцільності контролю відмова від нього є різновидом адаптивної поведінки [18]. Цей ресурс, на нашу думку, найбільшою мірою впливатиме на ефективність соціальної взаємодії особи із соціальним середовищем та її готовність до взаємодопомоги.

У цьому контексті доцільно зазначити, що із середини 70-х років ХХ ст. спостерігається зростання інтересу до соціальної підтримки як ключового ресурсу, який формується завдяки соціальному середовищу. Соціальна підтримка – складна метаконструкція (система ресурсів), яка охоплює аспекти обміну, взаємної підтримки, уявлення про отримання підтримки, а також особистісні риси, які формують цей процес та сприяють йому [24]. Особи, які користуються соціальною підтримкою в кожному із зазначених способів, мають краще психічне здоров'я, більшу стресостійкість і вищі фізичні показники здоров'я [26]. На відміну від особистісних ресурсів, соціальну підтримку розглядають як процес [27].

Цей ресурс, безперечно, активізуватиме готовність до взаємодопомоги. Також слід наголосити на важливості цього ресурсу для становлення соціально-психологічного середовища, де проявлятимуться внутрішньогрупова згуртованість, міжособова довіра в межах соціальної групи, соціальна ідентифікація. У поєднанні вони забезпечуватимуть ефективну соціальну взаємодію.

Висновки. Соціальний капітал – це сукупність актуальних або потенційних ресурсів, що пов'язані з володінням міцними зв'язками, які інституціоналізовані відносинами взаємного знайомства і визнання. Можна говорити про спільні риси взаємодії, які покладено в основу концептуалізації поняття соціального капіталу як психологічного ресурсу: мережеві обмеження спільноти ведуть до зниження рівня соціального капіталу, а високий рівень стресу є результатом недостатньої кількості психологічних ресурсів для подолання труднощів. Схожість взаємодії цих категорій і спільне соціально-психологічне джерело породжують спільні риси крайніх понять цих дихотомій: мережеві обмеження завжди підвищуватимуть рівень стресу, а високий рівень соціального капіталу зумовлюватиме високий рівень психологічного ресурсу особистості, що сприятиме подоланню складних життєвих ситуацій. Соціальний капітал піддається накопичуванню, що дає підстави говорити про притаманні йому ресурсні властивості.

Ми виділили п'ять показників соціального капіталу як психологічного ресурсу: ефективність соціальної взаємодії, внутрішньогрупову згуртованість, міжособову довіру в межах соціальної групи, соціальну ідентифікацію з групою, готовність до взаємодопомоги. До психологічних ресурсів можна віднести особистісні риси людини, особливості її соціально-психологічної взаємодії із соціальним середовищем, кількість та якість такої взаємодії. Маються на увазі такі психологічні ресурси, крізь призму яких доцільно розглядати соціальний капітал: самоефективність, диспозиційний оптимізм у різноманітних контекстах, володіння високою самооцінкою, рівень домагань у досягненні поставлених цілей, соціальна підтримка.

Отже, соціальний капітал як психологічний ресурс можна трактувати як соціально-психологічні можливості соціального мікросередовища, використовуючи які особа може досягати власних цілей, а також сприяти досягненню цілей групи, до якої вона належить.

Література

1. *Багнюк А. Л.* Соціальний капітал і квантифікація суспільних процесів у сучасному соціумі [Електронний ресурс] / А. Л. Багнюк. – Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jomel/M_71/Bahnuk.pdf.
2. *Бова А.* Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження / А. Бова // Економічний часопис ХХІ. – 2003. – № 5. – С. 46–50.

3. *Бодров В. А.* Проблема преодоления стресса. Ч. 2. Процессы и ресурсы преодоления стресса / В. А. Бодров // Психологический журнал. – 2006. – Т. 27, № 2. – С. 113–122.
4. *Водопьянова Н. Е.* Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.
5. *Кондратьев М. Ю.* От “закрытой группы” – к “закрытому обществу” / М. Ю. Кондратьев // Социальная психология и общество. – 2016. – Т. 7. – № 1. – С. 45–58.
6. *Коулман Дж.* Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
7. *Муздыбаев К.* Стратегия совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 100–109.
8. *Олсон М.* Логика коллективных действий: Общественные блага и теория групп : пер. с англ. / М. Олсон. – М. : Фонд Эконом. Инициативы, 1995. – 165 с.
9. *Полищук Л. И.* Экономическая отдача от социального капитала: о чем говорят российские данные? / Л. И. Полищук, Р. Ш. Меняшев // XI Международная научная конференция по проблемам развития экономики и общества. – М. : Высш. шк. экономики, 2011. – Т. 2. – С. 159–170.
10. *Поппер К.* Открытое общество и его враги : в 2 т. / Карл Поппер. – М. : Феникс, 1992. – Т. 1. – 448 с.; Т. 2. – 528 с.
11. *Antonucci T. C.* Social networks in adult life and a preliminary examination of the convoy model / T. C. Antonucci, H. Akiyama // Journal of Gerontology – 1987. – № 42. – P. 519–527.
12. *Araujo L.* Relation Resource Perspective on Social Capital / L. Araujo, G. Easton // Corporate Social Capital and Liability / Ed. by R. Leenders, S. M. Gabbay. – USA: Kluwer Academic Publishers, 1999. – P. 68–87.
13. *Bandura A.* Self-efficacy mechanism in human agency / A. Bandura // American Psychologist. – 1982. – № 37. – P. 122–147.
14. *Banfield E. C.* The moral basis of a backward society / E. C. Banfield. – New York, US : Free Press The moral basis of a backward society, 1967. – 188 p.
15. *Burt P.* Structural Holes: The social structure of competition / P. Burt. – Cambridge, MA, 1992. – 9 p.
16. *Cohen S.* Socialbility and susceptibility to the common cold / S. Cohen, W. J. Doyle, D. P. Skoner, B. S. Rabin, J. M. Gwaltney // Journal of the American Medical Association. – 1997. – № 277. – P. 389–395.
17. *Hobfoll S. E.* Satisfaction with social support during crisis: Intimacy and self esteem as critical determinants / S. E. Hobfoll, A. Nadler, J. Leiberma // Journal of Personality and Social Psychology. – 1986. – № 51. – С. 296–304.
18. *Janoff-Bulman R.* Expectations and what people learn from failure / R. Janoff-Bulman, P. Brickman // Expectations and actions: Expectancy-value models in psychology. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1982. – P. 207–237.
19. *Navon D.* On the economy of human information processing systems / D. Navon, D. Gopher // Psychological Review. – 1979. – № 86. – P. 214–255.
20. *Oh H.* Communal social capital, linking social capital, and economic outcomes / H. Oh, M. Kilduff, D. J. Brass // Annual meeting of the Academy of Management. – Chicago, 1999.

21. Parel A. Values of Closed Society / A. Parel // *International Political Science Review*. – 1982. – Vol. 3. – № 2. – P. 230–237.
22. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / A. Portes // *Annual Review of Sociology*. – 1998. – № 24. – P. 1–24.
23. Rosenberg M. Society and adolescent selfimage / M. Rosenberg. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1965.
24. Sarason I. G. A brief measure of social support: Practical and theoretical implications / I. G. Sarason, B. R. Sarason, E. N. Shearin, G. R. Pierce // *Journal of Social and Personal Relationships*. – 1987. – № 4. – P. 497–510.
25. Scheier M. F. Effects of optimism on psychology and physical well-being: Theoretical overview and empirical update / M. F. Scheier, C. S. Carver // *Cognitive Therapy and Research*. – 1992. – № 16. – P. 201–228.
26. Vaux A. Social support: Theory, research and intervention / A. Vaux. – New York : Praeger, 1988.
27. Woolcock A. Social networks and team performance / A. Woolcock // *Human relations*. – 1996. – № 2. – P. 369–378.

References

1. Bahniuk, A. L. Sotsialnyi kapital i kvantyfikatsiia suspilnykh protsesiv u suchasnomu sotsiumi [Social Capital and quantification of social processes in modern society], www.filosof.com.ua/Jomel/M_71/Bahnuk.pdf (ukr).
2. Bova, A. (2003). Sotsialnyi kapital v Ukraini: dosvid empirychnoho doslidzhennia [Social capital in Ukraine: the experience of empirical research]. *Ekonomichnyi chasopys XXI* [The Economic Annals XXI], 5, 46–50 (ukr).
3. Bodrov, V. A. (2006). Problema preodoleniya stressa. Chast 2. Protsessy i resursy preodoleniya stressa [The problem of dealing with stress. Part 2: Processes and resources to cope with stress]. *Psikhologicheskii zhurnal* [The Psychological Journal], Vol. 27, no 2, 113–122 (rus).
4. Vodopyanova, N. Y. (2009). *Psikhodiagnostika stressa* [Psychodiagnostics of Stress]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
5. Kondratyev, M. Yu. (2016). Ot “zakrytoy gruppy” – k “zakrytomu obshchestvu” [From “a closed group” to “a closed society”]. *Sotsialnaya psikhologiya i obshchestvo* [Social Psychology and Society], Vol. 7, no 1, 45–58 (rus).
6. Coleman, J. (2001). Kapital sotsialnyy i chelovecheskiy [Social and Human Capital]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* [Social Studies and Modernity], 3, 122–139 (rus).
7. Muzdybayev, K. (1998). Strategiya sovladaniya s zhiznennymi trudnostyami. Teoreticheskiy analiz [Coping strategy with life's difficulties. Theoretical analysis]. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], Vol. 1, no 2, 100–109 (rus).
8. Olson, M. (1995). *Logika kollektivnykh deystviy: Obshchestvennyye blaga i teoriya grupp* [The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups]. Moscow : Economic Initiatives Foundation, (rus).
9. Polishchuk, L. I., Menyashv, R. Sh. (2011). Ekonomicheskaya otdacha ot sotsialnogo kapitala: o chem govoryat rossiyskiye dannye? [The economic return on social capital: as evidenced by Russian data?]. *XI Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya po problemam razvitiya ekonomiki i obshchestva*. [XI International

- Academic Conference on Economic and Social Development]. Vol 2 (p. 159–170). Moscow: Home Higher School of Economics, (rus).
10. Popper, K. (1992). *Otkrytoye obshchestvo i ego vragi* [The Open Society and Its Enemies]. Moscow: Feniks Publ. (rus).
 11. Antonucci, T. C., Akiyama H. (1987). Social networks in adult life and a preliminary examination of the convoy model. *Journal of Gerontology*, 42, 519–527.
 12. Araujo, L., Easton, G. A (1999). Relation Resource Perspective on Social Capital. In *Corporate Social Capital and Liability* (pp. 68–87). USA: Kluwer Academic Publishers.
 13. Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37, 122–147.
 14. Banfield, E. C. (1967). *The moral basis of a backward society*. New York, NY, US: Free Press The moral basis of a backward society.
 15. Burt, P. (1992). *Structural Holes: The social structure of competition*. Cambridge, MA.
 16. Cohen, S., Doyle, W.J., Skoner, D. P., Rabin, B. S., Gwaltney, J. M. (1997). Social ties and susceptibility to the common cold. *Journal of the American Medical Association*, 277, 389–395.
 17. Hobfoll, S. E., Nadler, A., Leiberman, J. (1986). Satisfaction with social support during crisis: Intimacy and self esteem as critical determinants. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 296–304.
 18. Janoff-Bulman, R., Brickman, P. (1982). Expectations and what people learn from failure. In N.T. Feathers (Ed.), *Expectations and actions: Expectancy-value models in psychology*. (pp. 207–237). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
 19. Navon, D., Gopher, D. (1979). On the economy of human information processing systems. *Psychological Review*, 86, 214–255.
 20. Oh, H., Kilduff, M., Brass, D.J. (1999). Communal social capital, linking social capital, and economic outcomes. *Annual meeting of the Academy of Management*. Chicago.
 21. Parel, A. (1982). Values of Closed Society. *International Political Science Review*, 3, no 2, 230–237.
 22. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
 23. Rosenberg, M. (1965). *Society and adolescent selfimage*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
 24. Sarason, I. G., Sarason, B. R., Shearin, E. N., Pierce, G. R. (1987). A brief measure of social support: Practical and theoretical implications. *Journal of Social and Personal Relationships*, 4, 497–510.
 25. Scheier, M. F., Carver, C. S. (1992). Effects of optimism on psychology and physical well-being: Theoretical overview and empirical update. *Cognitive Therapy and Research*, 16, 201–228.
 26. Vaux, A. (1988). *Social support: Theory, research and intervention*. New York: Praeger.
 27. Woolcock, A. (1996). Social networks and team performance *Human realtions*, 2, 369–378.

Блозва П. И. Социальный капитал как психологический ресурс: теоретическое определение понятия

Представлены результаты теоретико-методологического анализа концепта социального капитала как психологического ресурса. Определено, что в психологическом дискурсе целесообразно рассматривать социальный капитал через призму количества и качества межличностных отношений (микроуровень социального капитала). Установлено, что между социальным капиталом и психологическим ресурсом личности существует положительная взаимосвязь. Выделены пять показателей социального капитала как психологического ресурса: эффективность социального взаимодействия, внутригрупповая сплоченность, межличностное доверие в рамках социальной группы, социальная идентификация с группой, готовность к взаимопомощи; названы также его основные проявления: самоэффективность, диспозиционный оптимизм в бесчисленных контекстах, владение высокой самооценкой, уровень устремленности к достижению поставленных целей, социальная поддержка. Социальный капитал как психологический ресурс увязывается с психологическими возможностями среды, используя которые личность может достигать собственных целей, а также способствовать достижению целей группы, к которой она принадлежит.

Ключевые слова: социальный капитал, психологический ресурс личности, закрытая группа, закрытое общество, открытое общество, межличностное взаимодействие, социальная среда.

Blozva P. I. Social capital as a psychological resource: theoretical definition of the concept

The outcomes of the theoretical and methodological analysis of the concept of social capital as a psychological resource are discussed in the article. The findings prove the appropriateness of defining social capital in the psychological discourse in terms of quantity and quality of interpersonal relations (micro level of social capital). A positive interconnection between the social capital and the psychological resource of an individual has been found. The five indicators of social capital as a psychological resource identified in the course of the analysis are the following: effectiveness of social interaction, intergroup coherence, interpersonal trust within a social group, social identification with a group, and readiness for mutual help. The manifestations of social capital are self effectiveness, dispositional optimism in the non-compared contexts, high self-evaluation, aspiration level in reaching set-up goals, and social support. Social capital as a psychological resource is considered to be associated with the psychological opportunities of the environment, using which an individual can reach his/her goals as well as facilitate meeting the objectives of the group he/she belongs to.

Key words: social capital, personality psychological resource, closed group, closed society, open society, interpersonal interaction, social environment

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОВІДНОСИН ГРОМАДЯНИНА І ДЕРЖАВИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Р. Ю. Синельников, м. Київ

Розкривається зміст поняття “громадянська ідентичність” у контексті специфіки взаємовідносин між громадянином (громадянським суспільством) і державою (державними органами влади). Встановлено, що саме від своєрідності індивідуального досвіду громадянина в організаційному, правовому, економічному та фінансовому просторі держави залежить формування образу держави у його свідомості. Цей процес визначено як один із ключових факторів становлення громадянської ідентичності, оскільки він стосується задоволення потреби в безпеці і самореалізації та виправдання власного існування як члена громадянської спільноти. Проаналізовано також і зворотний процес реактивності держави на громадянські запити суспільства та їх можливі наслідки, що представлено у вигляді авторської моделі. Стверджується, що для того щоб усвідомити таке складне і динамічне явище, як громадянська ідентичність, недостатньо лише проаналізувати її сутнісні характеристики, а слід говорити про найсуттєвіші політико-психологічні чинники, котрі призвели до актуального стану громадянської ідентичності в українському суспільстві.

Ключові слова: громадянська ідентичність, громадянська позиція, суспільний договір, громадянсько-державний устрій, політичний дискурс.

Проблема. У нинішніх умовах українська громадянська ідентичність переживає процес глибинної кризи, але водночас оновлюється і викристалізовується. Вона постає не лише як політико-психологічний феномен, а і як базова передумова національної та державної безпеки. В умовах несформованої або “розмитої” громадянської ідентичності легко відбувається нав’язування чужої громадянської ідентичності, що йде врозріз із державними цінностями і приховує в собі небезпеку сепаратизму чи інших антидержавних явищ.

Мета статті: розкрити сутність та проблематику явища громадянської ідентичності, а також з'ясувати роль взаємовідносин “громадянин – держава” як ключового чинника її становлення.

На саме визначення громадянської ідентичності в наукових джерелах натрапляємо досить рідко. Тут можна навести, зокрема, запропоноване Т. В. Водолажською визначення, яке охоплює два аспекти цього явища. У її розумінні громадянська ідентичність – це: “1) усвідомлення належності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що має для індивіда значущий смисл; 2) феномен надіндивідуальної свідомості, ознака (властивість) громадянської спільноти, що характеризує її як колективного суб'єкта” [2]. Ці два визначення не є взаємозаперечними, а наголошують на різних аспектах громадянської ідентичності.

Перше з них стосується специфіки долучення окремих осіб до громадянської спільноти через усвідомлення ними своєї належності до неї. Під цим кутом зору громадянська ідентичність є компонентом соціальної ідентичності, тобто індивідуального знання про те, що особистість належить до певної соціальної групи, разом з її емоційним і ціннісним сенсом групового членства (Г. Теджфел). У цьому контексті громадянська ідентичність виступає однією з багатьох категорій поряд із статевою, віковою, етнічною, національною, релігійною та іншими ідентичностями. Для громадянина функція громадянської ідентичності полягає в реалізації базових потреб особистості в належності до групи. Почуття “Ми”, яке об'єднує людину з великою спільнотою, дає їй змогу відчувати себе більш упевнено перед складною і не завжди зрозумілою їй соціальною реальністю. Громадянська ідентичність фіксує єдність інтересів особистості з інтересами даної соціальної спільноти і таким чином виконує як захисну функцію, так і функцію самореалізації та самовираження, дає змогу впливати на громадянську спільноту, що виявляється в політичній та громадянській активності. Належність до громадянської спільноти визначається в більшості випадків волею обставин (народження, проживання) – тобто даністю, а не індивідуальним свідомим рішенням. Це зумовлює сприйняття даної соціальної групи як заданої ззовні, а відповідно, соціальна роль громадянина не завжди однозначно позитивно приймається ним.

Друге з визначень громадянської ідентичності стосується специфіки існування та розвитку громадянської спільноти як цілісності, як колективного, сукупного суб'єкта на протиставлення сукупності людей, об'єднаних певними ознаками. Громадянська ідентичність як результат самоусвідомлення спільноти є її властивістю, що характеризує суб'єктність поряд з такими ознаками, як взаємопов'язаність і взаємозалежність членів спільноти, а також її здатність виявляти різні форми спільної активності. При цьому громадянська ідентичність як результат

саморефлексії спільноти розглядається як найбільш високий і складний рівень розвитку її суб'єктності.

На нашу думку, громадянська ідентичність – це насамперед відчуття належності особи до певної держави. Держава в цьому випадку постає як організація, чи то пак організаційний простір, у якому проживає і з яким взаємодіє громадянин. До сутнісних характеристик громадянської ідентичності Л. Кнефелькамп відносить, зокрема, такі:

1) громадянська ідентичність не формується в ізоляції – лише у взаємодії громадянина з іншими громадянами та в контексті участі в соціальних, політичних, економічних структурах;

2) громадянська ідентичність не тотожна, але тісно пов'язана з інтелектуальним і етично-моральним розвитком;

3) громадянська ідентичність – це холістичне утворення; вона вимагає здатності як до критичного мислення, так і до емпатії, спонукає громадянина ідентифікувати себе з іншими громадянами, які можуть дуже сильно відрізнятися від нього [9].

Існує кілька підходів до виокремлення основних компонентів громадянської ідентичності. Більшість дослідників, серед яких зокрема Н. В. Безгіна, І. В. Вилкова, О. А. Коряковцева, Т. В. Бугайчук та ін., виділяють у структурі громадянської ідентичності такі компоненти:

1) когнітивний – знання про належність до певної соціальної спільноти;

2) ціннісний – позитивне чи негативне ставлення до факту належності;

3) емоційний – прийняття або неприйняття громадянської спільноти як групи членства, як результату дії двох попередніх компонентів;

4) поведінковий – реалізація своїх уявлень про належність до даної спільноти в соціально значущих діях [1].

Знання про належність до громадянської спільноти передбачає наявність уявлень (не завжди повних, адекватних і несуперечливих) про ознаки ідентифікації, принципи і засади даного об'єднання (територіальні, культурні, політичні тощо), про громадянство і характер взаємин громадянина і держави та громадян між собою. До них належить образ держави, що займає ту чи іншу територію, визначає характер соціальних взаємовідносин, систему цінностей, а також народ (або народи), що населяє певну територію, зі своєю культурою, мовою і традиціями.

Визнання або невизнання людиною особистісного сенсу цих елементів, їх значущість і включеність у систему цінностей відображає ціннісний компонент. Ціннісний і емоційний компоненти громадянської ідентичності можуть переважати й істотно впливати на зміст когнітивного компонента.

Найважливішими складовими емоційного компонента громадянської ідентичності є почуття гордості чи сорому, викликані громадянською спільністю і належністю до неї. Гордість за свою країну є найважливішим індикатором ставлення до громадянської належності як до цінності. Таким чином, становлення громадянської ідентичності фіксується не лише фактом усвідомлення громадянської належності, а й більшою мірою тим ставленням, яке до неї виявлено, і прийняттям даного факту як значущого в житті людини.

Основою переживання громадянської ідентичності є внутрішня співвіднесеність громадянина з державою, свого роду діалог з державою, у який він час від часу вступає. Цю співвіднесеність ми вважаємо для кожного громадянина неминучою через його природну зацікавленість у власній соціальній самореалізації. Остання ж, як правило, відбувається в певних заданих соціумом формах, за певними правилами; вона може насправді відбуватися лише в певному організаційному просторі.

Держава є тією універсальною організацією, що продукує організаційний простір, у якому має розгортатися соціальна самореалізація кожного громадянина. Цей організаційний простір визначається передусім правовим полем, що створюється державою (не лише офіційними правовими нормами, а й також – навіть більшою мірою – реальною правовою практикою); регламентацією економічної активності, стандартами пересічних фінансових досягнень. Крім того, громадянин систематично контактує з представниками державної влади різних рівнів, що істотно позначається на шляхах і способах реалізації його соціальної активності [7].

Різні за типом держави практикують різні рівні регламентації активності громадян: від моделі “державо-мінімум” (державо майже не втручається в життя людей) до моделі тоталітарної держави, яка в різний спосіб контролює всі сфери життя, у тому числі цілком приватні. Але в будь-якому разі держава як організація створює певний аксіологічний простір, де визначено різні цінності – від світоглядно-політичних та патріотичних цінностей до цінності громадянина як такого. Елементи аксіологічного простору держави істотно впливають на самореалізацію людини, заздалегідь формують її через певні зразки та моделі.

Тому соціальна самореалізація передбачає доволі добре розуміння явних і неявних правил та цінностей, що існують у державі, – організації суспільства, а також адаптацію до них. Усі вони, а також утворення аксіологічного простору держави, усвідомлено та неусвідомлено осмислюються громадянами. Спільність громадян, що утворюється внаслідок існування держави, являє собою специфічний консорціум – об’єднання людей унаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї глобальної організації.

Як уже зазначалося вище, громадянська ідентичність є психологічною основою функціонування держави, що переживається як окремим громадянином, так і спільнотою громадян. Така державотвірна спільнота є, на відміну від суспільства і нації, субстратом держави; вона ідентифікує і реалізує себе в соціальному світі через державу та завдяки державі.

В основі факторів, що впливають на громадянську ідентичність, лежить інтеріоризація основних смислів щодо явища громадянськості, які транслюються соціумом. Усі чинники слід розглядати в межах трьох рівнів:

1) “вербальний” – те, що людина чула (настановлення, що панують у масовій свідомості; стереотипи щодо держави і державності, а також емоційно забарвлені політичні міфи);

2) “невербальний” – те, що людина бачить у суспільстві довкола себе; вона сприймає і засвоює різноманітні моделі соціальної поведінки, які є соціально прийнятними, схвалюваними соціумом;

3) “поведінковий” – те що людина переживає сама на власному досвіді.

Індивідуально-досвідні утворення стосуються взаємодії з представниками держави (зокрема державною владою різних рівнів), а також пов’язані з безпосереднім досвідом активності особистості в межах правового поля та економіко-фінансового простору конкретної держави. Унаслідок такої активності формується громадянська позиція особистості. За визначенням Н. В. Хазратової, громадянська позиція оцінюється за трьома параметрами:

1) внутрішнім (сприятливість або несприятливість середовища для власної самореалізації, що зумовлює ставлення до держави як до “своїї” або “чужої”, “дружньої” або “ворожої”);

2) зовнішній (упорядкованість соціального середовища, його прогнозованість та передбачуваність, що пов’язані з потребою особистості в безпеці, захищеності від соціальної експансії);

3) сенсовірний – почуття виправданості власного існування, насамперед як члена спільноти, як її невід’ємної складової. Це почуття спричинене потребою в сенсі буття, яке особистість може шукати відокремлено від інших, а часом, навпаки, приєднуючись до організаційної спільноти, поділяючи (запозичуючи) притаманну їй систему сенсів. Таким чином, особистість оцінює не владу, а організаційний простір, який сформувався довкола неї. З огляду на цю оцінку формуються різні типи сприймання образу держави. Дані типи лежать у межах біполярних полюсів “Я-антиЯ”, “лад-безлад”, “сенси-абсурд” [7].

Образ держави потстає як регулятор активності особистості в організаційному середовищі держави. І саме відповідний образ держави визначає формування громадянської ідентичності, впливаючи або

інтеграційно (тобто об'єднуючи громадянське суспільство довкола державних смислів), або деструктивно. Сформований образ держави диктує характер взаємовідносин між державою і її громадянами. Вони можуть бути як максимально деструктивними (у разі об'єкт-об'єктних відносин), коли особистість сприймає державу як великий механізм (наприклад, апарат насилля), а себе – як його гвинтик, тобто дає об'єктне тлумачення і собі, і державі, так і максимально конструктивними, партнерськими (суб'єкт-суб'єктними), які передбачають визнання суб'єктного першоджерела за кожною стороною відносин, тобто як за громадянським суспільством, так і за органами державної влади.

Об'єкт-суб'єктні відносини, як і суб'єкт-об'єктні, передбачають нерівномірний розподіл суб'єктності в сприйманні особистості: у першому випадку суб'єктність визнається за державою, особистість бачить себе пішаком у чужій грі; у другому роль об'єкта використання відводиться державі, а собі – роль джерела активності.

На думку О. М. Юдіної, громадянське суспільство і державні органи влади пов'язані між собою своєрідним “колективним договором”. Основою такого договору є три фундаментальні засади: 1) моральний порядок; 2) право (закон); 3) знання. Дотримання цих засад не лише гарантує погодження політичної діяльності громадянського суспільства і державних органів – вони забезпечують також автономію духовного світу особистості, її незалежність у вчинках і лінії поведінки. Ці засади є триєдиною базою, яка дає змогу особистості зайняти громадянську позицію щодо держави, в якій вона проживає, і щодо державної влади зокрема.

Місце і роль особистості в системі політичних відносин визначається тим, до якого принципу схиляється суспільство – до індивідуалізму, який стверджує суверенність громадянських прав кожної людини, чи до етатизму, який передбачає домінування інтересів держави та її інститутів над політичною волею громадянина. У першому випадку йдеться про патерналістську систему “державна – підданий”, де підданий підпорядковується державній владі та позбавлений свободи вибору. У другому випадку права людини і громадянина розглядаються як найвища цінність, а їх гарантування – як головна функція держави [8].

У ситуації невиконання владою “суспільного договору” і недотримання демократичних процедур народовладдя громадянська ідентичність може набувати рис протестної. У цій ситуації провладний дискурс опиняється в опозиції до громадянської ідентичності, яка спонукає її носіїв брати на себе відповідальність за громаду, а не покладатися на владу. Саме тому однією з ключових рис громадянського суспільства, на яку вказують західні дослідники, є “легалізація громадянської непокори, на протигагу політичній сфері держави” [3; 5]. Ця логіка дедалі частіше опиняється в полі зору вітчизняних науковців, які визнають: “У країнах, що розвива-

ються і прагнуть перетворитися із «закритих» на «відкриті», ... громадянське суспільство зароджується в боротьбі за відновлення своїх інтересів перед авторитарними чи тоталітарними режимами», підкреслюючи при цьому значення інтернет-комунікацій у цій боротьбі [4].

Основна проблема та, навіть, трагізм української громадянської ідентичності полягає в підміні моделі побудови взаємовідносин між державою і громадянським суспільством. Понад століття українське суспільство існувало під впливом чужорідних ідей, чужого дискурсу, у межах російської (імперської) моделі побудови громадянсько-державного устрою, і сьогодні воно намагається трансформуватись у модель європейську (рис.).

Рис. Взаємовідносини між державними органами влади і громадянським суспільством

Європейській моделі властиві такі ознаки, як раціональність, кооперативність (заснована на суспільному договорі) та наявність зворотного зв'язку між суспільством і органами державної влади. Натомість російська модель характеризується ірраціональністю (тобто сповнена міфів і заснована на ірраціональному дискурсі), пригніченням та заборонаю (у тому числі на законодавчому рівні) громадянських кооперацій, а також репресивним мисленням. Останнє полягає в розриві зворотного зв'язку між державою (владою) і суспільством або пригніченні його джерела, що є ознакою тоталітарної держави.

Висновки. Разом із трансформацією моделі побудови взаємовідносин між державою і громадянським суспільством відбувається й заміна громадянських ціннісно-сміслових орієнтирів, розвіюються політичні

міфи та стереотипи, ставляться під сумнів суспільні упередження і, як наслідок, викристалізовується інша громадянська ідентичність українців. Діагностика особливостей нової української громадянської ідентичності та чинників, які впливають на її розвиток, є перспективним та актуальним напрямком подальших наукових досліджень. Прозорість, чіткість та мобільність побудови взаємовідносин між державою як управлінською системою і громадянином можуть суттєво трансформувати громадянську ідентичність особистості в бік проукраїнської (продержавницької) ідентичності. Усвідомлення цього факту та робота над налагодженням таких зв'язків можуть сприяти становленню повноцінних і рівноправних взаємовідносин, у яких обидві сторони взаємодії будуть виступати відповідальними суб'єктами своєї активності (суб'єкт-суб'єктні відносини). Адже досвідна активність громадянина детермінує зміни в таких глибинних аспектах особистості, як відчуття безпеки й захищеності, відчуття справедливості, можливість самореалізації та виправданість сенсу існування громадянина – невід'ємної частини як української спільноти, так і Української держави.

Література

1. Безгина Н. В. Психологическая структура гражданской идентичности / Н. В. Безгина // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2013. – № 3-1. – С. 244–247.
2. Водолажская Т. В. Идентичность гражданская / Т. В. Водолажская // Социология: Энциклопедия / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
3. Куприянов А. И. Гражданская идентичность и сфера гражданской деятельности в Российской империи. Вторая половина XIX – начало XX века / А. И. Куприянов // Сборник статей / [отв. ред. Б. Пиетров-Эннкер, Г. Н. Ульянова]. – М. : РОССПЭН, 2007. – 302 с.
4. Онищенко О. С. Соціальні мережі як чинник розвитку громадянського суспільства : [монографія] / О. С. Онищенко, В. М. Горовий, В. І. Попик ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К., 2013. – 248 с.
5. Токвиль А. де. Демократия в Америке / Токвиль Алексис де. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.
6. Хазратова Н. В. Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей / Н. В. Хазратова // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 112–116.
7. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
8. Юдіна О. М. Політико-психологічні аспекти ставлення особистості до держави / О. М. Юдіна // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : мат-ли Другої всеукр. наук. конф. 13-14 листопада 1997 р. / МОН України, Ін-т соц. та політ. психологів України, Асоц. політ. психологів України. – К. : ДОК-К, 1997. – С. 312–314.

9. Knefelkamp L. Civic Identity: Locating Self in Community [Електронний ресурс] / L. Lee Knefelkamp // Diversity & Democracy. – 2008. – Vol. 11. – № 2. – P. 1–3. – Режим доступу : <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf>

References

1. Bezgina, N. V. (2013). Psikhologicheskaya struktura grazhdanskoy identichnosti [Psychological structure of civic identity]. *Izvestiya Tulskogo gosudarstvennogo universiteta. Gumanitarnyye nauki* [News of the Tula State University. Humanitarian sciences], 3-1, 244–247 (rus).
2. Vodolazhskaya, T. V. (2003). Identichnost grazhdanskaya [Civil identity]. *Sotsiologiya: Entsiklopediya* [Sociology: Encyclopedia]. Compilers: A. A. Gricanov, V. L. Abushenko, G. M. Evelkin, G. N. Sokolova, O. V. Tereshhenko. Minsk: Knizhnyy Dom Publ. (rus).
3. Kupriyanov, A. I. (2007). Grazhdanskaya identichnost i sfera grazhdanskoy deyatel'nosti v Rossiyskoy imperii. Vtoraya polovina XIX – nachalo XX veka. [Civic identity and civic activities in the sphere of the Russian Empire. The second half of the XIX – early XX century]. *Sbornik statey* [Collected articles]. Contributing editor B. Pietrov-Jenker, G. N. Ulynova. Moscow: ROSSPEN (rus).
4. Onyshchenko, O. S., Gorovyi, V. M., Popik, V. I. (2013). *Sotsialni merezhi yak chynnnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva* [Social media as a factor in the development of civil society]. Kyiv (ukr).
5. Tocqueville, A. de. (1992). *Demokratiya v Amerike* [Democracy in America]. Moscow: Progress Publ. (rus).
6. Hazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnostey [Civic Identity in the structure of personal identity]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 2 (16), 112–126 (ukr).
7. Hazratova, N. V. (2004). *Psykholohiia vidnosyn osobystosti i derzhavy* [Psychology of relationship between the personality and the state]. Lutsk: Vezha Publ. (ukr).
8. Yudina, O. M. (1997). Polityko-psykholohichni aspekty stavlennia osobystosti do derzhavy [Political and psychological aspects of the relationship between the individual to the state]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy: Materialy Druhoi vseukrainskoi naukovoï konferentsii 13-14 lystopada 1997 roky* [The problems of political psychology and its role in the formation of a citizen Ukrainian State], 2, 312–314 (ukr).
9. Knefelkamp, L. (2008). Civic Identity: Locating Self in Community. *Diversity & Democracy*, Vol. 11, no. 2, pp. 1–3, <http://www.diversityweb.org/DiversityDemocracy/vol11no2/vol11no2.pdf>.

Синельников Р. Ю. Особенности взаимоотношений гражданина и государства как фактор становления гражданской идентичности

Раскрывается содержание понятия “гражданская идентичность” в контексте специфики взаимоотношений между гражданином (гражданским обществом) и государством (государственными органами власти). Установлено, что именно от своеобразия индивидуального опыта гражданина в организационном, правовом, экономическом и финансовом пространстве государства зависит формирование

образа государства в его сознании. Этот процесс определен в качестве одного из ключевых факторов становления гражданской идентичности, поскольку он касается удовлетворения потребности в безопасности, самореализации, оправдания собственного существования как члена гражданского сообщества. Проанализирован также и обратный процесс реактивности государства на гражданские запросы общества и их возможные последствия, что представлено в виде авторской модели. Утверждается, что для того чтобы понять такое сложное и динамичное явление, как гражданская идентичность, недостаточно только проанализировать ее сущностные характеристики, а следует говорить о существенных политико-психологических факторах, которые привели к актуальному состоянию гражданской идентичности в украинском обществе.

Ключевые слова: гражданская идентичность, гражданская позиция, общественный договор, гражданско-государственное устройство, политический дискурс.

Synelnykov R. Yu. Peculiarities of the citizen-state relationship as a factor of civic identity formation

The article deals with the content of the civic identity concept in the context of a specific character of the citizen-state (civil society – government institutions) relationship. The formation of the state image in citizens' conscience depends on their specific individual experience in the institutional, legal, economic and financial spheres of the state. This process is considered a key factor of the civic identity formation as it is concerned with meeting the need for security and self-realization as well as justification of one's existence as a civil society member. The process of the state reactivity to citizens' requests and their possible consequences have also been analyzed, and the findings are presented in the form of the author's model. In order to understand such a complex and dynamic phenomenon as civic identity, it is not enough to analyze its essential characteristics. One should consider the most important political and psychological factors that led to the current state of civic identity in the Ukrainian society.

Key words: civic identity, civic stance, social contract, social and political system, political discourse.

БІДНІСТЬ ЯК ЕКОНОМІЧНЕ АУТСАЙДЕРСТВО: СПРОБА ПСИХОСЕМАНТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ТА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

А. І. Анцибор, м. Вінниця

Описано ставлення до бідності як ментальне явище, що має місце в різних суспільствах і культурах. Зафіксовано відображення проблематики, пов'язаної з бідністю, в українських, російських та англійських прислів'ях і приказках. Констатовано глибоке закорінення цього явища, яке стає істотною характеристикою людської свідомості й поведінки та соціальних взаємодій. Охарактеризовано різний психологічний зміст бідності абсолютної, відносної та суб'єктивної. Бідність розглянуто як економічне аутсайдерство, що постає в тому разі, коли суб'єкт її усвідомлює та погоджується на "примирення" з нею. Зроблено висновки про те, що помірну бідність суспільство не засуджує, але й не заохочує; натомість крайня бідність викликає тривогу й осуд, її сприймають як таку, що містить загрозу для стабільності й спокою.

Ключові слова: соціальне аутсайдерство, економічне аутсайдерство, фаталізм бідності, абсолютна бідність, відносна бідність, суб'єктивна бідність.

Проблема. Одним із найголовніших виявів та супутніх ознак аутсайдерства є бідність – явище, поширене в усьому світі. Воно притаманне навіть високорозвиненим країнам, і навряд чи його коли-небудь буде подолано. Можна говорити про так званий "фаталізм бідності", що полягає у твердій упевненості в принциповій неможливості її подолати. Цьому сприяє не лише об'єктивний брак ресурсів, а й численні особистісні та соціально-психологічні перешкоди. У пострадянській свідомості це, зокрема, такий собі синдром "чесного трудівника" із психологією незахищеності перед усілякого роду визискувачами та шахраями. Уважають, що доки пересічна людина, рядовий працівник не стане головною цінністю для держави, ситуація не зміниться. Сьогодні саме такий громадянин готовий добровільно виконувати роль соціального аутсайдера.

Така добровільність дуже часто зумовлена традиційним способом мислення та соціальною пасивністю, що в особливо гострих випадках підноситься до вітального рівня. У такому разі бідність фіксується як надбання культури і закарбовується в традиціях, віруваннях, прислів'ях і приказках. Вона стає ментальним явищем, індивідуальною та колективною інтерпретацією дійсності [1, с. 9], психологічною основою аутсайдерства. Водночас більшість українців боїться жити в умовах поглиблення бідності та перманентного падіння економіки [5].

Зміст аутсайдерства можна уявити за допомогою такої схеми: аутсайдерство = перебування на долішніх позиціях життєвого процесу

(у нашому разі економічного) + осмислення місця свого перебування як результату соціального порівняння + примирення з ним. Отже, психологічна бідність є одним із найсерйозніших виявів аутсайдерства; можна сказати, що бідний – це аутсайдер в економічному розумінні.

Мета статті: відобразити різні типи ставлення людей до феномена бідності як аутсайдерства на основі психосемантичного аналізу таких ментальних одиниць, як популярні прислів'я і приказки.

У соціологічних дослідженнях бідність найчастіше визначають як таку характеристику економічного становища, за якого індивід або група не можуть задовольняти мінімальні базові потреби, доконечні для підтримки життєдіяльності, збереження працездатності, продовження роду. Вона є поняттям відносним і залежить, як правило, від рівня життя, притаманного певному суспільству [8].

У межах досліджуваної проблем слід зауважити, що окремої уваги вимагає бідність аутсайдерського типу, породжена соціально-психологічними причинами, яка має певне поширення в соціумі та значення в його житті. Аутсайдерську проблематику відображено в окремих соціально-психологічних концепціях бідності. Ідеться, зокрема, про бідність абсолютну, відносну та суб'єктивну.

В аналізі *абсолютної* бідності окреслюють поняття її межі як рівня матеріального забезпечення, нижче від якого виникає пряма загроза біологічному виживанню індивіда. Така межа має досить об'єктивний, загальний характер і може бути дійсною не лише для якогось одного суспільства. Людина, статки якої нижчі за цей рівень, є бідною в усіх країнах. Це так звана порогова бідність, що має міжнародний зміст і тягне за собою загрозу соціального краху та індивідуального небуття.

Для оцінки доходів українських громадян В. О. Васютинський поділяє респондентів на “малозабезпечених” із низькими доходами (нижче від прожиткового мінімуму), “середньозабезпечених” (у межах прожиткового мінімуму) і “забезпечених” (вище від прожиткового мінімуму). Зроблено висновок про тісний зв'язок рівня матеріального забезпечення людини з її соціальним статусом. Загалом виходить так, що найбідніші приписують собі низький статус. Цікаво, проте, що й середньозабезпечені теж часто ототожнюють себе з цією категорією. А зовсім невелика кількість респондентів вважає себе за носіїв високого статусу [2].

Можна додати, що критерії абсолютної бідності визначають її рівень за кількісним вираженням і не відображають її відносного або психологічного характеру. У такому контексті годі простежити аутсайдерську суть феномена, хоча й видно, що вона справляє безпосередній вплив на соціальну самоідентифікацію індивіда.

На противагу абсолютній, існує *відносна* концепція бідності, суть якої зводиться до того, що індивідуальні або групові доходи порівнюють із загальноприйнятими нормами та уподобаннями суспільства і таким чином визначають як середній для нього рівень матеріального забезпечення, так і рівень окремої людини чи групи щодо нього. Відтак стає видно: якщо чийсь матеріальний добробут є істотно нижчим від середнього, то така людина або група з високою ймовірністю є носієм бідності.

Звідси випливає явище соціальної депривації, яка за своєю суттю є багатомірною – водночас матеріального і духовного характеру – і може бути інтерпретована як невідгідне становище особи, сім'ї, іншої групи людей на тлі суспільства. У такому разі бідність розглядають крізь призму обмежень соціального життя, які так чи інакше викликано матеріальними нестатками певного типу [8]. Якщо соціальна депривація і спричинений нею спосіб життя є наслідком аутсайдерського світобачення або якимсь іншим чином пов'язуються з ним, то вони ніби закріплюються в цьому світобаченні і ще більше зумовлюють таку його спрямованість. Це особливо відчутно проявляється в умовах, коли пасивність людини дістає в неї пояснення для себе самої і для оточення, стає її переконанням, коли вона примиряється зі своїм становищем, приймає його і вважає за таке, якого не можна подолати. Народжується таке собі “філософське” тлумачення власної бідності, що його ми й називаємо аутсайдерством.

Таку позицію найкраще віддзеркалено в змісті *суб'єктивної* бідності, суть якої полягає в тому, що лише сама людина здатна визначити, бідна вона чи ні [там само]. Аналізуючи суб'єктивні уявлення та постави людини, можна здобути найбільше інформації про соціально-психологічне аутсайдерство. Так, за результатами опитувань можна довідатися, скільки людей у тій чи тій спільноті вважає себе за бідних, а також установити причини такої оцінки в кожному індивідуальному випадку. Для визначення суб'єктивної бідності існує досить ефективний спосіб порівняння матеріального добробуту певної особи зі статками її оточення або із середнім матеріальним рівнем життя членів усього суспільства, завдяки чому можна виявити співвідношення між уявленнями людини про себе на тлі відповідних соціальних стандартів. Спираючись на концепцію суб'єктивної бідності, можна дійти висновку, що найточніше вирішити, є людина аутсайдером чи ні, здатна вона сама.

Водночас належить зазначити, що наявність аутсайдерського світобачення потрібно аналізувати щодо конкретної людини. Має йтися про те, наскільки рівень її бідності контрастує із загальним рівнем життя в суспільстві, де вона перебуває, про величину контрасту і глибину його усвідомлення. Завжди важливо, як саме людина пояснює свою бідність, чи визнає її за тимчасову, чи намагається її позбутися, чи перебуває в стані усвідомленого примирення з нею, чи, можливо, навіть нею пишається.

Саме ці позиції можуть правити за показники соціально-психологічного аутсайдерства.

У тлумачних словниках бідність визначають як скруту, брак чогось необхідного [6], матеріальну незабезпеченість, нестатки, брак засобів для існування, убогість, злиденність, бідацтво, убозтво, мізерію, злидні, бідноту [7, с. 103]. Зрозуміло, що така скрута виникає через неможливість задовольнити якусь життєву потребу. Саме поняття “бідний” співвідноситься з людиною, яка живе в скруті, нестатках, і є протилежністю до “багатий”.

Істотну інформацію про зміст бідності і ставлення до неї дає аналіз народних прислів'їв і приказок. Це явище характерне для всіх етнолінгвістичних спільнот, і ставлення соціуму до нього, судячи, скажімо, з українського, російського та англійського фольклору, здебільшого є вельми подібним, легко простежуються міжмовні паралелі [3, с. 3]. У них явище бідності відображено не лише загалом, а й з усіма його соціально-психологічними відтінками.

На основі прислів'їв і приказок бідність можна навіть класифікувати. Наприклад, у прислів'ях “багатство дме, а нещастя гне” (англійський аналог “abundance, like want, ruins many”), “заліз у багатство, забув і про братство”, “краще синиця в руці, ніж журавель у небі” відображено потребу відчувати міру у відношенні між багатством і бідністю, нагадування суспільству, що гіпертрофія в той чи той бік є згубною для людини. З'являється уявлення про певну норму, оптимальний рівень, що дає суспільству орієнтацію, створює в ньому загальноновизнані поняття припустимого й прийнятного. Прислів'я такого типу можна назвати *нормативними*, або *нормувальними*.

Наявність норми, що служить для заспокоєння або хоча б визначення, орієнтації на щось середньостатистичне в суспільстві, має свій сенс, адже сама бідність є відносним поняттям, що добре відображено в таких прислів'ях: “хто багато має, той більшого бажає”, “he is not poor that has little, but he who desires much” (бідний не той, хто мало має, а той, хто багато бажає), “той бідний, кому завжди чогось бракує, той багатий, хто й скоринці радий”. Таким чином, бідність не зводиться до матеріального становища, головною є певна невідповідність між рівнем домагань особи і її реальними матеріальними можливостями. У цьому контексті виникає не лише самооцінка, а й оцінка людини соціумом, і лише за цих умов утворюється саме поняття бідності. Такі прислів'я показують відносність явища, тому їх слід назвати *відносними*.

А коли сама бідність є відотною, то належить погодитися з тим, що й виявляти її надзвичайно важко, адже вона є всього лише невідповідністю між бажаннями, амбіціями і можливостями. За таку саму невідповід-

дність можна вважати й аутсайдерство, коли навіть є певні можливості, проте немає бажань та амбіцій.

Як писав М. Монтень, “закони природи визначають наші істинні потреби. Мудреці стверджують, що бідняків, якщо виходити з цих потреб, немає і не може бути і що кожний, який себе за такого вважає, спирається лише на власне судження; ґрунтуючись на цьому, вони досить уміло поділяють наші бажання на ті, які йдуть від природи, і на ті, які навіює нам наша неприборкана уява; ті, що від природи, – цілком зрозумілі, ті, які випереджають і які неможливо наздогнати, – від нас” [4, с. 1009]. Із цього погляду справжньою бідністю є неможливість задовольняти лише базові потреби людини, такі як їжа, одяг, житло, продовження роду та ін. У цих сферах повинен спостерігатися і фіксуватися брак ресурсів, потрібних для розв’язання проблем у найпростіший і найдешевший спосіб.

Водночас у кожному суспільстві є свої власні норми, уявлення, стереотипи (чого лише вартє зіставлення американської та української чи молдавської бідності). Саме такі специфічні, відносні поняття і слід уважати за соціальні індикатори бідності, властиві для певного суспільства.

У народних прислів’ях також наголошується, що людина в бідності перебуває, так би мовити, на межі, на соціальному краю, такий людині майже немає чого втрачати, бо вона нічого не має. Цю думку закарбовано в прислів’ях, де стверджується, що бідняк ніколи не збанкрутує: “a beggar can never be bankrupt”, “голий розбою не боїться”, “чого нема, того й Бог не візьме”, “із голого, як зі святого, не візьмеш нічого”, “не страшно бідному горе, як щуці море”. У цих прислів’ях відчувається не лише констатація крайньої скрути, а й співчуття до людей, які живуть у світі абсолютних мінімумів, звикли до горя, а тому їх не лякають життєві випробування. Водночас люди такого типу – це аутсайтери, не закорінені в суспільство, які становлять для нього певну загрозу.

Ще більше співчуття до бідних виражено в прислів’ях типу “poverty is no sin” (бідність – не гріх), “багатство – не мета, бідність – не ганьба”, “злиднями очей не колють”, “бідна кишеня, проте серце багате”. Отже, людині не лише нічого соромитися своєї бідності, але й робити це є аморальним, подібним до того, як соромитися своєї матері, сім’ї, батьківщини. Такі прислів’я встановлюють моральну норму і за своїм характером є *імперативними*.

У прислів’ях такого типу іноді проглядає розуміння соціальної небезпеки, яку таять у собі бідність та аутсайдерство: “у порожній кишені чорт танцює”, “one day a beggar, the next day a thief” (сьогодні жебрак, завтра злодій), “порожній мішок уведе в грішок”, “бідність краде, нужда бреше”. Бідні люди мусять пристосовуватися до світу, щоб жити в ньому, і не завжди можуть бути щирими: “he that no silver in his purseshould have silk in his tongue” (хто не має срібняків у гаманці, мусить мати шовковий

язык), “хто не має срібла в гаманці, мусить мати мед на язиці”, “бідність і на скрипці навчить грати”.

Важливо, що в таких прислів'ях закарбовано глибокі спостереження за життям. Вони, зокрема, передбачають, що бідність обов'язково пов'язана з іншими бідами й негараздами та руйнує й унеможливорює позитивні людські почуття: “when poverty comes in at the door love flies out at the window” (коли злидні заходять у двері, кохання відлітає через вікно), “гірше не буває як грошей немає”, “тоді любов бере, як достаток є”, “відхочеться любити, як не буде з чого жити”, “без хліба і вина любов студена”, “без хліба і любов гине”. Такого типу прислів'я, на наш погляд, виражають констатувальну позицію соціуму і відтак мають *констатувальний* характер.

Бідність часто описують прислів'ями *оцінного* типу, у яких їй, як правило, дається песимістична оцінка: “a beggar purse is bottomless” (гаманця злидаря не наповниш), “щербатого горщика не наллєш”, “дірявого мішка не насиплєш”, “чужих злиднів не наситиш”. Бачимо, що оцінка бідності в таких прислів'ях показує важкість або й неможливість її подолання.

Песимістична оцінка бідності стосується її не лише як соціальної проблеми, а і як духовного явища, коли фіксують ментальні складнощі, розв'язати які нелегко, а часто геть неможливо. “Нужденності матеріальній неважко допомогти, нужденності духовній – неможливо”, підкреслював Монтень [4, с. 1008]. У такий спосіб визнають, що бідність, крім її матеріального змісту, це ще й стан мислення, навіть стан душі, певне світобачення і світовідчуття. Людина може бути просто бідною, але не аутсайдером в інших відношеннях. Така особа, як правило, уважає це своє становище за тимчасове і робить усе для його якнайшвидшого поліпшення. Аутсайдерська бідність – це передусім стан примирення з нею на підставі соціального досвіду або світоглядних засад, це свідома відмова від дії та обов'язково певне самовиправдання, обґрунтування такої відмови. Крім того, слід додати наявність соціальної пасивності і мотивів, які її виправдовують. Тому ще раз наголосимо, що аутсайдерство має не лише індивідуально-психологічну, а й світоглядну природу.

Одним із найвиразніших проявів бідності є голод або недоїдання. Їх відносно неважко фіксувати в опитуваннях, вони закарбовуються в зовнішньому вигляді людей, позначаються на стані їхнього здоров'я, спонукають до певних дій і способу життя. Гостроту голоду відображено в прислів'ях на кшталт: “necessity knows no law” (голод сорому не знає), “a hungry belly has no ears” (голодний живіт не має вух), “нужда свої закони пише”, “голодний живіт глухий до чужих бід”, “голодний курці просо на думці”. Людина під владою голоду не є вільною, не може думати про щось інше, перебуває під владою лише одного цього чинника. Голодна

людина, як правило, сердита, не може виявляти своїх кращих рис: “a hungry man is an angry man” (голодний завжди злий), “голодному світ не милий”, “не потрапляй голодному в руки”.

У прислів'ях відображено й загострення соціальних проблем, коли голодна людина становить загрозу для суспільства, готова до радикальних дій і різко відрізняється від благополучного соціуму: “hunger breaks stone walls” (голод ламає й кам'яні стіни), “голодний і кия не боїться”, “у голоду немає друзів”. І якщо така людина продовжує жити так, як і жила, нічого не роблячи для власного забезпечення, то проблема, звичайно, зростає.

Можна зробити висновок, що бідність, поєднана з голодом, є екстремальною, такою, що містить у собі соціальну небезпеку. Вона є виявом аутсайдерської психології, якщо її супроводжує пасивність, невіра в можливість розв'язання проблем, а також прагнення до самовиправдання. Отже, голод може бути індикатором соціального аутсайдерства, але в поєднанні з іншими ознаками аутсайдерського світогляду.

Проведений психосемантичний аналіз прислів'їв і приказок дає підстави зробити *висновки* про наявність у масовій свідомості, так би мовити, нормативних уявлень про бідність та аутсайдерство, згідно з якими ці явища вважаються прийнятними, припустимими і навіть такими, що забезпечують у суспільстві певну рівновагу. Помірна, а не надмірна бідність – не гріх, соромитися її не потрібно. Натомість крайня скрута містить небезпеку як для самої нужденної людини, так і для її оточення. Якщо ж має місце порушення соціальної рівноваги, то в суспільстві починають діяти тенденції до її відновлення, оскільки негативні наслідки екстремальної бідності можуть бути надто важкими для соціуму.

Соціальне аутсайдерство – це явище, що має свої джерела у свідомості людини. Аналізуючи бідність на предмет наявності аутсайдерського світобачення в її носіїв, ми повинні враховувати принаймні три параметри: відносний щодо світових, міжнародних показників рівень життя конкретного суспільства; співвідношення матеріального добробуту особи або групи із середніми доходами в межах країни, спільноти, оточення; причинну інтерпретацію своєї бідності самою людиною.

Найважливішим для виявлення аутсайдерства є третій параметр. Украй важливо встановити, спричинено бідність певними світоглядними засадами чи вона є наслідком свідомої пасивності або ж результатом витіснення особи із соціуму, як вона вплинула на весь соціально-психологічний розвиток індивіда. Остаточний висновок про все це можна зробити, лише враховуючи як індивідуальні риси особи, так і загальний рівень розвитку середовища, у якому вона перебуває. Такий тип бідності найбільше пов'язаний з аутсайдерством, адже саме в його межах особливо

значущим є соціальне порівняння з негативними наслідками оцінки свого місця в соціумі.

Отже, можемо констатувати глибоке ментальне відображення аутсайдерства, яке стає частиною індивідуальної і колективної свідомості й сприймається як постійно наявний чинник людської життєдіяльності. Носії бідності схильні приймати своє економічне аутсайдерство, примирятися з ним, а відтак погоджуватися на численні особисті та громадські проблеми, що їх воно породжує.

Л і т е р а т у р а

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Київ. славіст. ун-т, 2005. – 492 с.
2. *Васютинський В. О.* Ціннісні орієнтації громадян із різним матеріальним статусом у передвиборному контексті / В. О. Васютинський // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць / Ін-т психології імені Г. С. Костюка. – К., 2012. – Т. XIV, ч. 1. – С. 43–49.
3. *Вознюк Л.* Англо-американські прислів'я та приказки: дослівний переклад, українські паралелі / Леся Вознюк. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 224 с.
4. *Монтень М.* Опыты. Полное издание в одном томе / Мишель Монтень. – М. : Альфа-книга, 2009. – 1152 с.
5. Обнищание, коллапс власти и агрессия РФ: опрос показал, чего больше всего боятся украинцы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.unian.net/society/1635717-obnischanie-kollaps-vlasti-i-agressiya-rf-opros-pokazal-chego-bolshe-vsego-boyatsya-ukrainsyi.html>. – 2016.
6. Толковый словарь русского языка : в 4 т. [Электронный ресурс] / под ред. Д. Н. Ушакова. – Режим доступа : <http://ushakovdictionary.ru>.
7. *Яременко В. В.* Новий тлумачний словник української мови : 42000 сл. : у 4 т. Т. 1. А–Є / уклад. [та передм.] : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1998. – 910 с.
8. *Foster J.* A class of decomposable poverty measures / James Foster, Joel Greer and Eric Thorbecke // *Econometrica*. – 1984. – Vol. 52, № 3. – P. 761–766.

R e f e r e n c e s

1. Vasiutynskiy, V. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vlady* [Interactional Psychology of Power]. Kyiv (ukr).
2. Vasiutynskiy, V. O. (2012). Tsinnisni oriiientatsii hromadian iz riznym materialnym statusom u peredvybornomu konteksti [Value orientations of citizens of different material status in pre-election context]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy* [Problems of General and Education Psychology: Collection of Scientific Works of H. S. Kostiuk Institute of Psychology, NAES of Ukraine], vol. 14, part 1. Kyiv, pp. 43–49 (ukr).

3. Vozniuk, L. (2008). *Anhlo-amerykanski pryslivia ta prykazky: doslivnyi pereklad, ukrainski paraleli* [English-American Proverbs and Sayings: Literal Translation, Ukrainian Parallels]. Ternopil: Pidruchnyky i Posibnyky Publ. (ukr).
4. Montaigne, M. (2009). *Opyty. Polnoye izdaniye v odnom tome* [Essays. Complete edition in one volume]. Moscow: Alfa-Kniga Publ. (rus).
5. Obnischaniye, kollaps vlasti i agressiya RF: opros pokazal, chego bolshe vsego boyatsya ukraintsy (2016). [Poverty, the collapse of the power and aggression of the Russian Federation: The survey showed what Ukrainians fear most], <http://www.unian.net/society/1635717-obnischanie-kollaps-vlasti-i-agressiya-rf-opros-pokazal-chego-bolshe-vsego-boyatsya-ukraintsy.html> (rus).
6. Ushakov, D. N. (Ed.) *Tolkovyy slovar russkogo yazyka: V 4 tomakh* [Interpretative Dictionary of the Russian Language: In 4 volumes], <http://ushakovdictionary.ru> (rus).
7. Yaremenko, V. V., Slipushko, O. M. (1998). *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy: 42000 sliv: u chotyriokh tomakh* [New Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language: 42000 words: in 4 Volumes]. Vol. 1. Kyiv: Akonit Publ. (ukr).
8. Foster, J., Greer J., Thorbecke, E. (1984). A class of decomposable poverty measures. *Econometrica*, 52, 3, 761–766.

Анцибор А. И. Бедность как экономическое аутсайдерство: попытка психосемантического осмысления и дифференциации

Описано отношение к бедности как ментальное явление, имеющее место в различных обществах и культурах. Зафиксировано отражение проблематики, связанной с бедностью, в украинских, русских и английских пословицах и поговорках. Констатировано глубокое укоренение данного явления, становящегося существенной характеристикой человеческого сознания и поведения и социальных взаимодействий. Охарактеризован различный психологический смысл бедности абсолютной, относительной и субъективной. Бедность рассмотрена в качестве экономического аутсайдерства, возникающего в случае, когда субъект ее осознает и соглашается на “примирение” с ней. Сделан вывод о том, что умеренная бедность обществом не осуждается, но и не поощряется; в то же время крайняя бедность вызывает тревогу и осуждение, воспринимается как несущая угрозу для стабильности и спокойствия.

Ключевые слова: социальное аутсайдерство, экономическое аутсайдерство, фатализм бедности, абсолютная бедность, относительная бедность, субъективная бедность.

Antsybor A. I. Poverty as economic outsidership: an attempt of psycho-semantic interpretation and differentiation

The article describes the attitude to poverty as a mental phenomenon peculiar to different societies and cultures. The issues associated with poverty are reflected in Ukrainian, Russian and English proverbs and sayings. The phenomenon is so deep rooted that it becomes an essential characteristic of human mind and behavior, as well as social interaction. Different psychological meaning of absolute, relative, and subjective poverty is described. Poverty is regarded to be economic outsidership occurring when a subject is aware of it and agrees to “reconcile” with it. It is concluded that moderate poverty is neither condemned nor encouraged by the society, whereas extreme poverty is alarming and causes condemnation. It is perceived as a threat to stability and peace.

Key words: social outsidership, economic outsidership, fatalism of poverty, absolute poverty, relative poverty, subjective poverty.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФАШИЗМУ

В. В. Жовтянська, м. Київ

Означено коло соціально-психологічних чинників, які становлять передумову виникнення фашизму. Під фашизмом пропонується розуміти масові суспільні рухи та державні утворення тоталітарного типу, засновані на ультраправій ідеології. Обстоюється думка, що фашизм слід розглядати як одну із форм соціальної реакції на невдалу спробу побудови демократичних відносин. До головних соціально-психологічних чинників формування таких реакцій віднесено: низьку соціальну компетентність населення, недостатню вираженість ліберальних ціннісних орієнтацій у суспільстві, низьку соціальну суб'єктність населення. Крім того, соціально-психологічним чинником фашизму визнано смислову кризу в суспільстві, коли протиставлення до аутгруп стає основним способом соціального самоствердження та ідеологічним вектором державного розвитку.

Ключові слова: фашизм, соціально-психологічні чинники, ідеологія.

Проблема. Комусь може здатися, що темі фашизму присвячено так багато досліджень, зокрема і в галузі наукової аналітики, що намагання зазирнути в його першопричини не можуть претендувати на якусь наукову новизну. Та травма, якої зазнало людство внаслідок фашистської агресії, не могла не зумовити появу численних спроб осмислити це явище. Можна сказати, що головною метою таких рефлексій, зрештою, є запобігання його можливому повторенню. Та як би гучно не звучав заклик “Ніколи знову!”, з часом стає зрозуміло, що суспільство все ще не виробило надійних запобіжників від рецидивів цього страшного явища. Саме тому спроби знову повернутися до аналізу його витоків видаються цілком доцільними. Це стає тим більш актуальним з огляду на те, що поява фашизму вже за нових історичних умов і його часткове переформатування дають змогу більш комплексно проаналізувати це явище. Зокрема, з'являється можливість відсторонитися від окремих ситуативних чинників його становлення, зосередившись на системних і повторюваних ознаках.

Насамперед зауважимо, що термін “фашизм” у цій статті вживається в широкому значенні слова, тобто йдеться не лише про те конкретне соціально-політичне явище, що мало місце в Італії у 20–40-х роках минулого століття. Під фашизмом будемо розуміти масові суспільні рухи та державні утворення тоталітарного типу, засновані на ультраправій ідеології. Таке широке визначення узгоджується як із загальноприйнятим трактуванням [7], так і з поглядами низки відомих фахівців, що вивчали це явище [2; 9].

Найбільш відомі психологічні дослідження фашизму були проведені в рамках неофройдизму [6] і франкфуртської школи, яку також не

оминув вплив психоаналізу [1; 8]. У межах цих напрямків фашизм розглядали як свого роду психосоціальну перверзію, пов'язану з пригніченими потребами і садомазохістськими орієнтаціями. Та найбільш популярним аспектом згаданих досліджень була тема так званої авторитарної особистості, тобто особистості, орієнтованої на підпорядкування силі, владі і традиції. Ідеться про ультраконсервативні настановлення, сформовані під жорстким впливом Супер-Его, що за певних соціальних умов можуть стати підґрунтям для формування фашистської ідеології. Такими умовами дослідники [6; 8] вважають, зокрема, механізувальний і автоматизувальний вплив на людину з боку сучасної цивілізації, а також капіталістичний соціальний устрій.

Сучасна психологія, і особливо західна, у межах означеної тематики приділяє багато уваги такій значущій складовій фашизму, як расизм (напр., [10; 11]). Це в цілому відповідає тим запитам, які є актуальними для нинішнього західного світу. Що ж стосується досліджень соціально-психологічних чинників фашизму, то, можливо, найбільш примітні розвідки в цій царині належать Е. Фромму [8]. Він звертається до аналізу соціально-політичної та економічної ситуації, що склалася в Німеччині після Першої світової війни, а також визначає психологічні характеристики тих верств населення, які тоді підтримали нацистську ідеологію. До них дослідник відносить низові верстви середнього класу, які зазнали найбільшого впливу тогочасної кризи і для яких “поразка Німеччини і Версальський договір стали тими символами, якими вони підмінили свою справжню фрустрацію – соціальну” [там само, с. 100]. Ця фрустрація, на думку Фромма, була пов'язана не лише з економічними труднощами, а й з переформатуванням колишньої соціальної системи, до якої представник низів середнього класу відчував належність і в якій у нього було своє визначене місце. Мовою психоаналізу це інтерпретується так, що звичайна, маленька, як кажуть, людина завдяки належності до соціальної системи з її колишніми авторитетами могла, з одного боку, переживати почуття нарисичної гордості, а з другого боку – задовольняти свої мазохістські потреби. Після того як колишня система впала, її своєрідним заміником для фрустрованих верств населення став гітлерівський авторитаризм.

Відаючи належне дослідженням Фромма і беручи їхні результати до уваги, зазначимо, що вони стосувалися розвитку націонал-соціалізму і ситуації в тогочасній Німеччині. Видається доцільним розширити аналітичне поле з урахуванням того, що подібні між собою явища, які можуть бути позначені терміном “фашизм”, набули значного поширення в першій половині ХХ ст. і стосувалися не лише нацистської Німеччини. Крім того, важливо враховувати, що ці ж явища в тому чи іншому вигляді відтворюються і сьогодні, тобто за нових історичних умов.

Мета статті: на основі теоретичного аналізу визначити соціально-психологічні чинники фашизму, причому чинники, сутнісно важливі для виникнення цього явища без уваги на його історичну конкретику.

Коли дослідники розглядають ситуації в країнах, де на початку ХХ ст. спостерігалися ознаки становлення фашизму, то вони зазвичай акцентують увагу на кризових явищах, які мали місце в цих країнах на той час [2; 3; 5]. Ідеться передусім про глибокі соціально-політичні та економічні проблеми. І справді, якщо ми звернемося до історії і розглянемо ситуацію, яка передувала розквіту фашистських рухів у цілій низці країн у першій половині минулого століття (Італія, Німеччина, Австрія, Іспанія, Японія, Угорщина, Румунія, Хорватія), то побачимо, що всі вони переживали доволі складні часи, передусім – в економічній сфері. Крім того, багато із цих країн переживали політичні наслідки поразки в Першій світовій війні і зокрема пов'язану із цим втрату територій, на які вони претендували. Це передусім стосується Австрії, Німеччини, Угорщини. До того ж перерозподіл територій після Першої світової обернувся невдоволенням населення Австрії, яке хотіло возз'єднання своєї країни з етнічно й культурно спорідненою Німеччиною. Невдоволенням залишилося і населення Хорватії, яке, навпаки, бажало від'єднатися від такого штучного конгломерату країн, як створена тоді Югославія. Іспанія на той час переживала загрозу внутрішнього розколу і втрати Каталонії. Нарешті, такі країни, як Німеччина, Угорщина, Румунія, Хорватія, потерпали від внутрішньонаціональних конфліктів, пов'язаних з тим, що значну частину економічно найпривабливіших позицій у них займали етнічні меншини.

Отже, можна говорити, що для розвитку фашизму на той час у Європі існували цілком об'єктивні причини. Однак не можна стверджувати, що цими причинами тільки й обмежується пояснювальна база для виникнення зазначеного явища. Більше того, є підстави вважати, що перелічені фактори є не основними, а вторинними або ж виконували роль тригерів чи каталізаторів у розвитку фашизму.

Справді, складна економічна ситуація спостерігалася в усіх перелічених країнах. Але, як знаємо з історії, не всі країни, які переживали економічну кризу, скочувалися до фашизму. Більше того, фінансовий добробут і сьогодні є привілеєм лише країн “золотого мільярда”, тобто меншої частини світу. Ще менше прикладів стабільного добробуту можна знайти в попередні історичні епохи. Крім того, саму економічну кризу можна розглядати як наслідок дії певних факторів, про які йтиметься далі і які, на нашу думку, зіграли визначальну роль у розвитку фашизму.

Так само як з економічними негараздами, міжетнічні конфлікти й територіальні претензії в історії різних країн є радше правилом, аніж винятком.

Найбільш цікавим і водночас показовим фактором вважають реваншистські настрої, пов'язані з поразкою низки країн у Першій світовій війні. Цікавим він є щонайменше тому, що країна, яка породила фашизм як явище, – Італія – належала до країн-переможниць (до речі, так само як і Японія та Румунія). Але це не завадило їй після закінчення війни почуватися обділеною, що знайшло своє вираження в міфі про “вкрадену перемогу”. Просто це відповідало, з одного боку, настроям італійського населення, а з другого – політиці італійської влади.

Насправді історія італійського фашизму сягає своїми витокami ще часів Першої світової. Так, наприкінці XIX ст. італійська правляча еліта, зіткнувшись із численними економічними проблемами, пішла шляхом каналізації народного невдоволення та його спрямування відтак на зовнішні цілі. Наслідком такої політики стали агресія проти Абіссинії та анексія Лівії [2]. Загарбницькі дії виправдовувалися тим, що ці землі колись належали Римській імперії. Тобто реваншистські ідеї ґрунтувалися не на об'єктивних причинах, а були способом виправдати мілітаристську політику, яка мала відволікати енергію мас від внутрішніх проблем. Якби не було створено образу зовнішнього ворога, то вектор невдоволення повернувся б на невдачі італійської державної влади. Щось подібне відбувалось і у фашистській Японії, мілітаристські амбіції якої були спрямовані на країни, котрі не були її частиною (Китай, Корея), що не заважало їй, проте, відверто на них претендувати.

Отже, для виникнення фашизму та його перетворення на державну політику важливими є не економічні чи соціальні негаразди самі по собі, а той момент, коли вони пов'язуються не з внутрішніми, а із зовнішніми причинами. У ролі останніх можуть виступати не лише інші країни, а й певні соціальні групи, наприклад етнічні меншини. Зрозуміло, що в такому способі екстеріоризації проблем дуже зацікавлені недолугі або недовідчені еліти, які не можуть знайти іншого варіанта залагодження проблемних ситуацій. Але не всі маніпуляції еліт завжди з ентузіазмом сприймаються населенням. Для того щоб широкі маси сприйняли такого роду інтерпретації, у народі має бути на них певний запит або принаймні готовність до нього. Тож не дарма в більшості країн фашистські рухи поширювалися “знизу” й із захватом сприймалися широкими верствами населення. Тобто йдеться про поширений у суспільстві спосіб інтерпретації соціальних проблем, коли їхнім джерелом визнається не спосіб ведення державної політики, а певна соціальна група, на яку й каналізується невдоволення. Зрозуміло, що це суб'єктивно знімає відповідальність як з правлячих еліт, так і із самого населення. Також зрозуміло, що це неефективний спосіб функціонування суспільства й держави, який не може не призвести до фатальних наслідків.

У психологічному плані тут ідеться про зовнішній локус контролю щодо того, що відбувається в суспільстві, тобто про перекладання соціальної відповідальності із себе на інших суб'єктів. Це дуже важливий момент для розуміння сутності фашизму, хоча це лише одна з необхідних умов його виникнення, і зовсім не достатня.

Справді, внутрішній локус контролю за тим, що відбувається в суспільстві, тобто прийняття суб'єктивної відповідальності за ці процеси, як ознака, властива широким верствам населення, є надбанням відносно недавніх часів і пов'язана з розвитком демократичних держав. Лише в таких державах народні маси визначаються як суб'єкт соціальних перетворень, а тому мають бути відповідальними за ці перетворення. Крім того, у традиційному (домодерному) суспільстві соціальні ролі зазвичай жорстко розписані і для людей, що не належать до владної верхівки, є небагато можливостей проявляти соціальну суб'єктність. Та навіть для еліт у такому суспільстві поле суб'єктності, а значить, і відповідальності дуже обмежене звичаєм і релігією. До речі, завдяки цьому владні кола не мають потреби перекладати свою відповідальність на інших, зокрема на інші соціальні групи (хоча подекуди в історії традиційних суспільств траплялися і такі випадки).

Загалом ситуація, коли конче необхідно перекласти відповідальність на інших суб'єктів, причому і владі, і населенню, неявно свідчить про те, що ця влада і це населення були суб'єктивно залучені до певного проекту і цей проект зазнав невдачі. Така ситуація побудови нових соціальних проектів була характерна для епохи модерну, тож не дарма фашизм як явище склався саме в той історичний період. Злам епох і спроби будувати нові суспільства пробудили великі сподівання, а кризи, що супроводжували ці процеси, породили великі розчарування.

Тут було б якраз доречно послатися на теоретичні розвідки філософів і психоаналітиків, зокрема присвячені порушенню традиційної ідентичності німецького бюргера і, як наслідок, проблемі його садистського самоствердження в межах належності до фашистського руху. Аби не впадати, зрештою, в психоаналітичну риторику, можемо відтак виснувати, що базовою мотивацією, яка лежить в основі фашистської ідеології, є задоволення потреби в самоствердженні за рахунок ідентифікації з певною спільнотою шляхом її протиставлення іншим спільнотам. Причому для розвитку фашистських рухів важливо, щоб ця мотивація набула в суспільстві масового характеру. Необхідність самоствердження постає тут як наслідок втрати смислових орієнтирів існування соціуму і людини в цьому соціумі. Це крайній спосіб збереження соціальності через найбільш прості, архаїчні смисли в ситуації, коли, крім національної ідентичності, більше немає чим цементувати суспільство, адже складні культурні патерни виявилися вже зруйнованими або ще недостатньо дієвими. Фактично

йдеться про переломні смислові кризи, які переживали індивід і соціум в епоху становлення модернових суспільств. Це, з одного боку, злам традиційних ідентичностей, а з другого – невдалі спроби побудови нових соціальних відносин і нових життєвих устроїв. Важливо, що до цих спроб були залучені не лише еліти, а й широкі верстви населення, що знаменувало початок формування демократичних відносин.

Саме тут слід шукати той ключовий момент, який дає підстави говорити про базові причини поширення фашизму як ідеологічного руху. Тобто справа не тільки і не стільки в тому, що ціла низка країн переживала соціально-політичну й економічну кризу. Справа в тому, що всі ті драматичні процеси, які ми наразі розглядаємо, розгорталися в “молодих” демократіях, тобто країнах, які порівняно недавно (на той момент) стали на рейки розбудови демократичних відносин. Фашизм можна розглядати як соціальну реакцію на невдачу спробу реалізації демократичного проекту. З цього погляду сентенція про те, що фашизм у Німеччині прийшов до влади демократичним шляхом, не є дивною чи парадоксальною. У певному сенсі фашизм справді є наслідком демократії, але в ситуації, коли для розбудови цієї демократії забракло соціально-психологічного ресурсу.

Демократія – дуже простий і логічний, але водночас складний і трудомісткий спосіб державного управління. Відповідно до назви основною керівною силою тут постає народ, а значить, саме від його компетентності, соціальної активності й відповідальності залежить те, в якому напрямку та наскільки успішно розвиватиметься країна. Але компетентність так само значною мірою залежить від досвіду суб’єктів управління. У молодих демократіях такий досвід є невеликим, а відтак тут важко очікувати високої соціальної компетентності серед широких верств населення. Більше того, її важко очікувати і від нових еліт, які так само лише набувають досвіду управління за нових для них суспільних умов. У процесі становлення перебувають і ще “сирі” державні інститути, формується і вдосконалюється законодавча база. За таких умов гострого браку досвіду і ще недосконалих механізмів управління соціально-економічні кризи є цілком очікуваним явищем.

Подолання таких криз вимагає від народу значних вольових зусиль і терпіння, оскільки соціальний досвід набувається вельми повільно відносно людського життя. Для того щоб була готовність терпіти труднощі і попри все розбудовувати демократичну державу, основна маса населення має стійко сповідувати ліберальні цінності (ліберальні – у широкому розумінні – як цінності людських прав і свобод). Але історія не має розривів і не пишеться з нуля, а отже, у молодій демократії закономірно завжди буде чималою частка консервативно налаштованих, зорієнтованих на старі соціальні відносини людей, для яких ліберальні цінності, власне, чужі. Крім того, ці, попередні, відносини, на відміну від демократії, не вимагали

від широких верств населення високої громадянської активності та відповідальності за те, що відбувається в країні. Відповідно, ці чесноти, які є важливим елементом демократичної культури самоуправління, перебувають лише в процесі формування. Це якраз той внутрішній локус контролю щодо соціальних процесів, про який ішлося вище, коли ми розглядали перший важливий момент у формуванні й поширенні фашизму. Інакше цей внутрішній локус контролю в соціальній сфері можна позначити як соціальну суб'єктність, оскільки мається на увазі суб'єктивне вбачання у собі як громадянині джерела (суб'єкта) соціальних перетворень.

Усі перелічені чинники: низька соціальна компетентність населення, неоднорідна (перехідна) система притаманних йому ціннісних орієнтацій, недостатня соціальна суб'єктність населення – є тим підґрунтям, яке дуже ускладнює процес формування демократичних відносин у суспільстві. Отож напрацьовану соціальну компетентність, ліберальні ціннісні орієнтації і високу соціальну суб'єктність населення ми розглядаємо як детермінанти успішного формування демократичних відносин [4]. Коли їх немає або ж вони виражені недостатньо, відбуваються такі собі історичні відступи, або реакція, коли ще не зміцнілі демократії скочуються до авторитарних чи тоталітарних форм управління.

Тут доцільно знову звернутися до того історичного періоду, який ми тут переважно розглядаємо, а саме початку ХХ ст., коли відбувалося перекроювання Європи і замість колишніх імперій поставали молоді держави. Тоді в цілій низці країн після нетривалого періоду демократичного правління відбулися такі відступи: реставрація і диктатура королівської влади (Румунія, Югославія), утвердження авторитарних режимів (Австрія, Угорщина), встановлення тоталітарних режимів на основі фашистської або комуністичної доктрини (Італія, Німеччина, низка країн, що входили до складу Російської імперії). Деякі країни (Австрія, Угорщина, Румунія, Хорватія) після періоду диктаторського правління перейшли до фашизму, утім, не без зовнішнього впливу.

Наведені історичні приклади показують, що формування фашизму доцільно розглядати в більш широкому контексті – як реакції, властиві молодим демократіям. У їхній основі лежить недостатня готовність суспільної свідомості до прийняття тих викликів і тих навантажень, які пов'язані з функціонуванням демократичних відносин. Адже ця суспільна свідомість формується не одномоментно, а розвиваючись, через досвід, має тяглість від попередніх історичних формацій. Жахи тоталітаризму і зокрема фашизму також є тим болісним досвідом, через усвідомлення якого переформатовується суспільна система цінностей і кристалізується готовність до планомірної розбудови нових відносин.

При цьому фашизм (а не інші реактивні форми державного устрою) розвивається за умов смислового дефіциту, коли протиставлення до пев-

ної аут-групи стає єдиним ідеологічним ресурсом суспільства. Ідеться про віднайдення смислових основ існування соціуму в ситуації кризи, коли спосіб функціонування нового (демократичного) державного устрою зазнав краху, а старі державні інституції та ідеологеми вже не працюють. Суспільство опиняється у вакуумі цінностей та цілей, які стають засадами для розвитку і підставами для об'єднання. Тут виникають загрози самому існуванню держави як тієї цілісності, навколо якої формуються соціальні ідентичності. В таких умовах, коли немає інших смислових пропозицій, єдиною національною ідеєю, що об'єднує суспільство, стає утвердження себе і своєї ідентичності за рахунок протиставлення іншим. В основі цього процесу лежить примітивний спосіб самоствердження за рахунок належності до певної спільноти як безумовної позитивної цінності. Для вибору такого способу самоствердження як базового в межах певної спільноти можуть бути й об'єктивні супутні причини: міжетнічне протистояння, загрози державному суверенітету або національній цілісності, імперське минуле країни.

Оскільки попередній аналіз ілюструвався прикладами з історії ХХ ст., може здатися, що він спрямований лише на інтерпретацію минулого. Насправді наведені тут закономірності формування тоталітаризму і передусім фашизму як ніколи актуальні у зв'язку з тими колізіями, які ми переживаємо сьогодні. Так, сучасна Росія є прикладом якраз такої молодії демократії, яка, не впоравшись із вимогами нового способу управління, повернулася в авторитаризм, який згодом усе більше став набувати ознак фашизму. Тобто брак необхідних соціально-психологічних чинників, пов'язаний з недостатнім досвідом самоуправління в молодій демократії, і вже зумовлені ним численні кризові явища (так звані “буремні 90-ті”) призвели до тих самих наслідків, що й у багатьох країнах Європи першої половини ХХ ст.

Фактично сучасна Росія пішла точно по стопах фашистської Італії: не маючи змоги впоратися з внутрішніми проблемами, влада створює образ “зовнішнього ворога” і вдається до мілітаристської політики. Це дало можливість консолідувати країну, створивши деяке “ми”, у межах якого протиставлення народу й еліт неможливе. Крім того, через протиставлення себе “ворогам” і вивищення себе над ними відбувається самоствердження, коли “свої – хороші, чужі – погані”, що, як ми вже зазначали, лежить в основі фашистської ідеології. Це дає компенсаторні бонуси народові, який не зміг зреалізувати більш успішний соціальний проект. Аналогію з Італією підсилюють імперські амбіції, шовіністська політика, міфологізація минулого, міцна ідеологічно-пропагандистська машина (утім, три останні пункти характерні для фашистських режимів як таких). Ультраправа ідеологія залишилася єдиним способом цементування російської ідентичності в ситуації, коли більш складні комуністичні ідеологеми

були вичерпані в ході розвитку і занепаду Радянського Союзу, а ліберальні орієнтації ще не стали значущими для більшості населення.

Висновки. Фашизм є однією з реактивних форм, що розвивається внаслідок невдалої спроби вибудувати демократичні державні відносини. Причиною таких невдач є брак необхідного соціально-психологічного ресурсу, зумовлений тим, що суспільна свідомість формується не одно-моментно, а розвиваючись, через досвід, має тяглість від попередніх історичних формацій. Головними факторами розвитку реакцій, зокрема фашизму, є такі: низька соціальна компетентність громадян, неоднорідна (перехідна) система притаманних їм ціннісних орієнтацій, недостатня соціальна суб'єктність населення. При цьому фашизм розвивається за умов смислової кризи, коли протиставлення певній аутгрупі стає єдиним ідеологічним ресурсом суспільства і держави.

Л і т е р а т у р а

1. Адорно Т. Жаргон подлинности. О немецкой идеологии / Теодор Адорно. – М. : Канон, 2011. – 191 с.
2. Випперман В. Европейский фашизм в сравнении. 1922–1982 / В. Випперман. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – 239 с.
3. Гаджиева Е. А. Страна Восходящего Солнца: История и культура Японии / Е. А. Гаджиева. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 256 с.
4. Жовтянська В. В. Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку / В. В. Жовтянська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 24–34.
5. История государства и права зарубежных стран : учебник для вузов под. общ. ред. Н. А. Крашенинникова, О. А. Жидков. – 2-е изд., стер. – М. : Норма, 2001. – Ч. 2. – 712 с.
6. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх. – М. : Университетская книга, 1997. – 223 с.
7. Фашизм [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фашизм>
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 202 с.
9. Эко У. Пять эссе на темы этики / Умберто Эко. – СПб. : Симпозиум, 2005. – 160 с.
10. Greenwald A. G. Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes / A. G. Greenwald, M. R. Banaji // Psychological Review. – 1995. – № 102 (1). – P. 4–27.
11. Racism and prejudice: An Australian Psychological Society position paper / A. Sanson, M. Augoustinos, H. Gridley, M. Kyrios, J. Reser, C. Turner // Australian Psychologist. – 1998. – № 33 (3). – P. 161–182.

R e f e r e n c e s

1. Adorno, T. (2011). *Zhargon podlinnosti. O nemetskoj ideologii* [Jargon of Authenticity. On the German Ideology]. Moscow: Canon Publ. (rus).

2. Vipperman, V. (2000). *Yevropeyskiy fashizm v sravnenii. 1922–1982* [European fascism in comparison. 1922–1982]. Novosibirsk: Sibirskiy khronograf Publ. (rus).
3. Hadzhieva, E. A. (2006). *Strana Voskhodyashchego Solntsa: Istoriya i kultura Yaponii* [Land of the Rising Sun: The History and Culture of Japan]. Rostov-on-Don: Feniks Publ. (rus).
4. Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of social development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 35 (38), 24–34 (ukr).
5. Zhydkov, O. A., Krashenninnikova, N. A. (eds.) (2001). *Istoriya gosudarstva i prava zarubezhnykh stran: Uchebnik. Chast 2* [History of State and Law of foreign countries: Textbook. Part 2]. Moscow: Norma Publ. (rus).
6. Reich, V. (1997). *Psikhologiya mass i fashizm* [Psychology of the masses and fascism]. Moscow: Universitetskaya kniga Publ. (rus).
7. Fashysm [Fascism], <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фашизм>
8. Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from Freedom]. Moscow: Progress Publ. (rus).
9. Eco, U. (2005). *Piyt esse na temy etiki* [Five essays on ethics topics]. St. Petersburg: Simposium Publ. (rus).
10. Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (1995). Implicit social cognition: attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102 (1), 4–27.
11. Sanson, A., Augoustinos, M., Gridley, H., Kyrios, M., Reser, J., & Turner, C. (1998). Racism and prejudice: An Australian Psychological Society position paper. *Australian Psychologist*, 33(3), 161–182.

Жовтянская В. В. Социально-психологические факторы фашизма

Определен перечень социально-психологических факторов, выступающих предпосылкой для возникновения фашизма. Под фашизмом предлагается понимать массовые общественные движения и государственные образования тоталитарного типа, основанные на ультраправой идеологии. Обосновывается мнение, что фашизм следует рассматривать как одну из форм социальной реакции на неудачную попытку построения демократических отношений. К главным социально-психологическим факторам формирования подобных реакций отнесены такие: низкая социальная компетентность населения, недостаточная выраженность либеральных ценностных ориентаций в обществе, низкая социальная субъектность населения. Кроме того, социально-психологическим фактором фашизма признан смысловой кризис в обществе, когда противопоставление аутгруппам становится основным способом социального самоутверждения и идеологическим вектором государственного развития.

Ключевые слова: фашизм, социально-психологические факторы, идеология.

Zhovtianska V. V. Socio-psychological factors of fascism

A number of socio-psychological factors that predetermine the development of fascism are outlined in the article. Fascism is defined as a mass social movement and a state formation of a totalitarian type based on the ultra right ideology. The author argues that fascism should be treated as a form of social reaction to a failed attempt to develop democratic relations. Among the main socio-psychological factors of establishing such reactions there is a low level of social competence of the population, lack of liberal value orientations in the society, and low social subjectivity of the population. Another socio-psychological factor of fascism is considered a meaning crisis in a society, which manifests itself in opposing to outgroups as the main means of social self-assertion and an ideological vector of state development.

Key words: fascism, socio-psychological factors, ideology.

ТРАНСФОРМАЦІЇ НОРМАТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ БУНТУ ЯК ФОРМИ АНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

О. В. Губенко, м. Київ

Висвітлюється проблема нормативної кризи в суспільстві. На основі теорії аномічних розладів Е. Дюркгайма та Р. Мертон аналізуються суперечності між старими і новими суспільними нормами в суспільстві і наслідки, які з цього випливають, для поведінки людини. Згідно із класифікацією типів аномічної поведінки Мертон, поведінка, пов'язана із заміною старих норм на нові, називається бунтом. Зроблено спробу удосконалити типологію бунтарської поведінки. Визначено, зокрема, такі категорії бунтарів, як нігіліст, якобінець та реформатор: нігіліст – це бунтар, який руйнує старі норми і не створює нових; бунтаря, який руйнує старі норми й примусово вводить нові, названо якобінцем; бунтар, який не руйнує, а поступово перетворює стару норму на нову, – це бунтар-реформатор. Зроблено висновок про необхідність запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом реформаторської соціальної творчості.

Ключові слова: аномічні порушення, суспільна норма, теорія аномічних розладів Е. Дюркгайма і Р. Мертон, криза суспільних норм.

Проблема. Певні суспільно-історичні обставини формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону та соціальних норм, а в їхньому порушенні. У цих умовах виникає кілька соціально-психологічних типів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями, які входять у конфлікт з нормою. Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував американський дослідник Роберт Мертон, який поклав в її основу поняття аномії. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. У перекладі з давньогрецької мови “*anomos*” означає “беззаконний”, “такий, що поза нормою”, “некерований”. У суспільні науки цей термін увів французький соціолог Еміль Дюркгайм (1858–1917). Аномія – це такий стан суспільства, коли значна частина громадян, знаючи про існування моральних і соціальних норм та законів, ставиться до них байдуже або негативно. Аномія описує розлади соціально-культурної інтеграції, причиною чого є відсутність чітко встановлених соціальних і культурних норм або суперечливість соціально-інституціональної бази. Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливого значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Аномія виникає, коли індивіди більше не бажають дотримуватися загальних норм.

Згідно з Дюркгаймом, поширення злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) – це наслідок руйнування релігійних, сімейних і народних традицій та цінностей, тобто

наслідок аномії. Поведінка індивіда, таким чином, багато в чому залежить від згуртованості суспільства. Дюркгайм вважав, що для сучасного йому суспільства аномія – це звичне явище.

Р. Мертон суттєво розвинув погляди французького соціолога. Якщо для Дюркгайма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту між офіційно проголошеними цілями і законами та доступними засобами їх досягнення. Аномія виникає тоді, коли люди не можуть у законний спосіб досягти цілей, які проголошені суспільством. У капіталістичному суспільстві такими цілями є матеріальний успіх та індивідуальний добробут. Якщо для населення законні засоби їх досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Таких форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм, Мертон нарахує п'ять: конформізм, інновація, ритуалізм, ретреатизм і бунт [6].

Запропонована американським ученим типологія аномічної поведінки цінна тим, що дає змогу простежити, як впливають на соціальну поведінку внутрішні суперечності нормативної системи. Але вона, як і будь-яка інша типологія, не може бути вичерпною. Зокрема, у ній, на нашу думку, не знайшли достатнього вираження суперечності, закладені в способи досягнення цілей, зокрема суперечності між формальними і неформальними нормами. Також залишилися поза увагою і деякі інші аспекти. Наприклад, у типології недостатньо повно проаналізовано типи поведінки, які виникають унаслідок ідентифікації людини із соціальним правилом, нормою. (Докладніше запропоновану нами типологію особистості, пов'язану із цими видами аномічної поведінки, розглянуто в [2]). Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, спосіб перетворення норми – так би мовити, спосіб бунту (нагадаємо, що створення нової норми на місці старої характерне, за Мертоном, саме для бунту).

Мета статті: виокремити типи особистості, які формуються в процесі бунту проти традиційної інституціонально-нормативної системи; з'ясувати характерні риси світоглядних настановлень та поведінки, які пов'язані із способами заміни норм у нормативній системі суспільства; охарактеризувати засоби запобігання девіаціям соціальної поведінки за допомогою оптимальних форм соціальної творчості.

Розгляньмо відтак виділені Мертоном форми аномічної поведінки (табл. 1):

1. **Конформізм** (згода із цілями суспільства та способами їх досягнення). Наприклад, молода людина, ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх, досягає її законними способами: здобуває гарну освіту,

знаходить престижну роботу й успішно просувається щаблями кар'єрної драбини.

2. **Інновація** (передбачає згоду із суспільно схвалюваними цілями, але відкидає соціально схвалювані способи їх досягнення). “Інноватор” вдається до нових, але незаконних засобів здобуття багатства: він іде на рекет, шантаж або вчиняє “злочини білих комірців” – розтрачує чужі гроші тощо.

3. **Ритуалізм** (заперечення цілей даної культури, але використання, іноді доведене до абсурду, соціально схвалюваних способів). Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох екземплярах. Жертва бюрократичної системи, він кінець кінцем з відчаю стає алкоголіком. Це відбувається тому, що губиться мета діяльності – для чого все це робиться. До проявів ритуалізму, зокрема в науковій сфері, можна віднести, наприклад, такий стан нормативної бази, коли занадто зростає кількість формальних вимог до оформлення наукової публікації, тож іноді на виконання цих вимог витрачається більше часу, ніж на написання самої наукової роботи.

4. **Ретреатизм** (утеча від дійсності). Спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їх досягнення. Яскравим виявом ретреатизму є, приміром, маргінали: бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани і т.п.

5. **Бунт**. Також відкидає і культурні цілі, і соціально схвалювані способи їх досягнення. Але відбувається заміна старих цілей і способів на нові – створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж та, що існувала досі.

Таблиця 1

Аномічні реакції за Мертоном

Аномічні реакції	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані в суспільстві способи досягання цілей
конформізм	+	+
інновація	+	–
ритуалізм	–	+
ретреатизм (утеча від дійсності)	–	–
бунт	±	±

Примітка. “+” – прийняття, “–” – заперечення, “±” – відмова від старого і заміна його новими нормами.

Зупинімося докладніше на дослідженні бунту як форми аномічної поведінки. Саме в процесі бунтування відбувається конструювання нової

нормативно-інституціональної системи суспільства, здійснюється нормативна соціальна творчість (знову ж таки згідно з теорією Мертона). За способом такої соціальної нормативної творчості можна, на нашу думку, виокремити три типи бунтарів (табл. 2):

1. **Бунтар-нігіліст.** Він руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: "Руйнування – справа творча!". У царині філософської ідеології прикладом такого нігіліста може бути творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2. **Бунтар-якобінець.** Цей тип бунтаря руйнує стару норму і створює нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими прикладами цього типу "благодійників людства" можуть бути Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3. **Бунтар-реформатор.** Він не руйнує, а трансформує стару норму, поступово перетворюючи її на нову. Діє переважно еволюційними, ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам та руйнівним наслідкам у процесі соціальної творчості. Видатними представниками цього соціального типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр Другий.

Таблиця 2

Типи бунтарів за способом соціальної нормативної творчості

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	стара норма	нова норма
нігіліст	–	–
якобінець	–	+
бунтар-реформатор	±	+

Примітка. "+" – ствердження норми, "–" – руйнування норми, "±" – поступова зміна старої норми на нову

Останній, третій, тип соціального реформатора, є, на нашу думку, найбільш конструктивним і творчим. Саме він здатний творити найбільш здорове й гуманістичне суспільство.

З огляду на ту велику історичну роль, яку відігравало бунтарство і пов'язаний з ним соціальний утопізм у долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену особливу увагу. Спираючись на концепцію раціоналістичних засад удосконалення етичної свідомості Г. О. Балла [1], проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря. По-перше, протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною морально-етичною нормативною специфікою, що визначається загостреною увагою до соціально-етичної проблематики (принаймні на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один із тих охарактеризованих

Г. О. Баллом діячів, яким властивий незадовільний стан етичної свідомості. Він знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма філософами морального максималізму. А втім, набагато більше діячів (включно з науковцями) нехтують моральними обмеженнями як прикрими перешкодами, що лише знижують успішність діяльності [там само, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом утвердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві зазвичай бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Як зауважує Г. О. Балл, “моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до вираженої універсальної моральної настанови” [1, с. 8–9]. На жаль, усвідомлення неможливості абсолютного добра часто породжує ненависть до життя, у якому зло є неминучим, бо, як наголошує дослідник, обстоюючи відому філософську тезу, добро і зло нерозривно пов’язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то саме життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. А отже, соціально-етичний максималізм бунтаря може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, ще гірше, ніж те, яке було. Бо старий лад, хоча й припускав зло, припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось, існувало і було пов’язане з добром). А новий суспільний лад ненавидить і знищує життя, бо життя завжди містить у собі якусь частку зла. Заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах¹. Ми бачимо, як послідовний максималіст стає бунтарем. А бунтар стає катом. Таким чином, спокуса соціального ідеалу може привести до царства смерті. Але, як висловився Махатма Ганді, “Сатану не можна вигнати за допомогою Сатани”.

Соціально-етичний цикл бунтарства. Спостерігається своєрідний соціально-етичний цикл у розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового суспільства, а це, у свою чергу, породжує нову хвилю морального обурення й новий бунт, цього разу спрямований проти наслідків “первинного” бунту.

Як було показано вище, бунтарство пов’язане з нігілізмом, бо обидва ці явища є виявами неадекватної нормативно-перетворювальної стратегії в ціннісно-нормативній сфері суспільства. Нігіліст і бунтар – це

¹ Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота в Кампучії.

соціальні типи, які йдуть в історії пліч-о-пліч. Бо вони мають одне духовне коріння – етичний максималізм.

Зупинімося докладніше на психологічному аналізі нігілістичної свідомості.

Діалектика нігілістичної нормативної свідомості. (Ніцше як психолог нігілізму). На цікавий аналіз генези нігілістичної свідомості ми можемо натрапити в Ніцше, зокрема в його “Щоденниках 1887–1888 років” [8]. Ніцше також вважається одним із засновників філософського інтелектуального нігілізму. Як відомо, одним з лейтмотивів творчості німецького філософа була тема переоцінки цінностей. Його дуже цікавила проблема трансформацій і кардинальних змін у сфері нормативно-ціннісної культури людства на зламі епох. І, треба віддати належне мислителю, він розглядав такі трансформації досить діалектично, у взаємозв’язку всіх складових цього процесу, приділяючи увагу тонкому психологічному аналізу їхніх чинників і духовно-психологічних рушійних сил. У цьому він нагадує ще одного видатного мислителя і митця другої половини XIX ст. – Федора Достоєвського. І цей ідейний зв’язок між двома видатними постатями далеко не випадковий. Справа в тому, що Ніцше багато своїх ідей і мотивів творчості запозичив з романів Достоєвського, але переосмисливши їх у тій чи іншій формі. Як зазначав відомий радянський і російський культуролог і дослідник теми нігілізму Ю. М. Давидов, це документально підтверджується простим зіставленням конспектів творів російського письменника, зроблених Ніцше, із текстами творів самого філософа, зокрема, таких як “Антихрист” та “Щоденник нігіліста” (див. [3, с. 186]). На думку дослідника, “пізній Ніцше асимілював його ідеї, у ряді випадків обмежившись заміною ціннісного знака на протилежний (“плюса” на “мінус” і “мінуса” на “плюс”)” [там само].

І справді, якщо розглянути основні складові інтелектуального “меню” Ніцше, то принаймні суттєва частина його ідей (які свого часу стали культовими для частини європейських і вітчизняних інтелектуалів) відчутно перегукується з думками, які містяться в діалогах і монологах героїв романів російського письменника. Концепти надлюдини, прагнення до влади, перебування “по той бік добра і зла”, акцент на перевагах надлюдини над “тварью дрожащей” – смиренною і чесною “маленькою людиною”, – усі ці позиції ми легко впізнаємо в монологах Родіона Раскольникова; теми “смерті Бога” і примарності духовного світу, презирливе ставлення до християнських чеснот, які начебто послаблюють особистість, знаходимо на сторінках “Бесів” Ю. М. Давидов переконливо демонструє, що “Щоденник нігіліста” німецького філософа спирається на інтерпретацію листа Ставрогіна перед самогубством (див. [3, с. 187]). А проте не можна заперечувати, що у творчості Ніцше дуже важко відділити ідеї, які прямо запозичені в Достоєвського, від ідей, які “кружляли довко-

ла” і були озвучені мислителями незалежно один від одного у схожому вигляді, але з різними акцентами.

Але ми цілком згодні з думкою Ю. М. Давидова, що Ф. Ніцше асимілює багато позицій із семантичного простору Достоєвського в такий простий спосіб: він перевертає і переструктурує його думки прийомом ціннісної інверсії: те, що письменник розвінчує як зло, філософ оцінює як добро, міняючи знаки на протилежні і подаючи переосмислені таким чином ідеї з романів Достоєвського за свої відкриття. Те, що письменник діагностує як духовну хворобу, філософ проголошує як ознаку здоров'я, і навпаки. Як ми побачимо трохи нижче, інверсійне переструктурування системи етичних цінностей, коли “земля” проголошується “небом”, а “небо” – “землею”, “пекло” розглядається як “рай”, а “рай” – як “пекло”, коли вищі духовні цінності відкидаються як примарні, – така ціннісно-етична трансформація саме і призводить до розвитку нігілізму. І цей хід думки нігіліста критично розкриває саме Ніцше (у своїх коментарях до роману “Беси”). Парадоксальним, утім, видається те, що розвінчує логіку нігілізму філософ, який сам став трубадуром європейського нігілізму!

Ніцше сам визнавав вплив російського письменника, що знайшло відображення в такому широковідомому вислові: “Достоевський – це єдиний психолог, у якого я зміг дечого навчитись. Знайомство з ним я вважаю найбільшою удачею в моєму житті”.

Факт значного впливу Достоєвського на Ніцше разом з тим зовсім не заперечує значного внеску самого німецького мислителя в проблему становлення і трансформацій ціннісно-нормативної свідомості. Ми спробуємо продемонструвати це, спираючись на його конспект роману Достоєвського “Беси” і коментарі до нього, у яких філософ намагається дослідити діалектику становлення нігілістичного розуму. І робить це, на нашу думку, дуже змістовно. Конспекти не були призначені для друку і на відміну від його добре знаних творів були опубліковані в 1970 р. у ФРН). Вони досі мало досліджувалися вітчизняними літературознавцями, а психологами – іще менше, але їх можна вважати, на наш погляд, неабияким психологічним здобутком, що становить великий інтерес під кутом зору розкриття нашої теми.

Отож, спираючись на думки Ф. Ніцше із “Щоденників 1887–1888 років” [8], спробуємо систематизувати фази розвитку нігілістичної свідомості. Пропонуємо відтак деякі власні міркування й коментарі з цього приводу.

Фази розвитку нігілістичної свідомості

1. *Жага абсолютного ідеалу.* Ідеал є опорною реальністю. Спочатку людина цілком довіряє ідеальним цінностям і налаштована піднести, прагнучи абсолютного ідеалу, шукаючи абсолютної правди.

2. *Жах перед відкриттям фальші всього* [там само, с. 189]. Жага ідеалу призводить до розчарування щодо дійсності, у якій цього ідеалу немає. Після невдалих пошуків людину охоплює жах перед відкриттям фальші всього навколо. Таким чином, жага Абсолюту породжує жах перед злом навколишнього світу.

3. *Фаза пристрасного заперечення всього, тобто загального “НІ!”* [там само, с. 189]. Це фаза абсолютної незгоди з навколишнім світом як таким, що побудований на неправді і злі. Себто це і є народження нігілістичної свідомості.

4. *Фаза презирства до всього* [там само, с. 189]. Якщо ідеалу реально не існує, то нічого в цьому світі не варто поваги.

5. *Катастрофічний злам:* а чи не є брехня чимось божественним, чи не полягає цінність усіх речей у їхній оманливості, чи не є брехня і фальсифікація якраз найвищою цінністю і метою? [там само, с. 190]. Може, єдиною правдою є те, що все – брехня? А якщо це так, то чи не є брехня єдиною правдою?

На цій стадії відбувається кардинальне інверсійне переструктурування ціннісної сфери свідомості: добро і зло, позитивне і негативне, “стеля” і “долівка” світу міняються місцями. Розчарований ідеаліст стає нігілістом і циніком.

6. *Фаза поклоніння “брехні і злу”.* На цій фазі відбувається остаточний перехід віри в добро у свою протилежність – віру у зло. Віра в істину як опора особистості поступається місцем вірі в брехню.

7. *Зсув цінностей у чуттєву сферу.* Чуттєвість стає опорною реальністю. Брехня – це ніщо, пустота. На неї неможливо надійно спиратися. І тоді людська чуттєвість стає єдиною вартою довіри інстанцією.

Якщо всі ідеї та ідеали – це обман і брехня, то чуттєві інтереси, чуттєві задоволення і страждання – ось єдині достовірні реалії, які залишаються людині, яка прагне правди і шукає чогось достовірного в цьому оманливому і мінливому світі. Як писав Ніцше, лише спраглий істини шукає розпустити [там само, с. 191]. “Найбільш гідне в людині, за Гете, – послідовність, і вона-то й властива нігілісту. Ось він вирішує віддатися розпусті. Треба віддати належне його логіці, оцінити її може тільки філософ. Усі ідеї – брехня, омана; чуттєві переживання – ось остання реальність... Треба зірвати всі покриви і прикраси, відкинути всю цю фальш; залишитись розпуста і страждання, і сплав розпусти і страждання” [там само, с. 191].

Таким чином, до нігілізму парадоксальним чином приходять ідеалісти-максималісти: пріоритети нормативно-ціннісної сфери, які в максималістів спочатку концентруються навколо ідеальних цінностей, з часом зсуваються у сферу матеріальних і чуттєвих цінностей. Рушійною силою трансформації є невдалі пошуки істини. Після цього зсуву в чуттєву сферу

більшість ідеальних і надособистісних реалій заперечуються як примарні та ілюзорні. Атеїзм, на думку філософа, можна розглядати в цьому контексті як повну відсутність ідеалів [там само, с. 191]. Від ідеалізму свідомість, яка шукає вищої істини, пересувається в чуттєвий матеріалізм, який заперечує вищі цінності. Атеїзм, за оцінками Ніцше, стає теоретичним вираженням стану повної відсутності ідеалів, тобто нігілізму. У цій думці відбився ще один парадокс філософа – автор “Антихриста” визнав атеїзм виявом духовного неблагополуччя людини. Ніцше сам пережив деякі з трансформацій нігілістичної свідомості, які описав, аналізуючи феномен російського і європейського нігілізму. І це є показовим для видатного європейського інтелектуала та референтної персони, яка уособлює в собі долю духовно-психологічних шукань цілих поколінь європейської інтелігенції.

8. Самообожнення нігіліста. Надлюдина. Втрата метафізичної вертикалі. Цілком логічно, що, відкидаючи Бога, людина сама себе наділяє божественними атрибутами. Разом із запереченням Бога настає “абсолютна зміна” [там само, с. 191]. “Немає ніякої вищої інстанції: там, де можливий Бог, ми самі і єсть Бог... І ми повинні приписати собі атрибути, які приписуємо Богові...” [там само].

Отже, на місце культу Бога як вищої надособистісної інстанції приходить культ Людини. Нібито це дуже гуманно – шанувати людину понад усе, а не Бога. Але при цьому людина втрачає ідеал, канон і кінцеву мету свого існування і позбавляється самої можливості вийти за межі самої себе. І піднятися над своєю недосконалістю до тієї висоти людської досконалості, яка вже існує як зразок і якою є Бог. Людина втрачає метафізичну вертикаль і перспективу й тому потрапляє в пастку самої себе, вона, як космічна чорна діра, втягує в себе своє світло і не може вийти за обмежені границі власного “Я”. Більше того, вона, якщо продовжити космологічну аналогію, починає “втягувати” себе в себе і стискатися в розмірах замість того, щоб розширятися і розвиватися. Людина не може стати Надлюдиною, Людинобогом і подолати свої межі без Боголюдини, тобто істинної Надлюдини, яка існує не в уяві, а в реальності. Людина, яка себе обожнила, замикає себе у власних вузьких рамках своєї недосконалості і стає рабом власної недосконалості, власного Я і власних примх. Як наслідок, з неї розвивається, зокрема, тип свавільної особистості.

9. Духовна реверсивність (маятникове хитання з крайності в крайність). Людина, намагаючись стати надлюдиною, здійснює стрибки в духовну “стратосферу”. Бажаючи звільнитися від всевладдя матеріального світу, вона чинить спроби вистрибнути в духовний світ. Але оскільки Бога там немає (як вона вважає), то й нема за що “зачепитись” у цій сфері, і свідомість повертається назад, на грішну землю. І знову починає сповідувати цінності нижчого порядку. Але не може цим вдовольнитись і знову

намагається вистрибнути в стратосферу. А там, так би мовити, ковтає озон вершин і долучається до вищих цінностей. Але не може втриматися на цій висоті і падає знов і знов... Відбуваються маятникові хитання ціннісної сфери, особа переміщається з однієї крайності в іншу, переходить від сповідання вищих цінностей до захоплення нижчими – і навпаки. Творчість самого Ніцше – яскрава ілюстрація до цієї закономірності. Він у своїх текстах часто перескакує з крайності в крайність. То він з гнівом пише про державу як про жахливе, потворне чудовисько, яке поїдає людей, то із захватом оспівує велич держави. То висловлює співчуття маленькій людині, то пише про неї з презирством, то таврує насилля, то висловлює повагу і навіть захоплення з приводу цього явища, то оспівує духовні пориви і цінності, то проголошує їх примарними... Ці та інші суперечності в його думках давали підстави для дуже суперечливих, навіть взаємовиключних, оцінок творчості філософа. Одні дослідники оголошували філософа предтечею фашизму (до речі, так вважали і самі фашистські ідеологи). Інші ж не з меншими підставами вважали його апологетом гуманізму. Причому кожна із суперечливих оцінок спиралася на думки самого Ніцше.

Ту ж саму особливість – хитання з однієї крайності в іншу, аналогічну духовно-ціннісну реверсивність – ми можемо помітити в ще одній формі атеїстичного гуманізму – марксистській. Проголошуючи ствердження людської величч і суспільного блага найвищими цінностями, ця ідеологія періодично скочується до апології насильства, тоталітаризму, імморалізму і заперечення духовних цінностей як таких, що мають якусь самостійну іпостась незалежно від класових та матеріальних інтересів людей. Чим це обертається на практиці, добре відомо.

10. Амбівалентність матеріалістичного гуманізму. Атеїстичний гуманізм являє собою досить амбівалентне соціокультурне явище: він то підносить, то знищує те, що проголошує вищою цінністю – людину. Причина цього – саме духовна реверсивність нігілістичної свідомості, коли філософська свідомість і реальна політична практика “гуманістів” роздираються несумісними суперечностями атеїстичного нігілізму.

Ось такі стадії духовно-ціннісної трансформації бунтаря ми реконструювали за допомогою Ніцше і... Достоевського, бо знахідки німецького філософа багато в чому є узагальненим, стислим конспектом діалогів та духовних шукань героїв Федора Михайловича.

Піддавши аналізу всі вищенаведені негативні наслідки максималізму, властивого бунтарю-якобінцю, ми пропонуємо придивитися відтак до іншого, більш конструктивного і творчого, на нашу думку, типу бунтаря, про який уже йшлося вище, а саме до бунтаря-реформатора (див. табл. 2). Він не відмовляється від завдань перетворення дійсності, але відмовляється від етичного максималізму як принципу зовнішньої соціально перетво-

рювальної дії (хоча й може зберігати максималістські настановлення щодо самого себе) і займає більш реалістичну й помірковану позицію, ніж бунтар-якобинець. Бунтар-реформатор припускає можливість співіснування протилежностей, компромісів між добром і злом та намагається балансувати між ними. За Г. О. Баллом, “раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і, загалом, ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм” [1, с. 18]. Це відповідає логічній істині, відповідно до якої “неправота одних не обов’язково тягне за собою правоту інших” [там само].

Раціогуманізм шукає оптимального поєднання протилежностей у житті і не стає на шлях повного знищення однієї з протилежностей на користь абсолютного утвердження іншої. З погляду раціональних законів діалектики це неможливо; точніше, якщо таке й відбувається, то стає неминучим відкочуванням соціальної системи назад або її деформації чи загибелі. Система розвивається тоді, коли результатом боротьби протилежностей стає їх синтез та перехід на новий рівень системності. На ньому й відбувається зняття протилежностей (термін Г. Гегеля), тобто зберігається позитивне, що в них є, і відкидається віджиле. А втім, на думку Г. О. Балла, раціоналістичний підхід теж не є всеохопним і не завжди раціональні аргументи можуть бути взірцем для соціально значущих вчинків. “Якнайбільше спирання у визначенні засад етично обґрунтованої соціальної поведінки на раціональний аналіз не виключає визнання обмеженості його можливостей у розв’язанні конкретних етичних колізій, особливо за нагальної необхідності здійснення в напруженій ситуації оптимального вчинку. Тоді стає у пригоді людське сумління, що є формою інтуїції, базованою на особистісній моралі”¹. Голос сумління, моральна інтуїція й етичні принципи в ряді випадків можуть бути важливішими за раціональні аргументи.

Висновки.

1. З усього вищесказаного випливає та величезна роль, яку відіграють у житті суспільства норма і такий вияв її дії, як захищеність людини законом. Для того щоб норма і закон не провокували деформацій ціннісної сфери особистості та патологічної соціальної поведінки, вони мають бути прозорими й справедливими і в цій якості втіленими у соціальне життя.

¹ Цитую тези доповіді Г. О. Балла “Раціогуманістичні засади вдосконалення етичної свідомості”, проголошеної на методологічному семінарі в Інституті психології імені Г. С. Костюка 2 червня 2016 р. (див. <http://naps.gov.ua>).

2. Вихід із кризи суспільних норм вбачається в реформаторських зусиллях, спрямованих на творчість у сфері соціальних норм, яка сприяє суттєвій трансформації нормативної бази і разом з тим уникає нігілізму і максималізму.

Л і т е р а т у р а

1. Балл Г. О. Радіогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г. О. Балл // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 6–22.
2. Губенко О. В. Соціальна норма і соціальна творчість: соціально-психологічні проблеми формування нормативно-інституціональної культури суспільства / О. В. Губенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 8. – С. 66–74.
3. Давыдов Ю. Н. Достоевский глазами Ницше / Ю. Н. Давыдов // Иностранная литература. – 1990. – № 4. – С. 186–187.
4. Косалс Л. Я. Социология перехода к рынку в России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина. – М. : Эдиторал УРИ, 1998. – 368 с.
5. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 311 с.
6. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
7. Мертон Р. Социальная структура и аномия : пер. с фр. / Роберт Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории. – М. : Прогресс 1966. – 313 с.
8. Ницше Ф. Из наследия (осень 1887 года – март 1888 года) / Фридрих Ницше ; вст. ст. и сост. Ю. Н. Давыдова // Иностранная литература. – 1990. – № 4. – С. 187–197.

R e f e r e n c e s

1. Ball, G. O. (2015). Ratsiohumanistychnyi pidkhd do vyznachennia zasad tsinnisno nalashтованої соціальної поведінки [Ratsiohumanistyc approach to determining the principles of value-minded social behavior]. *Psykhologhiia i osobystist. Chastyna 1* [Psychology and Personality. Part 1], 2(8), 6–22 (ukr).
2. Hubenko, O. V. (2009). Sotsialna norma i sotsialna tvorchist: sotsialno-psykholohichni problemy formuvannia normatyvno-instytutsionalnoi kultury suspilstva [Social norm and social work, social and psychological problems of formation of regulatory and institutional culture of the society]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical psychology and social work], 8, 66–74 (ukr).
3. Davydov, Yu. N. (1990). Dostoyevskiy glazami Nitsshe [What appears in the eyes Dostoevsky Nietzsche]. *Inostrannaya literatura* [Foreign literature], 4, 186–187 (rus).
4. Kosals, L. Y., Ryvkina, R. V. (1998). Sotsiologiya perekhoda k rynku v Rossii [Sociology of transition to a market economy in Russia]. Moscow (rus).
5. Le Bon, G. (1995). *Psikhlogiya narodov i mass* [Psychologie der Massen]. – St. Petersburg (rus).

6. Maksymenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti* [The genesis of implementation of personality]. Kyiv: KMM Publ. (ukr).
7. Merton, R. (1966). *Sotsialnaya struktura i anomiya* [Social Structure and Anomie]. *Sotsiologiya prestupnosti. Sovremennyye burzhuaznyye teorii* [Sociology of crime. Modern bourgeois theory]. Moscow: Progress Publ. (rus).
8. Nietzsche, F. (1990). *Iz naslediya (osen 1887 goda – mart 1888 goda). (Vstupitel'naya statya i sostavleniye Yu. N. Davydova)* [From the heritage (Autumn 1887 – March 1888). (Introductory article and preparation Y. N. Davydov)]. *Inostrannaya literatura* [Foreign literature], 4, 187–197 (rus).

Губенко А. В. Трансформации нормативной сферы личности в условиях бунта как формы аномического поведения

Освещается проблема нормативного кризиса в обществе. На основе теории аномических расстройств Э. Дюркгейма и Р. Мертон анализируется противоречие между старыми и новыми общественными нормами в обществе и последствия, которые из этого вытекают, для поведения человека. Согласно классификации типов аномического поведения Мертона поведение, связанное с заменой старых норм на новые, называется бунтом. Сделана попытка развить типологию бунтарского поведения. Определены, в частности, такие категории бунтарей, как нигилист, якобинец и реформатор: нигилист – это бунтарь, который разрушает старые нормы и не создает новые; бунтарь, который разрушает старые нормы и принудительно вводит новые, назван якобинцем; бунтарь, который не разрушает, а постепенно трансформирует старую норму в новую, – это бунтарь-реформатор. Сделан вывод о необходимости предотвращения девиаций социального поведения путем реформаторского социального творчества.

Ключевые слова: аномические расстройства, общественная норма, теория аномических расстройств Э. Дюркгейма и Р. Мертона, кризис общественных норм.

Gubenko O. V. Personality regulatory sphere transformation in the conditions of a rebellion as a form of anomie behavior

The article deals with the issues of normative crisis in a society. The author analyzes a contradiction between old and new social norms and its consequences for the individual behavior using the anomie theory approach by E. Durkheim and R. K. Merton. According to Merton's classification of the anomie behavior types, the behavior connected with the replacement of old rules with new ones is called rebellion. The author makes an attempt to further develop the typology of the rebellious behavior and identifies the following categories of rebels: nihilists, Jacobins and reformers. Nihilists are the rebel who break old rules and do not create new ones. The rebels that destroy old norms and forcefully introduce new ones are called Jacobins. The rebels who do not destroy but gradually transform old norms into new ones are named reformers. The conclusion about the need to prevent deviant social behavior by means of reformative social creativity is made.

Key words: anomic frustrations, social norm, theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton, crisis of social norms.

ПСИХОАНАЛІТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФЕНОМЕНА ТЕРОРИЗМУ

Х. І. Турецька, м. Львів

Здійснено аналіз феномена тероризму з позиції психоаналітичного підходу в річці теорії ідентичності Е. Еріксона, селф-психології Х. Кохута, теорії об'єктних стосунків. Терористичну діяльність розглянуто крізь призму негативного розв'язання кризи ідентичності, нарцисичного ураження, що проявляється у формі нарцисичного гніву, заздрості, екстерналізації несвідомих фантазій шизоїдно-параноїдної позиції. Виходячи з концепції В. Біюна про базову позицію боротьби і втечі також проаналізовано динаміку терористичної групи (проявляється в параноїдній регресії групи, котра розколюється або шукає зовнішнього ворога, проти якого може консолідуватися навколо лідера). Показано, що терористичну групу згуртовує примітивна ідеологія, в якій різко диференційовано добро і зло, нетерпимість до амбівалентності й двозначності, а також особистість лідера, що характеризується параноїдними рисами чи навіть зляканим нарцисизмом.

Ключові слова: тероризм, терористична група, негативна ідентичність, нарцисичний гнів, шизоїдно-параноїдна позиція, базова позиція боротьби і втечі, зляканий нарцисизм.

Проблема. Російська військова агресія на сході України має переважно характер гібридної війни, особливістю якої є не тільки застосування регулярної армії, а й здійснення терористичних актів та підтримка терористичних груп на території України. Тому для української психологічної науки особливої актуальності набуває дослідження тероризму як психологічного феномена, адже поряд із соціальними, політичними та економічними чинниками терористичної діяльності існує ще й психологічний вимір цього явища, а саме мотивація терористичної діяльності та участі в терористичній групі.

А. Шмід (1983), порівнявши 109 академічних визначень тероризму, дійшов висновку, що визначень існує приблизно стільки ж, скільки й публікацій експертів у цій галузі. Тероризм – це систематичне залякування, провокування, дестабілізація суспільства насильством; форма погрози насильством або застосування насильства з політичних мотивів; систематичне використання вбивств, тілесних ушкоджень і руйнувань або погроз удатися до перерахованих дій для досягнення політичних цілей [11]. Т. Бадей виділяє дві характеристики, які зазвичай згадуються в усіх визначеннях: (1) тероризм – це передусім агресія проти мирного населення, (2) терористична акція сама по собі не досягає політичної мети, але впливає на цільову аудиторію та змінює поведінку цієї аудиторії в

потрібному терористам напрямку [2]. М. Вевюрка всі спроби пояснити поведінку терористів об'єднує у двох категоріях: підходи “згори вниз” (ставлять за мету віднайти джерела тероризму в політичних, соціальних, економічних чи навіть еволюційних умовах) та підходи “від низу до верху” (досліджують характеристики терористів і терористичних груп). Ці підходи, на думку М. Вевюрки, не є взаємозаперечними; до прикладу, теорії раціонального вибору чи теорії гноблення поєднують обидва підходи, розглядаючи взаємодію обставин та дійових осіб [12]. Психоаналітичний підхід до розуміння тероризму, відповідно до поділу Вевюрки, можна віднести до висхідних теорій. У ньому наголошується на ролі несвідомих процесів, інфантильних сексуальних та агресивних фантазій та інтрапсихічних конфліктів у генезі терористичної поведінки.

Якщо теорія класичного психоаналізу З. Фрейда, гуманістичного психоаналізу Е. Фромма та Его-психологія Е. Еріксона достатньою мірою інтегровані українською психологічною наукою, то сучасні психоаналітичні теорії, зокрема психологія об'єктних стосунків і селф-психологія Кохута, ще неповно представлені у вітчизняній психологічній науці загалом та соціально-психологічних дослідженнях зокрема. Тому доцільним буде проаналізувати та узагальнити сучасні західні дослідження психоаналітичних ідей щодо феномена тероризму як гостроактуальної на сьогоднішній день проблеми.

Мета статті: обґрунтувати психоаналітичне розуміння феномена тероризму, розкривши несвідомі чинники терористичної діяльності та участі в терористичних групах.

Усі психоаналітичні підходи до терористичної діяльності можна умовно поділити з огляду на їх зв'язок з основними психоаналітичними теоріями – теорією ідентичності, теорією нарцисизму і теорією об'єктних стосунків.

Одна із перших спроб дати психодинамічну інтерпретацію тероризму належить І. Кенту і В. Ніколсу (1977). Дослідники базуються на внутрішніх мотивах терориста, виходячи при цьому з понять, які використовував Е. Фромм в “Анатомії людської деструктивності”. На їхню думку, тероризм можна охарактеризувати як “злаякісну агресію”, на відміну від “інструментальної агресії”; при цьому для формування терористичної поведінки необхідні принаймні три фактори: (1) сімейне тло, що продукує в дитини схильність до бурхливої реакції люті, гніву та ненависті; (2) революційна, націоналістична або глибококонсервативна ідеологія, яка легітимізує і навіть прославляє насильство над особистістю в ім'я справи, якій надається абсолютне значення; (3) ситуація політичного конфлікту [6]. Кент і Ніколс вважають, що імпульси ненависті, які згодом призводять до тероризму, сягають своїм корінням дитинства і є глибоко-

витісненими. Проте вони посилюються, коли молоді люди, уже “навантажені ненавистю”, протягом тривалого часу переживають разом ситуацію економічного, політичного та особистого розчарування (наприклад, у таборах біженців).

У подальших дослідженнях проблематики тероризму в річищі психодинамічного підходу увага зосереджувалася здебільшого на проблемі “ідентифікації”, або “ідентичності”, яка розроблялася в *теорії особистості Еріка Еріксона*. Згідно з епігенетичною теорією Еріксона, процес формування ідентичності має вирішальне значення для розвитку особистості. У зв’язку із цим, як стверджує Каплан (Kaplan, 1981), терористична мотивація в переважній більшості випадків пов’язана з необхідністю належати до групи, і, отже, група стає ядром формування ідентичності. На стадії формування ідентичності люди прагнуть сенсу й відчуття цілісності й повноти, а також того, що Еріксон означає терміном “вірність” як необхідність мати віру в когось або щось. Криза ідентичності (коли людина, котра шукає самовизначення, важко страждає від двозначності, фрагментації й суперечностей) робить деяких молодих людей сприйнятливими до “тоталізму”, або “тоталістичної колективної ідентичності”, яка обіцяє визначеність. У таких спільнотах молода людина віднаходить не лише ідентичність, а й пояснення своїх труднощів та обіцянку гарного майбутнього.

У 1981 р. Міністерством внутрішніх справ Західної Німеччини було ухвалено проект соціально-психологічного дослідження 220 німецьких терористів. Болінджер, один із дослідників, ґрунтуючись на серії глибинних інтерв’ю, зібрав клінічний матеріал щодо невеликої групи ув’язнених – лівих терористів. Він описує своїх досліджуваних як людей, які прийшли в доросле життя з неадекватно інтегрованою ідентичністю. Приєднання до терористичної групи для цих відчужених осіб, що перебували на узбіччі соціуму, дало їм змогу фактично вперше пережити належність, а сама терористична група стала сім’єю, якої вони ніколи не мали.

Дж. Кнутсон проаналізував дані, отримані в рамках проекту, що здійснювався у федеральних в’язницях США. Він стосувався ув’язнених, які були визнані винними у скоєнні злочину в політичних цілях. Дослідник описав хорватського терориста Звонко Бусіча, котрий здійснює ідентифікацію власного важкого становища, становища хорватських іммігрантів у цілому й нестерпного становища Хорватії як безсилої та беззахисної, яка буде знищена, якщо її не захищати [8].

Сучасний психоаналітичний підхід до тероризму заснований на понятті про нарцисичну патологію особистості терориста та ґрунтується на *селф-психології*. Психоаналітик Хайнц Кохут розробив психологію *Самості* (Self), дещо відступивши при цьому від класичної психології Его З. Фрейда. Становлення здорової Самості пов’язане з (1) формуванням у

дитини зв'язної *грандіозно-ексгібіціоністської Самості*, що відбувається завдяки взаємодії із Селф-об'єктом, який емпатично реагує, віддзеркалює та схвалює, і (2) формуванням у неї *цілісного ідеалізованого імаго (образу) батьків* завдяки взаємодії з емпатично налаштованим грандіозним батьківським Селф-об'єктом, що зумовлює ідеалізацію його дитиною. Кохут зауважив, що успішний розвиток Селф може бути пов'язаний із будь-яким із цих нарцисистичних процесів. Однак якщо дефіцитарними чи ураженими є обидва процеси, відповідно обидва полюси, то тоді виникають симптоми *нарцисичних розладів*.

Визнаючи, що вся поведінка має багатофакторну детермінацію, Дж. Крайтон пропонує зосередитися на психології нарцисизму як підґрунтя для розуміння (не вибачення!) поведінки терористів. Він використовує два ключові поняття Кохута, а саме: “грандіозне Селф” та “ідеалізоване батьківське імаго” (Я у стосунках із чимось досконалим, ідеальним). Нарцисична лють є агресивною відповіддю грандіозного Селф на те, що переживається як несправедливість. Що ж до впливу груп, то дослідник стверджує, що нарцисично вразливі люди притягуються до харизматичних лідерів і що деякі групи утримуються разом спільним грандіозним самовідчуттям [4].

Детальніше нарцисичну динаміку описує Дж. Пост. Він стверджує, що ранні проблеми розвитку призводять до первинного нарцисичного розладу, який характеризується нездатністю інтегрувати в психіці хороший і поганий об'єкти (материнську чи батьківську психічну репрезентацію) і нездатністю диференціювати себе від об'єкта. Коли нарцисично уражені особи стикаються з невдачею, найчастіше потужною і деструктивною їхньою реакцією є те, що Кохут назвав “нарцисичною люттю”. Для нарцисично ураженого терориста суспільство стає об'єктом цієї люті. У психологічному світі глибоко нарцисично ураженої особи є лише “все або нічого”, “добро або зло”. Ідеалізований образ (грандіозне Селф) інтерналізується, а все, що є поганим, – джерело болю, причини неуспіху, невизнання і неприйняття, – екстерналізується і проекується на суспільство [10]. Існує “я” і “не я”, добро і зло, і якщо справи не йдуть добре, “це не моя, це їх провина”. Якщо суспільство в результаті екстерналізації сприймається як джерело проблем, то способом позбавлення проблеми бачиться знищення їх джерела, тобто руйнація суспільства.

П. Джонсон і Т. Фельдман застосовують теорію Кохута, щоб пояснити привабливість і вплив терористичних груп. Для людини з ушкодженим Селф краще мати хоча б патологічні стосунки, прихильність та визнання, аніж переживати порожнечу, не маючи взагалі нічого. Специфікою належності до терористичної групи (на відміну від інших груп) є те, що: (1) члени групи пов'язані дуже міцно; (2) такі групи про-

понують сильний, послідовний набір вірувань чи переконань; (3) вони дають збудження та відчуття небезпеки [5].

Один із найбільш цитованих сучасних дослідників психології тероризму Р. Перльштейн вважає, що психоаналітична концепція нарцисизму є найбільш повною і, таким чином, найбільш інтелектуально задовільною теорією про особистісну логіку політичного тероризму. Він стверджує, що політичний тероризм пропонує “психологічні переваги і вигоди”, якими є почуття всемогутності (нарцисичної грандіозності), нова псевдоідентичність, членство в групах та прийняття негативної ідентичності. Дослідник застосовує свою теорію в серії з дев’яти різних тематичних досліджень терористів і стверджує, що в дев’яти з десяти випадків нарцисичне розчарування відіграло критичну роль у психобіографії політичних терористів [9].

Теорія об’єктних стосунків – система психологічних поглядів, згідно з якою психіка складається з елементів, узятих із зовнішніх, первинних аспектів функціонування інших людей. Ці елементи стають інтрапсихічними завдяки інтерналізації. Така модель психіки пояснює психічні функції під кутом зору відносин між різними інтерналізованими елементами. Започаткувавши в психоаналізі теорію об’єктних стосунків, Мелані Кляйн ввела в науковий обіг поняття шизоїдно-параноїдної та депресивної позиції для опису найбільш ранніх фаз формування людської психіки. Шизоїдно-параноїдна позиція характеризується дезінтеграцією раннього Его, розщепленням об’єктів (інтерналізованих репрезентацій стосунків з іншим), проекцією деструктивних імпульсів, що підсилюється переживанням фрустрації.

У річищі теорії об’єктних стосунків Д. Касоні і Л. Брунет постулюють притаманну несвідомій психіці терориста символічну рівність між актами руйнування, які відбуваються в реальності, і фантазіями про інтрапсихічне руйнування хороших внутрішніх об’єктів. Власне переживання небезпеки руйнування хороших внутрішніх об’єктів може бути подолане двома шляхами. Перший з них полягає докладанні зусиль для відновлення хороших внутрішніх об’єктів, що підтримує їхні внутрішні характеристики (ідеться про “депресивну позицію” за М. Кляйн). Другий шлях відображає тяжіння до шизоїдно-параноїдної позиції. Тоді застосовуються захисні механізми розщеплення та проєктивної ідентифікації, для того щоб захистити свої внутрішні об’єкти від нападу. Відповідно, у терориста виникає ілюзія, що, вбиваючи зовнішні погані об’єкти-переслідувачі, він зможе звільнитися від інтрапсихічних руйнівних імпульсів та нестерпного психічного дискомфорту (див. [3]).

Важливе місце в динаміці тероризму посідає почуття заздрості. Дефіцит внутрішніх хороших об’єктів неминуче супроводжується дуже сильним почуттям заздрості, адже зовнішній світ розглядається як такий,

що має всі хороші і бажані властивості, а терорист відчуває себе позбавленим усіх джерел добра й усіх можливостей лібідинального задоволення. М. Кляйн описує нестримне бажання знищити хороше як “заздрісне псування хороших об’єктів” [там само].

У дослідженнях сучасних психоаналітиків С. Ахтара та О. Кернберга інтегруються концепції нарцисизму і теорії об’єктних стосунків. Так, С. Ахтар наводить психодинамічні характеристики терористичних лідерів та їхніх послідовників. Він доводить, що більшість лідерів терористичних організацій є глибокотравмованими особами. У дитинстві вони страждали від хронічного фізичного насилля та глибокого емоційного приниження. Вони вирости, не довіряючи іншим, ненавидячи пасивність і боячись повторного порушення їхніх психофізичних меж. Потерпаючи від цього страху, такі люди відчують необхідність “вбити” власне уявлення про себе як про жертву. Схильні до тероризму особи часто викидаються суспільством “за борт”, що мобілізує їхню “нарцисичну лють” і штовхає до створення терористичної організації або ж приєднання до неї [1].

Як і більшість груп, терористична організація складається з керівника та його послідовників. Лідер, як правило, травмований, але харизматичний індивід. Послідовники – зазвичай пригнічені його авторитетом молоді люди, однаково травмовані, котрі щосили борються за те, щоб досягти почуття ідентичності. Агресія переноситься на тих, хто перебуває поза групою, що підвищує згуртованість самої групи. Відбувається також інтенсифікація афекту та послаблення інтелектуального компонента, що призводить до регресії та посилює вплив лідера на членів групи. Згуртованості терористичної групи сприяє низка чинників: явна або прихована фінансова допомога членам, шок і жах жертв та погана слава (notoriety), що формується засобами масової інформації. Ахтар вважає, що терористична організація не може дозволити собі домогтися всього бажаного, адже тоді вона не буде більше потрібною, тож лідер терористів несвідомо прагне неможливого [там само].

О. Кернберг, аналізуючи проблему тероризму, звертається до ширшого феномена – санкціонованого соціального насилля. Для опису динаміки терористичної групи він використовує поняття “базова позиція боротьби і втечі”, запропоноване теоретиком об’єктних стосунків В. Біоном. Група в базовій позиції боротьби і втечі, або параноїдної регресії, за Кернбергом, стає надчутливою і напруженою, наче існує якась небезпека, проти якої вона має обов’язково створити агресивний захист. Група вибирає лідера із сильним параноїдним потенціалом, гіперчутливого, підозріливого, агресивного та домінуючого. Члени групи, як правило, поділяються на “ін-групу”, що згуртувана навколо лідера групи, і “аут-групу”, усі належні до якої підозрюються в нелояльності та

повинні бути відтак відкинутими. Група розколюється або шукає зовнішнього ворога, проти якого може консолідуватися навколо лідера; далі група об'єднується в спільній ідеалізації параноїдного лідера, який допомагає їй проекувати всю агресію на аут-групи і трансформує внутрішньогрупову агресію в лояльність до групи та спільну ідентичність. Для опису групової ідеології Кернберг використовує поняття “мораль латентного періоду”, котра характеризується тим, що Суперего зберігає багато рис примітивного психічного функціонування: тенденцію різко диференціювати, що добре, а що погано; нетерпимість до амбівалентності й двозначності; розділення світу на ідеалізовані та нікчемні, чи небезпечні, об'єкти.

Найгірший варіант параноїдного лідера, за Кернбергом, представлений патологічною конденсацією нарцисичних і параноїдних особливостей за *синдрому злякiсного нарцисизму*. Це особливо серйозний тип розладу особистості, що прагне отримувати водночас захоплення і страх від інших, вимагає абсолютної лояльності та ідеалізації і сприймає будь-які кроки всупереч її бажанням як серйозну атаку проти неї самої [7].

Висновки. Розуміння феномена тероризму під кутом зору психоаналітичної теорії фокусує увагу на несвідомих процесах, інфантильних фантазіях та інтрапсихічних конфліктах у генезі терористичної поведінки. У річищі теорії ідентичності Еріксона член терористичної групи описується як особа з неадекватно інтегрованою ідентичністю; його мотивація пов'язується з необхідністю належати до групи, а сама терористична група стає ядром формування ідентичності. З позиції селф-психології наголос робиться на нарцисичному ураженні особистості, що за відповідних умов виявляється в деструктивній “нарцисичній люті”, мішенню якої стає для терориста суспільство. Участь у терористичній організації дає особі компенсаторне відчуття всемогутності (нарцисичної грандіозності). Згідно з теорією об'єктних стосунків інтрапсихічна динаміка тероризму ґрунтується на екстерналізації в зовнішній світ (на суспільство) шизоїдно-параноїдних фантазій про захист внутрішніх об'єктів від нападу шляхом знищення зовнішніх поганих об'єктів-переслідувачів. Також у теорії об'єктних стосунків важливе значення надається переживанню заздрості та заздрісному руйнуванню хороших об'єктів. У дослідженнях сучасних психоаналітиків інтегруються концепції нарцисизму і теорії об'єктних стосунків, при цьому акцент робиться на динаміці терористичної групи. Для опису групи використовується поняття базової позиції боротьби і втечі, або параноїдної регресії, за Кернбергом, особливістю якої є те, що група розколюється або шукає зовнішнього ворога, проти якого може консолідуватися навколо параноїдного лідера та примітивної ідеології.

Література

1. Akhtar S. The Psychodynamic Dimension of Terrorism / S. Akhtar // *Psychiatric Annals*. – 1999. – № 29. – P. 350–355.
2. Badey T. Defining international terrorism: A pragmatic approach / T. J. Badey // *Terrorism and Political Violence*. – 1998. – № 10. – P. 90–107.
3. Casoni D. The psychodynamics of terrorism / D. Casoni, L. Brunet // *Canadian Journal of Psychoanalysis*. – 2002. – № 10. – P. 5–24.
4. Crayton J. Terrorism and Psychology of the Self / J. W. Crayton // *Perspectives on Terrorism* / J. W. Crayton. – Wilmington, Delaware : Scholarly Resources, 1983. – P. 33–41.
5. Johnson P. Personality types and terrorism: Self-psychology perspectives / P. Johnson, T. Feldman // *Forensic Reports*. – 1992. – № 5. – P. 293–303.
6. Kent I. The psychodynamics of terrorism / I. Kent, W. Nicholls // *Mental Health and Society*. – 1977. – № 4. – P. 1–8.
7. Kernberg O. Sanctioned Social Violence: A Psychoanalytic View – Part I. / O. F. Kernberg // *International Journal of Psychoanalysis*. – 2003. – № 84. – P. 953–968.
8. Knutson J. Social and psychodynamic pressure toward a negative identity: the case of an American revolutionary terrorist / J. N. Knutson // *Behavioral and quantitative perspectives on terrorism*. – New York : Pergamon, 1981. – P. 105–150.
9. Pearlstein R. The mind of the political terrorist / R. M. Pearlstein. – Wilmington : Scholarly Resources, 1991.
10. Post J. Notes on a psychodynamic theory of terrorist behavior / J. M. Post // *Terrorism*. – 1984. – № 7. – P. 241–256.
11. Schmid A. Political terrorism: A research guide to the concepts, theories, databases and literature / A. Schmid. – Amsterdam : North Holland, 1983.
12. Wiewiorka M. The making of terrorism / M. Wiewiorka. – Chicago : University of Chicago Press, 1993.

References

1. Akhtar, S. (1999). The Psychodynamic Dimension of Terrorism. *Psychiatric Annals*, 29(6), 350–355.
2. Badey, T. J. (1998). Defining international terrorism: A pragmatic approach. *Terrorism and Political Violence* 10, 90–107.
3. Casoni, D., & Brunet, L. (2002). The psychodynamics of terrorism. *Canadian Journal of Psychoanalysis*, 10(1), 5–24.
4. Crayton, J. W. (1983). Terrorism and Psychology of the Self. L. Z. Freedman, & Y. Alexander (Eds), *Perspectives on Terrorism* (pp. 33-41). Wilmington, Delaware: Scholarly Resources.
5. Johnson, P. W., Feldman, T. B. (1992). Personality types and terrorism: Self-psychology perspectives. *Forensic Reports*, 5(4), 293–303.
6. Kent, I., & Nicholls, W. (1977). The Psychodynamics of Terrorism. *Mental Health and Society*, 4, 1–8.
7. Kernberg, O. F. (2003). Sanctioned Social Violence: A Psychoanalytic View – Part I. *International Journal of Psychoanalysis*, 84, 953–968.
8. Knutson, J. N. (1981). Social and psychodynamic pressure toward a negative identity: the case of an American revolutionary terrorist. Y. Alexander, & J. M. Gleason (Eds), *Behavioral and quantitative perspectives on terrorism* (pp. 105–150). New York: Pergamon.

9. Pearlstein, R. M. (1991). *The mind of the political terrorist*. Wilmington: Scholarly Resources.
10. Post, J. M. (1984). Notes on a psychodynamic theory of terrorist behavior. *Terrorism*, 7, 241–256.
11. Schmid, A. (1983). *Political terrorism: A research guide to the concepts, theories, databases and literature. With a bibliography by the author and a world directory of "terrorist" organizations by A. J. Jongman*. Amsterdam: North Holland
12. Wieviorka, M. (1993). *The making of terrorism*. Translated by D. G. White. Chicago : University of Chicago Press.

Турецкая К. И. Психоаналитическая интерпретация феномена терроризма

Осуществлен анализ феномена терроризма с позиции психоаналитического подхода в русле теории идентичности Э. Эриксона, селф-психологии Х. Кохута, теории объектных отношений. Террористическая деятельность рассмотрена через призму негативного разрешения кризиса идентичности, нарциссического поражения, что проявляется в форме нарциссического гнева, зависти, экстернализации бессознательных фантазий шизоидно-параноидной позиции. Исходя из концепции В. Биона о базовой позиции борьбы и бегства также проанализирована динамика террористической группы (проявляется в параноидной регрессии группы, которая раскалывается или ищет внешнего врага, против которого может консолидироваться вокруг лидера). Показано, что террористическую группу объединяет примитивная идеология, в которой резко дифференцированы добро и зло, нетерпимость к амбивалентности и двусмысленности, а также личность лидера, характеризующаяся параноидными чертами или даже злокачественным нарциссизмом.

Ключевые слова: терроризм, террористическая группа, отрицательная идентичность, нарциссический гнев, шизоидно-параноидная позиция, базовая позиция борьбы и бегства, злокачественный нарциссизм.

Turetska K. I. Psychoanalytic interpretation of the phenomenon of terrorism

The article deals with the analysis of the phenomenon of terrorism based on the psychoanalytic approach in the framework of E. Erickson's identity theory, H. Kohut's self psychology theory, and the object relations theory. Terrorist activities are considered in the context of the negative solution of identity crisis, narcissistic defect displayed through narcissistic rage, jealousy, and externalization of unconscious fantasies of the schizoid-paranoid position. Terrorist group dynamics has been analyzed in the framework of W. Bion's theory of the «fight-flight» basic assumption in groups. It is manifested in the group paranoid regression characterized by a split or a search for an external enemy fighting, which consolidates the group around its leader. A terrorist group is united by a primitive ideology built on a sharp differentiation between the good and the evil, intolerance to ambivalence and ambiguity, as well as leader's personality characterized by the paranoid traits and even malignant narcissism.

Key words: terrorism, terrorist group, negative identity, narcissistic rage, schizoid-paranoid position, "fight-flight" basic assumption in groups, malignant narcissism.

ПСИХОСОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ХРИСТИЯНСЬКИХ РЕЛІГІЙНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

О. В. Палагнюк, м. Чернівці

Визначено соціально-психологічні особливості християнських релігійних настановлень студентської молоді в Україні. Зокрема, на основі факторного аналізу отримано двофакторну структуру християнських релігійних настановлень (“Християнська суспільно-правова позиція” і “Християнська концепція особистісної свободи”), яка диференціює їхні суттєві соціально-психологічні характеристики і дає змогу виявити особливості їх функціонування серед досліджуваних. На основі узагальнення отриманих результатів констатовано досить високі показники християнських релігійних настановлень порівняно з авторитарними і споживацькими настановленнями особистості в середовищі студентської молоді. За теоретико-емпіричними результатами дослідження зроблено висновок, що для цього середовища характерні досить сформовані і структуровані показники соціально орієнтованої релігійності, а саме такої, що стосується відношень “людина – людина”, “людина – суспільство”, “людина – світ”, а також є проєкцією відношень “людина – Бог”. З огляду на те, що відношення “людина – Бог” є лише частково вивченими, окреслено конкретні напрямки та перспективи їх подальших досліджень.

Ключові слова: християнські релігійні настановлення, соціальна відповідальність особистості, позитивні християнські релігійні настановлення, негативні християнські релігійні настановлення, християнська концепція особистісної свободи, християнська суспільно-правова позиція.

Проблема. Процес так званої трансформації сучасного суспільства, який відбувається в нашій країні, фактично визнано на науковому рівні системною кризою, яка супроводжується релятивізацією особистісних та суспільних цінностей. Значною мірою вихід із цього стану та перетворення соціальної реальності взагалі залежать від того, наскільки людина здатна свідомо брати на себе відповідальність за здійснювані нею вчинки в тому життєвому просторі, який твориться насамперед її особистими взаємодіями.

Проблема соціальної відповідальності, чинників її формування, впливу на особистісну та психосоціальну зрілість набула значної актуальності в контексті соціальної психології і на міждисциплінарному рівні, особливо що стосується осмислення особливостей особистісного життєтворення в мінливому соціальному просторі [5]. При цьому майже кожен психологічний науковий напрям має власне бачення акмеологічних особливостей прояву зрілості особистості, що й збагачує цей багатогарбовий і різноплановий феномен. Узагальнення досліджень зарубіжних психоло-

гів, присвячених формуванню соціальної відповідальності як властивості соціально зрілої особистості, дають підстави стверджувати, що відповідальність – це властивість розвинутої особистості, яка безпосередньо пов’язана із свободою вибору людини і є вирішальною в її самореалізації й самоактуалізації. Тому соціальну відповідальність вважають психологічною ознакою соціально відповідальної особистості [1; 7].

Аналіз теоретичних джерел та емпіричних даних свідчить про ґрунтовне відображення означеної проблематики в науковому дискурсі. Проте особливу практичну і теоретичну актуальність на даному етапі має проблема вивчення чинників і моделей формування соціальної відповідальності особистості, зокрема і для означення шляхів і способів виходу з кризи, особистісної і соціальної, яка має місце в українському суспільстві.

На нашу думку, одним із таких чинників, що викликає особливий інтерес, є серед усього християнські релігійні настановлення, особливо зважаючи на те, що аналіз емпіричних досліджень свідчить про низький рівень соціальної відповідальності українців. А згадані настановлення як психосоціальні регулятори поведінки особистості є суттєвою характеристикою світогляду нашого суспільства та основою загальнолюдських моральних цінностей. Водночас вони виступають і як чинник утвердження духовних цінностей громадянського суспільства, як своєрідна його духовно-моральна опора.

Мета статті: визначення теоретико-емпіричних аспектів християнських релігійних настановлень як чинника формування соціальної відповідальності особистості.

Духовність – специфічна і найвища форма саморегуляції та самоде-термінації поведінки зрілої особистості. Дії людини, обумовлені духовністю, завжди стають вчинком, тобто виходять за межі певної ситуації. Поняття духовності співвідноситься з поведінкою, яка спрямовується не потребами, а цінностями особистості. Актуалізується проблема самоактуалізації і самореалізації в юнацькому віці, коли, За О. С. Штепою, особистісна зрілість виявляється в почутті дорослості, готовності до самостійного функціонування в дорослому світі, самовизначенні через переоцінку системи цінностей. У цей віковий період рівень сформованості психічної і соціальної зрілості є достатнім для того, щоб бути основою творчого ставлення до світу. Виникнення такої здатності зумовлює активний характер поведінки людини і робить її не рабом обставин, а господарем і над ними, і над собою [7; 9].

М. М. Слюсаревський стверджує, що саме на молодь і середнє покоління на даному етапі, попри відкриту перспективу вільного вибору варіантів життєздійснення, припав головний виклик долі – “бути чи не бути”. Він розкрив значний діапазон індивідуальних відмінностей у здат-

ності до життєвої творчості та пристосування до змінних обставин, у ступені сформованості адаптаційних настановлень щодо визначення себе в новому суспільстві на засадах активізації особистісного потенціалу і відповідних суспільних цінностей. Однак поширеним і стабільно актуальним став вияв соціальної напруженості як психічний стан соціуму, що виникає у відповідь на екстремальні впливи, є надперсональним аналогом індивідуально-психологічних станів стресу, фрустрації, депресії, агресії, що в масовій сукупності перетворюються в психічний стан цілісного суспільного організму і тяжіють до певної усередненості та деіндивідуалізованості. Погоджуючись із позицією В. Д. Шульги щодо новоутворень юнацького віку, зазначимо, що лише з їх появою особистість стає здатною “зрозуміти суспільну значущість своїх учинків, прийнявши до уваги інтереси і потреби іншої людини” [7], самостійно визначати шлях свого життя, свою справу, що свідчить про наявність в останній специфічного вчинкового досвіду соціальної взаємодії і, власне, констатує внутрішню особистісну мотивацію до взаємодії зі “світом” у подібний спосіб і надалі.

В. М. Жуковський, аналізуючи роль релігійної духовності у формуванні особистісної та духовної зрілості, дійшов висновку, що виробити правильні орієнтири суспільного життя, які впливають на формування людини, немислимо без заглиблення в духовні джерела цих, похідних від духовного, орієнтирів, а тому і без досвідного заглиблення в християнські основи життя і діяльності. На вирішальну роль релігійних цінностей для психосоціальної зрілості молоді вказують також М. Бабій, О. Гуменюк, В. Доля, Н. Дудар, Н. Іордакі, М. Карватковська, А. Колодний, А. Косичев, С. Кримський, Д. Крок, В. Лакторський, О. Липка, І. Мозговий, О. Недавнія, І. Петрова, Г. Пирог, Г. Платонов, С. Пролеєв, А. Слободян, І. Степаненко, Л. Филипович, А. Черній, В. Шердаков [1; 2; 6; 9, с. 34–56, 180; 11].

Однак Л. М. Гридковець зазначає, що християнська парадигма особистості є однією з найменш досліджених тем у психологічній науці, хоч саме вона визначає соціальність особи як базовий компонент людськості, що виконує функцію проєкції божественного буття. О. В. Яремко в контексті дослідження соціально-психологічних особливостей релігійності студентів вивчала і зрілість релігійних настановлень (на основі “Шкали зрілості релігійних установок Р. Яворського”). Було виокремлено два рівні сформованості християнських релігійних настановлень, які оцінювалися за обсягом часу, присвяченого релігійним практикам [8]. Результати досліджень релігійності в українському суспільному середовищі також свідчать і про зниження значущості християнських ідеалів, особливо серед молоді. Натомість основними цілями життя стають комфорт і споживання [1; 6; 8]. Разом з тим, як зазначає О. Г. Івченко, на теренах України,

де ще донедавна панував тоталітаризм, досі зберігаються і авторитарні ціннісні орієнтації (див. [5]).

Як показує аналіз зарубіжних психологічних досліджень, протягом останнього періоду на Заході вивчалися різні типи настановлень, у тому числі і релігійних. Однак вони мали конкретне спрямування: вплив на ставлення до невиліковно хворих, на формування різних типів відносин у суспільстві, на ставлення до батьків, настановлення захисні, сили, взаємин тощо (С. Бріклер, К. Вільямс, А. Іглі, Дж. Коснік, Р. Петті, Р. Фазіо) [10, с. 113–134]. Що ж до релігійних ціннісних орієнтацій, то аналіз емпіричних досліджень показує, що кожен другий українець вважає себе релігійною людиною, а серед студентської молоді 87% визнали себе християнами [4; 5; 8].

Таким чином, виокремлення християнських релігійних настановлень (далі – ХРН) у межах соціальної психології та визначення рівня її особливостей їх становлення в контексті формування соціальної відповідальності особистості потребують ґрунтовного дослідження. Аналіз праць глибокого психолога-психотерапевта К. Г. Юнга доводить, що завдяки совісті (як одному з основних особистісних утворень, взаємопов'язаних з відповідальністю) людина здатна в процесі інтуїтивно-рефлексивного пізнання досягнути внутрішній моральний закон. Його мета – актуалізувати в психіці індивіда значущість і необхідність підпорядковуватися вічним загальнолюдським цінностям, які від початку зберігає її колективне несвідоме. Лише завдяки цьому людина стає здатною до особистісного зростання та індивідуалізації – за що і відповідальна [3]. На переконання К. Голзера, Дж. Х. Ньюмена, Й. Рацінгера, Х. Роттера, М. Хонескера, християнські релігійні настановлення (ХРН), сформовані на десяти Божих заповідях, стосуються підсвідомості людини. Вони походять з істини, безумовно притаманної людині [10, с. 125–141]. Тобто мають не так впливати ззовні – детермінувати, як бути внутрішніми ціннісними позиціями-заборами, поставленими для самого себе (Г. О. Аванесова, Л. П. Бусєва, І. М. Економцев, Н. А. Журавльова).

Теоретико-емпіричне дослідження проблеми ХРН як чинника формування соціальної відповідальності особистості проводилось нами у 2007–2012 роках. У ньому були задіяні 320 студентів різних років навчання віком 17–22 роки, які проживають і навчаються в різних містах України (Київ, Івано-Франківськ, Севастополь, Чернівці). Загалом емпіричне вивчення означеної наукової проблеми охоплювало кілька етапів: з'ясування соціально-психологічних особливостей та рівнів сформованості ХРН та соціальної відповідальності особистості – СВО (анкетування); визначення сутнісних характеристик взаємозв'язку між СВО і ХРН студентської молоді (факторний аналіз методом головних компонент з облімін-обертанням); характеристика відмінностей особливостей взаємозв'язку

СВО і ХРН у різних групах молоді залежно від тих чи тих соціально-демографічних характеристик (метод двовимірного аналізу з реалізацією тесту χ^2 ; аналіз кореляційних зв'язків між СВО та ХРН студентської молоді (кореляційний аналіз); визначення моделі формування соціальної відповідальності студентської молоді.

Так, теоретичний аналіз дав змогу визначити, що *соціальна відповідальність особистості* – це цілісна властивість цілісної особистості, в якій інтегровані духовні, соціально-психологічні та психофізіологічні функції. Останні забезпечують розвиток особистості як суб'єкта відповідальної поведінки, який реалізує необхідне й інтенційне, і пов'язані з усвідомленням особистістю своєї відповідальності за свою самореалізацію в суспільному житті. При цьому доцільно виокремити два рівні сформованості СВО: відповідальність-підпорядкування (мотивом якої є страх або очікування винагороди: матеріальної, моральної, соціальної тощо) та відповідальність-свобода або творча відповідальність (пов'язана насамперед із розумінням людиною своєї ролі у світі і суспільному житті, готовністю до самореалізації у творчій, продуктивній діяльності, готовністю взяти на себе відповідальність за свої вчинки – життєреалізування, життєтворчість). Серед чинників формування СВО особливою актуальністю вирізняються світоглядні настановлення особистості, а зокрема ХРН. Соціально-психологічні особливості впливу християнських релігійних настановлень на формування СВО студентської молоді (емпіричні аспекти) ми досліджували в межах психосемантичного підходу на основі опитування у формі анкетування. До анкети було включено різні групи індикаторів: для вивчення основних світоглядних настановлень (ціннісних позицій) – правових, авторитарних, споживацьких та ХРН; для вивчення соціальної відповідальності особистості. Зазначимо, що вибір індикаторів здійснювався за такими методиками: Шкала соціальної відповідальності К. К. Муздибаєва, Методика правової самосвідомості В. В. Абраменкової; Методика тоталітарних настановлень Т. Адорно, а також використовувалися взяті із ЗМІ індикатори, які стосувалися споживацьких (консумістських) ціннісних позицій. Надійність і валідність перелічених методик доведено.

ХРН ми досліджували на основі індикаторів основної анкети, відібраних у ході теоретичного дослідження та експертного опитування. Слід зазначити, що було виокремлено позитивні і негативні соціально орієнтовані християнські релігійні настановлення. Перші постають як потреба і готовність жити й діяти згідно із совістю, правдою, Божими законами; поєднуючи в собі індивідуальне та соціальне, вони є світоглядними настановленнями і ціннісними позиціями особистості. ХРН цієї групи ми розуміємо як особистісні самообмеження, тобто “чиню так, бо по-іншому не можу і не хочу, бо це моя позиція”. Натомість негативні ХРН (умовно

ХРН) – це протилежні за сутністю ціннісні соціально орієнтовані позиції. У психології релігії і в теологічній науці вони розуміються як свідоме та добровільне переступлення заповідей, тобто *grpx* [9; 10, с. 77]. Про “вчинок” такого роду говорять: “Вчинив не по-християнськи”. Зокрема, ідеться про невластиві християнському світоглядowi настановлення особистості.

На основі теоретичного аналізу літератури ми виділили 36 основних соціально орієнтованих ХРН, які стосуються горизонтальної площини відношень особистості: людина – людина, людина – суспільство, людина – світ тощо. Наступним кроком, відповідно, було виокремлення допустимої кількості настановлень, щоб відтак включити їх в анкету. Виходячи з необхідності виокремлення ХРН, які б найповніше відображали сутність їхньої соціальної зорієнтованості, позицію любові до ближнього (а тому до кожної людини зокрема і до суспільства та людської спільноти в цілому), ми провели експертне опитування серед науковців та громадських діячів, які відомі завдяки своїм науковим дослідженням та публікаціям з проблем психологічних характеристик християнського життя, особливостей духовного зростання, відповідальності особистості. Завдяки опитуванню було виокремлено 14 позитивних соціально орієнтованих ХРН, представлених твердженнями, що розкривають їх зміст. Християнські ціннісні позиції (настановлення) були представлені в анкеті у вигляді тверджень з такими можливими варіантами відповідей: згоден, важко сказати, не згоден – та відповідними балами їх оцінювання: 1, 0, -1.

Вищезгадані 14 тверджень було використано в ході факторного аналізу, щоб отримати емпірично обґрунтований та надійний показник християнських настановлень. Для визначення кількості факторів ми скористалися графічним методом “Кам’яний осип” у поєднанні з методом паралельної факторизації симульованих даних. Отриманий графік показує, що зменшення власних значень факторів уповільнюється після другого фактору, що підтверджують симульовані і повторно симульовані дані (рис. 1). Таким чином було визначено двофакторну структуру християнських релігійних настановлень.

Критерій вибіркової адекватності Кайзера (КМО), який дає змогу перевірити адекватність використання факторного аналізу для відображення кореляції між показниками, становить 0,75 (мінімально достатнім значенням є 0,5). Це свідчить про доцільність визначення факторів. Критерій сферичності Бартлетта дає змогу перевірити гіпотезу про відсутність кореляцій між показниками в генеральній сукупності. Критерій Бартлетта є значущим ($\chi^2=537,61$; $p<0,001$). Гіпотезу про відсутність кореляцій у генеральній сукупності відхилено, що підтверджує доцільність використання факторного аналізу. Щоб перевірити незалежність/залежність майбутніх факторів, ми скористалися методом обертання факторних осей

облімін, який, на відміну від варимакс-обертання, не призводить до появи примусово незалежних факторів, а виявляє більш природну їх структуру.

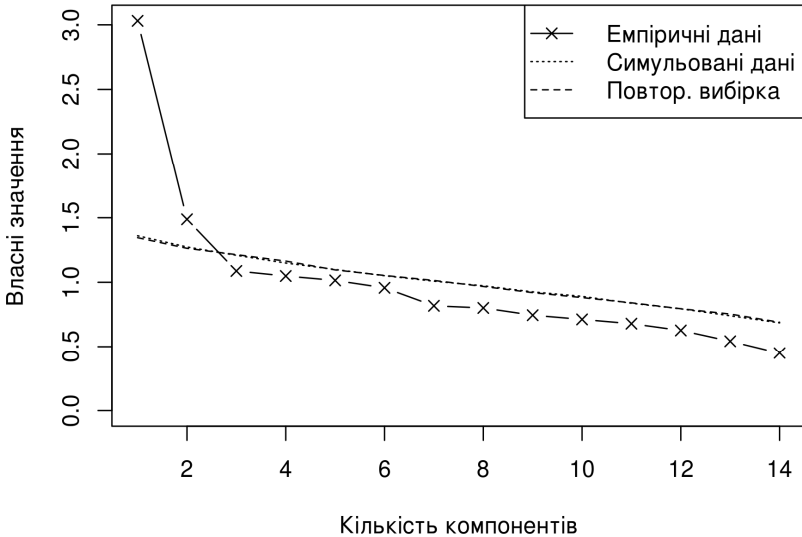

Рис. 1. Графік зменшення емпіричних і симульованих власних значень

У результаті факторизації було отримано два фактори, які диференціюють теоретично істотні соціально-психологічні характеристики ХРН і дають змогу виявити особливості їх функціонування серед досліджуваних, а відтак вивчити соціально-психологічні особливості взаємозв'язку між СВО і ХРН студентської молоді.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 0,21%) було визначено як “Християнська суспільно-правова позиція”. До цього фактору увійшли такі характеристики (тут і далі в дужках наведено факторні навантаження ознак; ознаки даються в порядку зменшення навантаження у факторі, що аналізується): Пошана до національних традицій та ідеалів зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху (0,678); Якщо державна влада перевищує свої повноваження, пригноблює громадян, то вони, у тому числі і я, мають захищати свої права і права співгромадян у межах, встановлених законом (0,614); Торгівля людьми та їх поневолення є порушенням гідності людини і суперечить моралі (0,603); Інформація, передана масовими засобами повинна бути на службі

правди і добра, а влада має захищати і підтримувати правдиву й слушну свободу інформації (0,589); Як громадянин держави, я маю право і обов'язок співпрацювати із владою для добра суспільства в душі правди, справедливості і свободи та любити свою батьківщину (0,575); Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них (0,571); Усяке людське життя, від часу його зачаття аж до смерті, святе: ніхто, за жодних обставин, не може собі привласнювати право на нього (ні зашкодити, ні вбивати) (0,544); Життя в родині є вихованням до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем солідарності і відповідальності (0,495).

Цей фактор, порівняно з другим, характеризується вдвічі більшим внеском у сумарну дисперсію. Це показує відповідний рівень кореляції між змінними і даним фактором. Його семантична структура повністю складається із соціально орієнтованих християнських релігійних настановлень. Цей фактор окреслив психосоціальні особливості та рівень сформованості суспільно-правової позиції, притаманної сучасній студентській молоді. Зокрема, семантична наповненість фактору свідчить про значущість впливу ХРН на суспільну і правову активність респондентів. Зокрема, найважливішим семантичним елементом є пошана до національних традицій та ідеалів, яка зміцнює людину, дає їй упевненість у правильності її життєвого шляху. При цьому зазначені традиції й ідеали пов'язані з обов'язком “захищати свої права і права співгромадян у межах, встановлених законом, якщо державна влада перевищує свої вповноваження і пригноблює громадян”. Інші елементи фактору, наступні за навантаженням, конкретизують сучасні суттєві цінності суспільного співжиття. По-перше, визнання людської гідності, що ґрунтується на моральних засадах. А тому сприйняття людини як засобу виступає спонукую до активного захисту її гідності. По-друге, свобода інформації, яка не повинна виходити за межі правди і добра. Важливо, що влада повинна виступати гарантом цієї свободи. Наступний семантичний складник доповнює розуміння правового обов'язку лише як частини національних традицій та ідеалів. Адже суспільно-правова активність є також і правом на співпрацю з владою (суб'єкт-суб'єктні відносини в процесі суспільного розвитку) “для добра суспільства в душі правди, справедливості і свободи”. Саме ця співпраця є проявом любові до своєї Батьківщини.

На нашу думку, суттєвою характеристикою цього фактору є й те, що життя в родині постає як виховання до життя в суспільстві, а тому повинно бути середовищем відповідальності й солідарності. Звідси й результат родинного виховання: “Я люблю, поважаю і шаную своїх батьків та відповідальний перед ними й за них”. Отже, родина тут виступає в ролі соціальної інституції, прообразу суспільства, де людське життя “від часу його зачаття аж до смерті” є особливо актуальною цінністю.

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 0,11%) було визначено як *“Християнська концепція особистісної свободи”*. До цього фактору ввійшли такі характеристики: Від заздрості народжується ненависть, обмова, наклеп, радість з приводу нещастя ближнього і невдоволення з його щастя (0,671); Помилкова концепція людської свободи породжує всюдозволеність звичаїв, справжня базується на моральному вихованні (0,593); Найбільш правдиве свідчення – це свідчення прикладом власного життя (0,574); Справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього. Доброзичливість та істинна покора – це шлях до щастя (0,483).

Цей фактор, порівняно з першим, характеризується значно меншим внеском у сумарну дисперсію, а тому і відповідно нижчим рівнем кореляції між змінними і даним фактором. Його семантична структура складається з соціально орієнтованих християнських релігійних настановлень, які пояснюють сутність християнської концепції особистісної свободи. Згідно з навантаженнями факторних елементів, основою особистісної свободи християнина є феномен “чистота серця” як свобода від заздрості, гордині, пожадливості, прагнення влади і слави тощо. Така свобода не є простим наслідком прийнятого рішення-відмови. Її, згідно з отриманими результатами, слід постійно потверджувати реальними вчинками, прикладом власного життя. Як свідчать семантичні елементи другого фактору, справжнє щастя – це свобода від багатства і пожадливості до нього. Доброзичливість та істинна покора – це шлях до щастя. Таким чином, свобода тут розуміється як відповідальність, яка формується в процесі морального самовиховання і набуття відповідного досвіду.

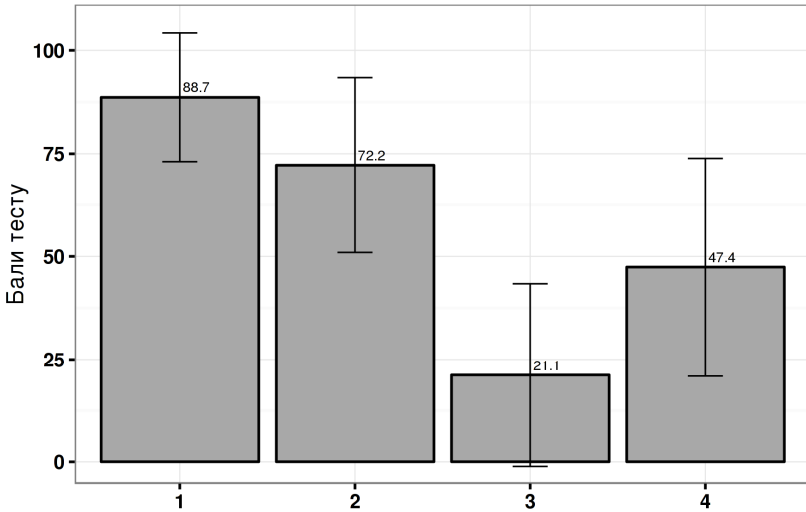
Критерій *chisq* для отриманої моделі дорівнює 596,62 ($p < 0,001$); *RMSEA* (квадратична усереднена похибка апроксимації) становить 0,163 (при максимально прийнятному значенні 0,1). Оскільки отримана похибка занадто велика, отримана модель не може бути визнана якісною як модель, але результати факторного аналізу дають змогу досягнути мети його використання в даному випадку – виявлення емпірично обґрунтованих показників християнських релігійних настановлень. За критерієм надійності перший фактор *“Християнська суспільно-правова позиція”* має надійність б-Кронбаха 0,74, що є мінімально достатнім значенням надійності; другий фактор *“Християнська концепція особистісної свободи”* має надійність б-Кронбаха 0,42, що є недостатньо високим значенням. Отже, надалі християнські настановлення – це два показники, але не елементи загальної моделі.

Крім християнських релігійних настановлень, ми вивчали і соціально-психологічні особливості інших світоглядних настановлень особистості – правових, споживачьких (консумістських) і авторитарних – як

можливих чинників СВО. Проте це не входило до переліку основних завдань дослідження. Отримані результати щодо цих настановлень дали нам змогу визначити співвідношення рівня їх сформованості щодо ХРН в контексті формування соціальної відповідальності особистості. Зокрема, завдяки використанню статистичних методів (визначення надійності б-Кронбаха показників авторитарних, правових та споживацьких настановлень; визначення більш точних, обґрунтованих груп настановлень на основі використання факторного аналізу методом головних компонент з облімін-обертанням; перевірка доцільності пояснення кореляції між показниками на основі факторів за критерієм вибіркової адекватності Кайзера (КМО) (дорівнює 0,83, де мінімально достатнім значенням є 0,5); перевірка гіпотези про відсутність кореляції між показниками в генеральній сукупності за критерієм сферичності Бартлетта, який визначений як значущий, $\chi^2=916,07$; $p<0,001$), було виокремлено два фактори. Перший фактор – “Споживацькі настановлення” (надійність 0,58, внесок у сумарну дисперсію 0,16%, другий – “Авторитарні настановлення” (надійність 0,6, внесок у сумарну дисперсію – 0,13%). Критерій χ^2 для отриманої моделі дорівнює 699,54 ($p<0,001$). RMSEA (квадратична усереднена похибка апроксимації) становить 0,126 (при максимально прийнятному значенні 0,1), що не підтверджує належну якість отриманої моделі, але дає змогу аналізувати надалі два фактори, які характеризуються до того ж негативною кореляцією.

Узагальнення отриманих результатів щодо рівня сформованості світоглядних настановлень особистості, а особливо ХРН, дає підстави констатувати досить високі показники останніх. Так, співвідношення середніх значень світоглядних настановлень ($N=320$) у досліджуваній групі, як видно з рис. 2, свідчить про переважання ХРН, представлених двома показниками, що відповідають факторам “Християнська суспільно-правова позиція” і “Християнська концепція особистісної свободи”.

Як бачимо, християнські релігійні настановлення в досліджуваній групі мають досить сильні прояви: християнська суспільно-правова позиція – 88,7 бала зі 100, християнська концепція особистісної свободи – 72,8 зі 100. Споживацькі настановлення, навпаки, виявлені дуже слабко – 21,1 бала, авторитарні настановлення у своєму вияві сягають середнього рівня 47,4 бала.

1 – фактор “Християнська суспільно-правова позиція”; 2 – фактор “Християнська концепція особистісної свободи”; 3 – фактор “Споживацькі настановлення”; 4 – фактор “Авторитарні настановлення”

Рис. 2. Середні значення світоглядних настановлень (N=320)

Висновки. Теоретико-емпіричні результати дослідження дають підстави стверджувати, по-перше, що активна християнська суспільно-правова спрямованість та християнська концепція особистісної свободи мають місце в студентському молодіжному середовищі як достатньо сформовані і структуровані показники соціально орієнтованої релігійності, а саме такої, що стосується відношень “людина – людина”, “людина – суспільство”, “людина – світ”, а також виступає проекцією відношень “людина – Бог”. Проте на даному етапі їх можна вважати тільки частково дослідженими. По-друге, вищеописані показники християнських релігійних настановлень свідчать про те, що вони істотно впливають на формування соціальної відповідальності особистості. Останнє і є, власне, перспективою наших подальших пошуків.

Література

1. Богач О. В. Психологічні ознаки ситуації морального вибору та особливості їх розв’язання старшокласниками / О. В. Богач // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Х. : ХПНУ, 2011. – Вип. 41. – С. 23–33.

2. *Боришевський М.* Дорога до себе. Від основ суб'єктивності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. *Донченко О. А.* Феномен містичної співпричетності як психоінстинктивний чинник групового структурування / О. А. Донченко // Соціальна психологія. – 2009. – № 4 (29). – С. 3–20.
4. *Ліщинська О. А.* Культова психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми / О. А. Ліщинська. – К. : Легко інк, 2008. – 266 с.
5. *Палагнюк О. В.* Соціально-психологічні чинники формування соціальної відповідальності особистості: теоретико-методичні аспекти / О. В. Палагнюк // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – Vol. III(22). – Is. 45. – С. 96–103.
6. *Шайгородський Ю.* Ціннісні орієнтації в психологічній структурі особистості / Ю. Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – № 4 (36). – С. 65–73.
7. *Шульга В.* Суб'єктно-вчинковий вимір виховання особистості / В. Шульга // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 164–169.
8. *Яремко О.* Особистісні кореляти релігійності / О. Яремко // Соціальна психологія. – 2011. – № 5 (49). – С. 50–59.
9. *Karwatowska M.* Autorytety w opiniach miodzoiey / Maigozata Karwatowska. – Wydawca : UMCS, 2011. – Vol. 1. – 244 s.
10. *Krok D.* Religijnosc a jakosc iycia w perspektywie mediatoryw psychologicznych / D. Krok. – Opole : Redakcja Wydawnictw Wydziaiu Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2009.
11. *Walesa Cz.* Rozwyj religijnoñci czowieka. / Cz. Walesa ; S. Giaz (ред.). // Podstawowe zagadnienia psychologii religii. – Krakow : Wydawnictwo WAM, 2006.

References

1. Bohach, O. V. (2011). Psykholohichni oznaky sytuatsii moralnoho vyboru ta osoblyvosti yikh rozvyazannia starshoklasnykamy [Psychological signs of situation of moral choice and feature of their decision by senior pupils]. *Visnyk KhNPU im. H. S. Skovorody. Psykholohiia* [Bulletin of KhNPU named by H. S. Skovoroda. Psychology], 41, 23–33 (ukr).
2. Boryshevskyy, M. (2010). *Doroha do sebe. Vid osnov subiektyvnosti do vershyn dukhovnosti* [From bases of subjectivity to the tops of spirituality]. Kyiv: Akademvydav Publ. (ukr).
3. Donchenko, O. A. (2009). Fenomen mistychnoi spivprychetnosti yak psykhoinstynktyvnyi chynnyk hrupovoho strukturuvannia [The Phenomenon of mystical communion as psychoinstinctive factor of group structuring]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 4 (29), 3–20 (ukr).
4. Lishchynska, O. A. (2008). *Kultova psykhichna zalezhnist osobystosti: peredumovy, chynnyky, mekhanizmy* [Cult psychical dependence of personality: pre-conditions, factors, mechanisms]. Kyiv: Lehko ink. Publ. (ukr).
5. Palahniuk, O. V. (2015). Sotsialno-psykholohichni chynnyky formuvannia sotsialnoi vidpovidalnosti osobystosti: teoretyko-metodychni aspekty [Socialpsychological factors of forming of social responsibility of personality: ...]

- theoretical and methodological aspects]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. (pp. 96-103), vol. III(22), is. 45 (ukr).
6. Shayhorodskyy, Yu. (2009). Tsinnisni orientatsii v psykholohichnii strukturi osobystosti [Values in the psychological structure of personality]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 4 (36), 65–73 (ukr).
 7. Shulha, V. (2011). Subiektno-vchynkovyi vymir vykhovannia osobystosti [Subjective and action measurement education of the personality]. *Psykholohiia i suspilstvo* [Psychology and Society], 2, 164–169 (ukr).
 8. Yaremko, O. (2011). Osobystisni koreliaty relihiinosti [Personality correlates of religiosity]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 5 (49), 50–59 (ukr).
 9. Karwatowska, M. (2011). *Autorytety w opiniach miodzoiey* [Authorities instructed young]. Wydawca (pol).
 10. Krok, D. (2009). Religijnosc a jakosc iycia w perspektywie mediatoryw psychologicznych [Religion as the quality of life in the long term psychological mediators]. Opole: Editorial publishing department of Theology of the University of Opole (pol).
 11. Walesa, Cz. (2006). Rozwyj religijnoŃci czowieka [The development of human religiosity]. In S. Giaz (Ed.). *Podstawowe zagadnienia psychologii religii* [The development of human religiosity]. Krakow: Wydawnictwo WAM (pol).

Палагнюк О. В. Психосоциальные особенности христианских религиозных установок в контексте формирования социальной ответственности личности

Определены социально-психологические особенности христианских религиозных установок студенческой молодежи в Украине. В частности, на основе факторного анализа получена двухфакторная структура христианских религиозных установок (“Христианская общественно-правовая позиция” и “Христианская концепция личностной свободы”), которая дифференцирует их существенные социально-психологические характеристики и дает возможность обнаружить особенности их функционирования среди исследуемых. На основе обобщения полученных результатов констатированы достаточно высокие показатели христианских религиозных установок по сравнению с авторитарными и потребительскими установками личности в среде студенческой молодежи. Исходя из теоретико-эмпирических результатов исследования сделан вывод, что для этой среды характерны достаточно сформированные и структурированные показатели социально ориентированной религиозности, а именно такой, которая определяет отношения “человек – человек”, “человек – общество”, “человек – мир”, а также выступает проекцией отношений “человек – Бог”. Учитывая то, что отношения “человек – Бог” являются лишь частично изученными, определены конкретные направления и перспективы их дальнейших исследований.

Ключевые слова: христианские религиозные установки, социальная ответственность личности, позитивные христианские религиозные установки, негативные христианские религиозные установки, христианская концепция личностной свободы, христианская социально-правовая позиция.

Palahnyuk O. V. Psychosocial peculiarities of the Christian attitudes in the context of developing social responsibility of an individual

Psychosocial peculiarities of the Christian attitudes of Ukraine's university students have been identified. Based on the factor analysis a two factor structure of the Christian attitudes (Christian social and legal stand and Christian concept of personal freedom) has been built. It helps to differentiate basic socio-psychological characteristics of the students. The analysis of the data obtained allows stating a relatively high rate of the Christian attitudes manifestation in comparison with the individual authoritarian and the consumer attitudes in the student environment. The outcomes of the theoretical and empirical research prove that the student environment is characterized by the developed and structured socially oriented religiousness that determines relations between individuals, between an individual and the society, an individual and the world, and is a projection of the relations between an individual and God. As the phenomenon of the relations has not been sufficiently investigated, the author proposes concrete tracks and outlines perspectives of the further research in the field.

Key words: Christian attitudes, social responsibility of an individual, positive Christian attitudes, negative Christian attitudes, Christian concept of personal freedom, Christian social and legal stand.

REMAKING KIDULTS' IRRESPONSIBILITY: POSTMODERN VIEWPOINT

M. S. Dvornyk, Kyiv

The paper contains the theoretical discussion on a new socio-psychological figure of postmodernity – kidult, – a contemporary “20-40-year-old child”, the representative of the middle and upper classes who acclaims youth values unconsciously denying own age, and shows the lack of motivation in building classic adulthood markers: independence, family, and work. It is postulated that kidultism tends to become a normal and apprehensible practice of everyday life, and previous paradigms of adulthood and responsibility cannot be used to characterize today’s life-creational practices. The leading role of conventions as truly responsible psychological, social and cultural practices of postmodernity is promoted. As the overcome of negative trends of kidultism is spreading, the project proposal based on the networking community is presented. The project has its 13-steps scheme of realization, and performs the principles of the systemic approach, social constructivism, the concept of psychological practices, the theory of group dynamics, and C. Rogers’ approach to the group meetings.

Key words: immaturity, infantilism, irresponsibility, kidult, kidultism, life-creation, postmodernity.

Problem. Human society has always wanted to find the key to self-efficacy, self-realization, and happiness eventually. And lots of times this search was made by analyzing life strategies of those who appeared as serious and successful people. But what if seriousness and success aren’t the reference points to the mature and self-realized personality anymore?

In the conditions of ongoing political, economic, demographic and socio-cultural transformations becoming an adult, mature person has new connotations. Postmodernity claims the social game in which personality loses the constancy of its own identity; it should always transform its identity and find ways to self-efficiency in current conditions of liquid modernity (Z. Bauman).

Socio-psychological characteristics of the “postmodern” individual, as opposed to the “modern” individual, change in the direction of losing competitiveness and rationality. Admiring its own scientific and technical achievements, “modern” person was focused on increasing cognitive abilities, was active, impatient, and arrogant about its own capabilities, tested its own endurance, and stimulated self-regulation. Thus, the era of individualism has come, which has led to the expansion of alienation, indifference, focusing on quick profits, and lack of understanding those activities consequences. However, these hardened characteristics tend to be transformed in postmodern

reality, where individuals cease to put themselves in opposition to the world, and their identity becomes the result of their own life situation design.

As far as identity is always striving for balanced coordination of social and personal aspects, in unstable conditions it reaches its crisis which is acute, limited in time, subjective experience of impossibility to implement life goals, objectives and plans [2]. Therefore, it is logical that the basis of postmodern life is not the creation of individual identity, but avoiding fixation. Personality is transformed into motion, process, search, with no place for steadiness and sustainability (J. Holstein, J. Gubrium, T. Tytarenko). That's why postmodern personality should continuously adapt to changes and seek ways of self-realization to overcome uncertainty.

As a result, the response to this reality lies in escapism, infantilism, and dependence that engendered new social figure – “kidult”. Kidults, contemporary “20-40-year-old children”, are representatives of the middle and upper classes who acclaim youth values unconsciously denying their age, and do not plan to have family or make any durable investments in the construction of their own lives. So, kidult appeared as a new psycho-social type.

The “kidult” subject is predominantly developed in Western European countries and the USA (J. Bernardini, A. Calcutt, J. Cote, K. Crawford, F. Furedi). Various, there is talk about the worrying increase of “adultescents” and “kidults” in the US and Australia, “Nesthocker” in Germany, “KIPPERS” (Kids In Parents’ Pockets Eroding Retirement Savings) in the UK, “mammone” in Italy, “boomerang kids” in Canada, and “kawaii” in Japan.

After the baby boom years, the birth rate in the Western world has progressively decreased and, as a consequence, the average age has risen strongly and alarmingly tends to grow. It is mentioned in J. Bernardini’s works, that in 1950 those who were fourteen years old or less made up more than a third of the world's population; today these are only 13.5%, and it is estimated, that in forty years they will be only 8.6%. In the United States the average age has switched from 25 years old in 1960 to 38 in 2012. Moreover, it is assumed that the number of people over seventy years old will be greater than that of teenagers by the year 2050 in the United States. The European scenario reflects this trend in an even more obvious manner: in France the average age is 40 years old, in Spain and Bulgaria 42, in Italy and Germany 44. Young people are elsewhere: in the Second and the Third World, but still do not constitute a reachable target for postmodern transformations [1].

In addition to demographic data, the researchers postulate that the boundaries between age groups are also becoming less clear, so that both adults and children, and the elderly people take on various forms of each other’s behavior (H. Blatterer, A.I. Brzezińska, D. Burril, G. Cross, M. Danesi, G.G. Debert, P. Sweetman).

There also can be benefits for both – kidults and their parents. Kidults can live longer under their parents' protection and the parents can get more support from their grown up children, overcoming the absence or the shortage of psychological, social, and/or economic resources. According to information at www.data.oecd.org, several countries noted the increasing number of young adults who return home after living outside the family: the part of those who returned to parental houses increased from 25% in 1950 to 46% in 2001. In European countries there are 48% of women and 36% of men living in the parental houses among people aged from 18 to 34 years old there; in Japan there are 70% of single working women aged between 30-35 years old, who share the home with parents; in the United States there are 38% of young adults living with parents.

So, we find youthfulness and childishness the subject of fetishization of adult behavior absence.

Can such perspective of demographic aging through the prism of social rejuvenation processes lead to the psychological failure? Nobody answers clearly. So, the aim of the article is to give an answer to this question, and present an effective strategy (in a project manner) for prevention and overcoming this theoretical failure which is treated as irresponsibility.

So, on the one hand, as not caring in their early years about building career, acquiring ownership, and creating family, kidults do not invest in developing their psychological resources which are better self-consciousness and adequate self-esteem. Therefore, they have a perspective to remain dependent for the whole life [1].

An important kidult problem is the lack of motivation in building classic adulthood markers: independence, family, and work [3]. Often there is the lack of kidults' motivation and procrastination tendencies, which hinder plans achieving, and thus setting any tasks, both global and daily, is devalued and despised thing. Personal aims and intentions are not being implemented into practice that breaks kidult self-efficiency in its traditional meaning.

But on the other hand, kidultism tends to become a normal and apprehensible practice of postmodern everyday life, where leisure and pleasure are perceived as keys to development and happiness. Staying young and childish becomes a strategy for coping with unstable social conditions and unclear future.

Taking into account the historical-generational agenda, we can clearly define that the phenomenon of infantilization concerns almost exclusively people, who are in their thirties and forties currently, those who once were labeled as baby boomers and characterized by the significant contrast of values and behavior in comparison with their parents [1]. This generation has preferred to reject and deny the culture of older people to exalt the value that the life stage of youth has been acquired, rather than creating a new and better

meaning of maturity. By refusing a culture based on authoritarianism, patriarchy and masculinity they were trying to become better partners and parents, but failed to propose an alternative model of maturity [1]. But this failure was only seen by the previous, so-called, great generations.

On a psychological level, the standard model of adulthood is provided for greater self-understanding and self-confidence, resulting from accumulation of experiences and skills, and by the consequent social validation [1]. The adulthood as a prototype of stability, experience and certainty has been preserved over time, but today this representation has been transformed from an idea into a hard-imagined ideal [4].

In the classical paradigm responsibility, which used to be strongly correlated with the adulthood, was the characteristic of personality's social typicality [5]. The individual had to be accountable to lots of institutions and after that become responsible for oneself, so it was the mechanism of control transforming from external to internal. Autonomic responsibility was kind of elevation over the life, ability to self-determination according to its holistic flow [5]. But postmodern understanding of the ongoing realities of life in discursive justification of variety of cultural worlds and types of goal-setting has given a chance of the formation of a new culture of integrating of something another without subordination or assimilation [7]. It means that responsibility as personal experience should be embedded in the life context, but not to become something standing over life and personality. The postmodern legitimization of the coexistence of different cultural logics, ways of understanding and implementation of the world also allowed to change the meaning of the "barbaric" child's thinking regarding to adult rationality and responsibility from the marginal and peripheral pole to the progressive one. This increase of social recognition of children's world perception contributed to substantial interpretation expansion of "childishness", which ceased to be localized in only one age period and age group [7].

The postponed adulthood practice appeals to non-reproductivity. Reproductivity provides returnable solutions to typical everyday tasks and choices of well-known, familiar, repeatedly traversed path. The person, whose reproductive practices prevail, is not even considering features, which require some courage to take risks and test something new [9]. But kidults are creative and live their lives ready for adventures. In this way kidults overcome the power of traditions, where maturity is associated with productivity, discipline and individual responsibility. Instead of any nostalgia for the times of their youth they feel themselves very comfortable here and now, in the days of feminism, mass celebrity culture, and contemporary consumerism [4].

Really, calls for greater responsibility and commitment in the young age seem particularly ironic at a time when most of the existing templates of maturity have already declared bankruptcy [4]. Kidults show the world that

their life-creational practices are in the continuum between the poles of quiet, habitual life, and stormy, unexpected, risky life [9].

There are some statements concerning kidults' characteristics which are comfortably embedded into the concept of unstable postmodern times. Kidults can frequently react to their desires, which is more influenced by the *impetus* than by the reason. Their sense of *dependency* prevails over the search for independence. As the contemporary time is inevitably marked by the dimensions of *doubt* and uncertainty, they tend to ask *more questions* and show more *search activities*. Kidults also prefer *immediate gratification* instead of future benefits, and choose *instantaneous pleasure* instead of long-term happiness. They put themselves and their *own problems in the center of individual experience*, disregard the presence and interests of others, and are often convinced that everything is allowed to them. They *claim their rights* instead of thinking about their obligations. Kidults are the ones who decide to go and live on their own with their partner or friends, and then decide to *return to the family nest*; they prefer the temporariness of various cohabitations rather than ostensible inalterability of marriage; they are also the ones who *get divorced and get married again*. Kidults are *presentists*: they focus their attention almost exclusively on the *day-to-day* dimension and are unable to make long-term projections, and conduct necessary to overcome the insecurity and anxiety related to the vision of the future. Their vision of life is *predominantly individualistic*, it seems hard to feel themselves as relatives, companions, lovers, citizens or members of a community – they don't like the certain designations. On the contrary, kidults also *chase the standardized trends and desires of the youths*; they suppress the variety, singularity and distinctiveness of their own persona in favor of an extraordinarily universal youth culture to enjoy the same identical products - tangible or intangible, regardless of age and nationality [1].

Objectively, kidults have all the advantages of adults but only few of their duties. And this is what “not accepting”-society can learn from them. These Carlsons and Peter Pans with their pulsatory, dynamic life-creational practices can be the key for overcoming cognitive conservatism and institutional inertia, for fighting the systems of tenure and promotion, bureaucracies and outdated class values.

Previous socio-psychological discourses were convincing that one should perceive the reality as the doubtless objectivity, but postmodern discourse assures that we need to catch the conventional and simulative meanings of reality [8]. In this worldview, only conventional commitments – the most normative forms of social and cultural practices – can be truly mature and responsible [4].

The only possibility to overcome negative trends which kidults can face is the gradual dissemination of ideas about what responsibility is in contemporary life. The media could be a cornerstone in solving this problem,

but marketing economics and exploitation of deficit needs do not allow to rely on the constructive personality potential. The promotion of infantilization by the market has the aspiration to foster the regression of the consumer's desires in order to make them more compatible with a capitalist logic based on surplus production and equality of the products. If the consumer culture leads, the counterculture should come, and it is able to overcome consumptive mainstream, but remembers the values of postmodernism.

Traditionally, discipline, diligence, and severeness are associated with control instances concept, account of opportunities, and measures for taking responsibility. But, as mentioned above, postmodern responsibility is not synonymous with the meaning of classical responsibility. Ethics and socio-psychological meaning of responsibility in the postmodern culture context fit into the concept of responsibility in the face of the Other [6]. Like this goal-setting is linked to the development and consolidation of responsibility, it becomes addressed to the Other and shared with the Other, and the specific aims of realization contributes to the coherent and understandable building of "I"-authorship to overcome an identity crisis. Postmodern responsibility is the ability to move towards the Other regardless of his/her positive or negative attitude towards Me. A person with such responsibility does not oppose itself to the society, and expresses itself within existing social order and, moreover, is interested in its support.

Thus, the idea of responsibility versus irresponsibility can be spread by means of reference groups. We can see the potential of transition to the responsible personality functioning in the creation of communities where the sense of belonging to the network would be the main driver as continuous symbolic access to support resources.

Connections, networking as the means of interaction and communication, and the method of social integration, and both sources of interest conflicts, have always existed. Being offline for postmodern mind would mean being out of society, out of civilized progress, out of culture magistral, bringing the chaos and uncertainty of the future into one's life.

In postmodernity the community is the one to decide the legitimacy and the validity of spreading thoughts, and postmodern instability may pacify exactly by means of community which opens to personality identity mirrors and capabilities to juggle them, receiving continual feedback.

Those are networking and feedback to become basic principles for creating community. Thus, kids usually live by depthless standards, hiding behind the facade of artificial sociality which is virtual reality and online social networks. In a case of community work, on the contrary, this virtuality is to reinforce the networking and become a tool for goals achieving. And each participant will receive real support to overcome existential estrangement, because those who avoid proximity require group work more than others (K. Rudestam).

Although incorporation of some of these postmodern features is already widely used in various communities (mainly with commercial interests); the application of postmodern ideas to responsibility context has not yet been put into kidults' practices. Thus, based on these features of today's young adults, postmodernity characteristics, the approach to the irresponsibility regulation, and the author's vision of their practical realization, we can achieve efficiency in socio-psychological work with kidults.

The global aim of a number of projects that could embrace the ideas of rethinking and reusing kidults' irresponsibility is the prevention of the trend towards ageing of population due to significant quantitative superiority of older generation over the young one (the rapid decline in the birth rate among the middle and upper classes in the developed countries). In addition, the kidults as those who make trends can provide a role model among other members of society. Conditions must be created in which kidults would be able to achieve their immediate goals and find their own strategies for dealing with uncertainty as soon as possible in order to start a family and give birth to children. Thus, multiplying the number of representatives of the middle class as potentially wealthy individuals will take place through changes in personal intentions and by increasing the birth rate.

So, the goal of the possible project is evaluation of the community effectiveness in reducing the level of irresponsibility of kidults through networking, collaborative action and intensification of the local identity of the project participants.

The central hypothesis of the project might be that young people with distinctive features of kidults will demonstrate a higher level of personal responsibility and achievement of previously set goals after weekly group meetings during few months.

After conducting this research, there will be a clear measure of the proposed community effectiveness, and such schemes of work will be possible for usage and dissemination in a broader social context.

Specific aims can be the following:

- universalization of the diagnostics for the features of kidults;
- popularization of networking and coworking through the activities of the community;
- dissemination of ideas about credibility of achieving personal goals;
- the transformation of kidults' ideas about personal responsibility;
- fixing kidults ability to set goals;
- implementation of the usage of contacts networks during the goals realization in everyday practice of kidults;
- make kidults' perception of their own achievements positive, and increase the level of their personal responsibility.

Using knowledge about postmodernity in the practice of social and psychological support and correction can provide new viewpoint in specific structure of community meetings and everyday support of participants through the creation of a network of contacts. The group membership can be used as a facilitating factor in the achievement of specific goals by the members, and increase their personal responsibility.

Carrying out research within postnonclassical paradigm, we focus on the tools, instruments, quality materials, which lead to scientific interdisciplinarity and search for pragmatic and social interactions. Methodologically, the project should use a systemic approach as a method to explain the interrelations and mutual influence of personality and society (L. von Bertalanffy, J. Habermas, N. Luhmann); social constructivism as a presumption of the idea that reality is constructed by people themselves (P. Berger, J. Bruner, T. Luckmann); the concept of psychological practices as a presentation of the variety of ways for personal construction and transformation of the world in terms of everyday life (T. Tytarenko, O. Kochubeynyk, K. Cheremnykh). Empirical implementation of the project should be based on the theory of group dynamics of K. Lewin as the deployment of the collective processes in the group, and the concept of group meetings of C. Rogers as an instrument to facilitate trusting relationships between people.

The scheme of the project realization might be the following:

1. Determination of the expressiveness level of the kidults' features among respondents (diagnostic tools designing).
2. Determination of the ways to conduct diagnostics of responsibility level as a personality trait (selection of methods).
3. Specific participants selection (experimental and control groups formation).
4. Criteria elaboration for the future community evaluation (primary indicators fixation).
5. Participants' practice of implementation of goals setting (involvement of the participants of the experimental group into community; instructing the control group how to use S.M.A.R.T. technology).
6. Establishing the leader position in the community (hierarchisation; the beginning of community functioning).
7. Making group decisions; expanding community boundaries (control; establishing interpersonal contacts and trusting relations).
8. Community teambuilding; achieving the intermediate aims (conflict situations overcoming).
9. Overcoming the resistance to self-revelation; working on negative patterns of behaviour (roles changing and influence of community members on the behaviour).

10. Formation of needs to join; expression of empathy, and support (implementation of community values in the structure of personality).

11. Transformation of participants' views on their own effectiveness (participants' final goals achievement).

12. Implementation of the contacts network resource in everyday life of participants (postponing group dissolution).

13. Analysis of the community effectiveness (providing the second diagnostics in experimental and control groups; applying evaluation criteria).

Conclusions. Dealing with contemporary 20-40-year-old kidults is a very urgent problem as they seem to spread the practices of irresponsibility which can lead to the lack of a role model for future generations, the birth rate declining, and depletion of social and natural resources. The basic product, which appears as the result of the project on regulation of irresponsibility implementation should become kidults' everyday practice of using self-development communities. Implementation of the project will open up perspectives for further research of the problem in the developed and developing countries, providing the opportunity for making comparison and expanding range of regulation of kidults' irresponsibility. Thus, we can shift the discussion to a larger stage: from individuals who became responsible and communities towards corporative, collaborative and post-national forms of responsibility.

Literature

1. Блинова О. Є. Криза ідентичності особистості у нестабільні періоди розвитку суспільства / О. Є. Блинова [Електронний ресурс] // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2013. – Т. 18, № 22 (1). – С. 30–37. – Режим доступу : <https://goo.gl/rZSHJH>
2. Гурлева Т. С. Автономная ответственность в развитии у подростков способности к саморегуляции / Т. С. Гурлева // Психологические и педагогические проблемы одаренности: теория и практика: Материалы Шестой Международной конференции. – Иркутск, 2009. – Т. 2. – С. 53–64.
3. Мамычева Д. И. Трансформации категорий “детство” и “взрослость” в современной культуре / Д. И. Мамычева // Общество. Среда. Развитие (Тerra Humana). – 2010. – № 3. – С. 75–76.
4. Титаренко Т. М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т. М. Титаренко, О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Національна академія педагогічних наук України. – К. : Міленіум, 2014. – 206 с.
5. Титаренко Т. М. Практики особистісного життєтворення: множинність як шанс / Т. М. Титаренко // Психологія особистості. – 2015. – № 1(6). – С. 12–20.
6. Bernardini J. The Infantilization of the Postmodern Adult and the Figure of Kidult / Jacopo Bernardini // Postmodern Openings. – 2014. – № 5.2. – P. 39–55.

7. Brzezińska A. I. Becoming an adult – contexts of identity development / Anna Izabela Brzezińska // *Polish Psychological Bulletin* – 2013. – № 44.3. – P. 239–244.
8. Crawford K. Adult responsibility in insecure times / Kate Crawford // *Soundings*. – 2009. – №41.1. – P. 45–55.
9. Levinas E. *Humanism of the Other* / Emmanuel Levinas. – Champaign : University of Illinois Press, 2005. – 136 p.

References

1. Blynova, O. E. (2013). Kryza identychnosti osobystosti u nestabilni periody rozvytku suspilstva [Personality identity crisis in uncertain periods of society development]. *Visnyk of Odessa National University. Psychology*, 18, 22 (1), 30–37. Retrieved 25.11.2016, from <https://goo.gl/rZSHJH> (ukr).
2. Gurleva, T. S. (2009). Avtonomnaya otvetstvennost v razvitii u podrostkov sposobnosti k samoregulyatsii [Autonomic responsibility in self-regulation development of adolescents]. *Psychological and Pedagogical Problems of Giftedness: Theory and Practice: Materials of the 6th International Conference*, 2, 53–64 (rus).
3. Mamychева, D. I. (2010). Transformatsyii kategori "detstvo" i "vzroslost" v sovremennoy culture [Transformations of "childhood" and "adulthood" categories in contemporary culture]. *Obschestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana) [Society. Environment. Development]*, 3, 75–76 (rus).
4. Tytarenko, T. M., Kochubeynyk, O. M., Cheremnykh, K. O. (2014). *Psykholohichni praktyky konstruyuvannya zhyttya v umovakh postmodernoyi sotsial'nosti: monohrafiya* [Psychological practices of life construction in the postmodern sociality conditions: monograph]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
5. Tytarenko, T. M. (2015). Praktyky osobystisnogo zhyttetvorenniya: mnozhynnist' yak shans [Practices of personal life-creation: multiplicity as a chance]. *Psykholohiya osobystosti* [Psychology of Personality], 1(6), 12–20 (ukr).
6. Bernardini, J. (2014). The Infantilization of the Postmodern Adult and the Figure of Kidult. *Postmodern Openings*, 5.2, 39–55.
7. Brzezińska, A. I. (2013). Becoming an adult – contexts of identity development. *Polish Psychological Bulletin*, 44.3, 239–244.
8. Crawford, K. (2009). Adult responsibility in insecure times. *Soundings*, 41.1, 45–55.
9. Levinas, E. (2005). *Humanism of the Other*. Champaign: University of Illinois Press.

Дворник М. С. Римейкінг безвідповідальності кідалтів: постмодерний погляд

Представлено теоретичну дискусію щодо нової соціально-психологічної постації постмодерну – кідалта – сучасної "20-40-річної дитини", представника середніх і вищих прошарків суспільства, який орієнтується на молодіжні цінності, несвідомо заперечуючи власний вік, і демонструє нестачу мотивації в досягненні класичних показників дорослості: незалежності, сімейності та кар'єри. Постульовано, що кідалтизм стає нормальною і зрозумілою повсякденною практикою і що

попередні парадигми дорослості вже не можуть бути використаними для характеристики сучасних практик життєконструювання. Просувається ідея про те, що провідну роль слід визнати за конвенціями як істинно відповідальними психологічними, соціальними і культурними практиками постмодерну. Як інструмент подолання негативних трендів поширення кідалтизму представлено проектну пропозицію, засновану на створенні нетворкінг-спільноти. Проект містить 13-крокову схему реалізації і спирається на принципи системного підходу, соціального конструктивізму, концепту психологічних практик, теорії групової динаміки і підходу К. Роджерса до групових зустрічей.

Ключові слова: безвідповідальність, життєконструювання, інфантилізм, кідалт, кідалтизм, незрілість, постмодерн.

Дворник М. С. Римейкинг безответственности кидалтов: постмодернистский взгляд

Представлена теоретическая дискуссия о новой социально-психологической фигуре постмодернизма – кидалте – современном “20-40-летнем ребенке”, представителе средних и высших слоев общества, который ориентируется на молодежные ценности, неосознанно отрицая собственный возраст, и демонстрирует недостаток мотивации в достижении классических показателей взрослости: независимости, семейности и карьеры. Постулировано, что кидалтизм становится нормальной и понятной повседневной практикой и что предыдущие парадигмы взрослости уже не могут быть использованы для характеристики современных практик жизнеконструирования. Продвигается идея о том, что ведущую роль следует признать за конвенциями как истинно ответственными психологическими, социальными и культурными практиками постмодернизма. В качестве инструмента преодоления негативных трендов распространения кидалтизма представлено проектное предложение, основанное на создании нетворкинг-сообщества. Проект содержит 13-шаговую схему реализации и следует принципам системного подхода, социального конструктивизма, концепта психологических практик, теории групповой динамики и подхода К. Роджерса к групповым встречам.

Ключевые слова: безответственность, жизнеконструирование, инфантилизм, кидалт, кидалтизм, незрелость, постмодернизм.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАПИТ ЯК ЧИННИК КОНСТРУЮВАННЯ ПРАКТИК ТОЛЕРАНТНОГО СТАВЛЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ

Ю. В. Товстокора, м. Київ

Висвітлено особливості функціонування практик конструювання толерантного ставлення в сучасному суспільстві. Розглянуто три практики конструювання толерантного ставлення, а саме: декларативну – як практику згладжування суперечностей; репресивну – як практику регулювання ставлень до “інших як чужих”; протекційну – як практику ставлення до “інших як інакших”. Увагу акцентовано на тому, що толерантність як одна із форм соціального контролю, на відміну від інших форм, спрямована насамперед на дестигматизацію “інших” у суспільстві. Показано, що соціальне конструювання “іншого” як такого, що має право на існування в комунікативному просторі, підтримується за рахунок інструментів інститутів влади, серед яких: цензура, реклама, застосування гри фігури і фону, використання медіаторів, переозначування, вибудовування альтернативних історій успіху тощо. Означено перспективи аналізу інструментів для конструювання практик толерантного ставлення.

Ключові слова: дискурсивна практика толерантного ставлення, дискримінація, цензура, реклама, переозначування, “інший як інакший”, “інший як чужий”.

Проблема. Зміни в українському суспільстві ведуть до появи нових запитів на толерантне ставлення до різностей “інших”, які відображають наявну у свідомості людини межу між терпимим і неприйнятним. Актуальність дослідження соціального запиту як чинника конструювання практик толерантного ставлення в суспільстві (або толерантності загалом) зумовлена низкою причин.

По-перше, процесами глобалізації, в основі яких лежить бажання інтегрувати та об’єднати культурну різноманітність спільнот. Велика кількість досліджень з питань глобалізації суспільства дає підстави думати, що з останньою пов’язані не тільки переваги, а й загрози. Насамперед це зумовлено взаємодією двох базових тенденцій: з одного боку, процеси інтеграції та уніфікації суспільства сприяють об’єднанню та поглибленню взаємозалежності народів і держав, а з другого – посилення суспільного провокує появу конфронтації між соціальними групами.

По-друге, криза ідентичності, спричинена процесами глобалізації, не тільки закріплює культурну, економічну, політичну різноманітність суспільства, а й загрожує особистості втратою стабільності, розщепленням уявлень про себе, недовірою встановлених суспільних норм. Отже, зміна основних компонентів культури внаслідок приведення суспільств до

неочікуваної одноманітності призводить до втрати “онтологічної стабільності”, розриву традиційних зв’язків між індивідом і соціальною групою.

По-третє, процеси глобалізації тягнуть за собою помітну трансформацію світогляду та ціннісних орієнтацій, національних культур спільнот, зумовлюють формування “людини без національності”, що призводить до поширення в сучасних суспільствах нормативної дезорієнтації та аномії. Так, наприклад, зазначені процеси спостерігаються серед значної частини мігрантів із країн “третього світу”, які оселилися в США, у Східній та Західній Європі: переселенці не виявляють готовності повною мірою інтегруватися в суспільство, яке їх приймає, вважаючи за краще існувати досить замкненими анклавами, що створює додаткове підґрунтя для загострення суперечностей між мігрантами і корінним населенням [1].

Реакцією на процеси глобалізації стає формування соціальних запитів на толерантне ставлення. Ці запити синхронізуються із загальним інтересом психологічної науки до комунікативних ефектів суспільства. Відповідно, постають питання: “З якою метою в комунікативному просторі задається толерантне ставлення до “іншого”?”, “Які дискурсивні практики конструюють толерантність у комунікативному просторі?”, “Який «інший» конструюється практиками толерантності?”.

Мета статті: розглянути і проаналізувати конструювання практик толерантного ставлення в сучасному суспільстві.

Вивчення соціального запиту як одного з найважливіших чинників конструювання практик толерантного ставлення в комунікативному просторі привертало і нині привертає увагу багатьох дослідників. Вагомий внесок у дослідження толерантності як нормативної практики згладжування суперечностей зробили соціальні та зарубіжні дослідники, зокрема П. Блау, К. Леві-Стросс, Т. Лукман, Е. О. Кожемякін, Д. Маркович, М. Матузо, Т. Парсонс, С. В. Русакова, О. Ф. Скаун та ін. Сучасні уявлення щодо репресивної та протекційної практики толерантності можна вважати частиною більш широкої проблеми – репрезентації “іншого як чужого” та “іншого як інакшого” в різних дискурсах. Проблеми визначення “свій – чужий” знаходять своє відображення в працях російських дослідників Г. У. Солдатової, В. Ю. Сухачева, Т. Г. Стефаненко, Р. М. Шукурова, української дослідниці К. С. Мальцевої та ін. Феномен “інший як чужий” вивчали Ю. М. Лотман, К. Ф. Завершинський, Е. Гуссерль, Г. Зіммель, К. Леві-Стросс, Б. Вандельфельс та ін. Зокрема, феномен “іншого як інакшого” досліджували З. Бауман, Г. Гадамер, М. Кастельс, Ж. Лакан, О. М. Павлова, Е. Тоффлер та ін.

Вивченню проблем прояву та функціонування толерантного ставлення людини та груп присвячено роботи М. Бенза, А. Дрюзе, С. Жижєка, С. Г. Ільїнської, Дж. Локка, М. Уолцера та ін. Згідно з “Декларацією прин-

ципів толерантності”, затвердженою резолюцією конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р., “толерантність означає повагу, прийняття та правильне розуміння багатой різноманітності культур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності” [4].

На наш погляд, можна виокремити три запити на функціонування толерантного ставлення в комунікативному просторі суспільства. Розгляньмо детально кожний із цих можливих запитів: а) толерантність як нормативна практика згладжування суперечностей (декларативна практика); б) толерантність як практика регулювання ставлень до “інших як чужих” (репресивна практика); в) толерантність як практика ставлення до “інших як інакших” (протекційна практика).

Принагідно зазначимо, що в основі соціального порядку більшості розвинених суспільств лежить система ієрархічно закріплених відносин нерівності (класи, касти, прошарки спільноти тощо). У сучасному світі стратифікаційна система набуває розширення, призводячи до появи нових форм контролю та дискримінації меншин. Однак вимога толерантного ставлення як одна із форм соціального контролю відрізняється від інших насамперед тим, що не потребує знищення ані “іншого як чужого”, ані “іншого як інакшого”, але уможливорює регулювання процесів взаємодії соціальних груп.

Аналізуючи перший запит на конструювання толерантного ставлення до “інших”, можемо стверджувати, що виникнення таких уявлень про толерантність у комунікативному просторі зумовлене “зовнішнім подразником”, тобто появою різностей “інших”, щодо яких необхідно проявити поведінкову та мовленнєву стриманість. Ю. В. Южакова зазначає, що толерантність співрозмовника в комунікативному просторі є засобом “ретушування агресії” або “пом’якшення експлікації негативної оцінки” [9]. Відповідно, владні інститути використовують толерантність як засіб згладжування суперечностей у суспільстві, що уможливорює керування суспільними процесами від конфліктних до безконфліктних і, навпаки, сприймається суб’єктом комунікації як обов’язковий (вимушений) зразок поведінки в ситуації спілкування з “іншим”.

Слід також зауважити, що толерантність є інструментом, який задає прийняття існування різності та множини символічних систем у структурі суспільства. Це узгоджується із сучасними інтенціями владних дискурсів. Зокрема, К. С. Романова розглядає толерантність як форму конформізму, що позначає пристосування, пасивне прийняття наявного порядку в суспільстві та владних думок [7]. Відповідно, інститутами влади пропагується толерантність як світоглядний комплекс ідей терпимого ставлення до “іншого”, підтримується функціонування метанаративів “усі люди мають однакові права”, “до всіх людей необхідно ставитися як до рівних”.

Наступний запит конструює толерантність як інструмент регулювання ставлень до “іншого як чужого”. На нашу думку, концепт “інший як чужий” артикулює дискримінацію меншин, яка реалізується в дискурсі упередження. Визначаючи особливості толерантності як репресивної практики, можемо спиратися на тлумачення, запропоноване А. В. Петровським і М. Г. Ярошевським: “толерантність – це відсутність або послаблення реагування на будь-який несприятливий подразник унаслідок вимушеного зниження чутливості до його впливу” [6, с. 402]. Виходить, толерантність задає межі інтерпретації, в яких людина (або соціальне явище) має сприйматися без альтернатив. Таким чином, толерантність перетворюється на репресивний інструмент соціального контролю, елементами якого є примусова терпимість, утримання, експлуатація, тиск, маніпулювання тощо.

Ще одна форма відповіді на запит практик конструювання толерантного ставлення в суспільстві – прийняття “іншого як інакшого”. Протекційна практика конструювання толерантності є умовою соціальної рівності та сприяє формуванню вміння зіставляти себе із “іншим як інакшим” та бути стриманим щодо різностей. В основу означеної практики покладено категорію “інакшості”, що функціонує як механізм дестигматизації соціальних груп, оскільки нейтралізує негативне наповнення “чужого” та дає змогу побачити ознаки “свого” у співвіднесенні з іншим. Відповідно, інакшість виступає іманентною якістю іншого, що перебуває сама в собі, але не переходить у категорію “чужий”.

Отже, протекційна практика толерантності в комунікації задає тожність “іншого як інакшого”, а сучасними владними дискурсами впроваджується зведення різності до невілювання та відмова від домінування якоїсь однієї ланки суспільства. Таким чином відбувається визнання прав “іншого як інакшого” та сприймання його більшістю як собі подібного.

Можна стверджувати, що конструювання “іншого” як того, що функціонує в суспільстві, забезпечується за рахунок різноманітних соціальних інструментів, серед яких: цензура, реклама, застосування гри фігури і фону, використання медіаторів, переозначування, вибудова альтернативних історій успіху тощо. Тому, на наш погляд, виникає необхідність детальнішого розгляду інструментів конструювання толерантного ставлення до “іншого як інакшого”.

Одним з інструментів, який здійснює регулювання інформації про “іншого” та запобігає вияву інтолерантності, аномії та конфронтації в суспільстві, є *цензура*. Під цією дефініцією ми будемо розуміти соціокультурну систему контролю за створенням та споживанням соціальної інформації, що діє відповідно до потреб владних соціальних інститутів [3]. Можемо зауважити, що, здійснюючи аналіз інформації, цензура вино-

силь вердикт про її відповідність соціальним нормам суспільства і тим самим впливає на суспільне прийняття того чи того факту.

Оскільки цензура створена інститутами влади як штучна підсистема, вона контролює толерантне/інтолерантне ставлення до “іншого”, щоб обмежити поширення небажаних для них ідей у суспільстві або запобігти цьому. Як приклад використання цензури можна навести контроль над упровадженням ідеї інклюзивної освіти. Остання передбачає навчання дітей з особливими потребами в загальноосвітніх школах. Таким чином, система інклюзивної освіти спрямована на створення “безбар’єрного” простору в навчанні і професійній підготовці дітей з обмеженими можливостями. Відповідно, більшість дітей загальноосвітніх шкіл підпадає під ідеологію інститутів освіти, які задають правила функціонування, в яких інваліди – це звичайні діти, до яких суспільство має ставитися як до рівних. Цензура виконує функцію контролера, який дає змогу виявити загрозові теми, що порушують основну вимогу іншої освіти.

Наведемо основні функції, які цензура виконує в межах тих чи тих запитів на практики толерантності в комунікативному просторі. Серед них функції: 1) контролю, що полягає у відстеженні “іншого”, оцінюванні, класифікації та селекції соціальної інформації згідно з прийнятими нормами; 2) охорони, що запобігає домінуванню більшості над меншістю; 3) репресивна, націлена на утримання більшості у страху перед покаранням за недотримання норм; 4) маніпулятивна, спрямована на надання лише тієї інформації про “інших”, яка є вигідною владним інститутам для керування суспільством; 5) профілактична, що дає змогу уникнути конфронтацій щодо “інших”; 6) еталонна, яка задає базові форми ставлення до “інших”; 7) стимуляції, що пробуджує інтерес до поглибленої інформації про “інших” [3].

Ще одним інструментом соціального контролю, який можна вважати дієвим елементом практик толерантності, є *реклама*. Ревізія та маніпулювання через соціальне конструювання образів – важливі характеристики означеного інструменту. За М. Ларні, реклама вирізняється чудотворною силою, вона спонукає людей потребувати того, про що вони навіть не чули (див. [5]). Отже, реклама транслює на різні аудиторії тексти, образи, моделі поведінки, що сприяють формуванню в суспільстві єдиних цінностей, норм, стереотипів. Так, на думку американського соціолога Д. Бурстіна, реклама в середині XIX ст. сприяла усвідомленню американцями себе як нації.

Доречно навести приклад використання соціальної реклами в конструюванні протекційної практики толерантного ставлення до “інших”. Італійський бренд індустрії моди United Colors of Benetton з 1990 р. щороку в межах проекту кампанії United Colors (кольори, які поєднують) випускає провокаційні принти – незвичайні фотографії, які шокують своїм

наповненням. Однією з найяскравіших рекламних кампаній, що привернула увагу суспільства та викликала обурення, була серія фотоколажів Unhate (англ. *unhate* – ні ненависті), котрі демонструють лідерів світових держав, які обмінюються поцілунками. На плакатах зображені Барак Обама з главою КНР Ху Цзіньтао, він же – з Уго Чавесом, Ангела Меркель з Ніколя Саркозі, глава Палестини Махмуд Аббас з прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньяху. Відповідно, за задумом Benetton, рекламна кампанія констатує існування суперечностей у всьому світі. Транслюючи ілюзії миру між лідерами конфронтаційних країн, вона насправді примушує суспільство замислитися над джерелом цих суперечностей. Оскільки передумовами останніх є різні табу і стереотипи, які в реальному житті розділяють спільноти за національною, політичною, расовою, релігійною належністю, то Benetton транслює, що протилежності поєднуються, і закликає людей задуматися над причинами ворожнечі, стати більш терпимими одне до одного.

Наведемо перелік функцій, які реклама виконує в межах тих чи тих запитів на конструювання практик толерантного ставлення в комунікативному просторі: 1) формувальна, яка сприяє становленню суспільної думки та поглядів, демонструє готові форми поведінки щодо “інших” у суспільстві; 2) стереотипізації, коли людина оцінює інформацію або якийсь об'єкт відповідно до вже представленого їй заздалегідь образу; 3) коригування образу реальності, яка задається рекламою і спрямована на подолання проблем, що безпосередньо не стосуються об'єкта впливу. Як і цензура, реклама виконує функції контролю, репресивності, еталона, стимуляції тощо [3].

Іншим інструментом конструювання практик толерантного ставлення є *вибудовування альтернативних історій успіху*. Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Гарре, “історія, яка розповідається, пов'язана з наявною культурно-історичною структурою, а локальний репертуар наративних форм оповідача переплітається із ширшим культурним набором дискурсивних порядків суспільства” [2, с. 31]. На підставі того, що люди проживають своє життя не інакше, як історію, робиться висновок, що наратив – ідеальний засіб соціального впливу, ідеальний спосіб поширення ідей. Так, наприклад, сучасні владні дискурси для дестигматизації людини з особливими потребами поширюють у комунікативному просторі історії про людей, які мають зовнішні або фізичні вади, але досягли більшого успіху в житті, ніж люди без вад. Відповідно, якщо людина з особливими потребами перебуватиме в просторі зазначеного дискурсу, то вона зможе вийти за межі соціальної ролі “хворого” та набуде “нового” рольового репертуару успішного члена соціуму. А людина без вад зможе сприймати людину з особливими потребами не як “іншого як чужого”, а як того, що має певні особливості, але здатен функціонувати на рівні з нею – тобто

створюються певні умови, в яких “інший” стає “інакшим”. Унаслідок де-стигматизації людини з особливими потребами з’являється можливість формування рівноправного та успішного учасника професійного співтовариства, приміром спортсмена-паралімпійця, що може досягнути разючих результатів.

Можемо навести приклад, який демонструє особливості вибудовування альтернативних історій успіху в комунікативному просторі. Нещодавно в інтернеті з’явилися статті, присвячені “Топ-10 відомим моделям із нестандартною зовнішністю” світових журналів моди. Однією із таких моделей стала “сонячна модель” – австралійка Меделін Стюарт, яка страждає на синдром Дауна. Перше, що відбулося, з появою цієї моделі на подіумі, це перетворення “немислимого” на “радикальне”, тобто тема “нестандартності” почала конструюватися як особлива, така, що руйнує стандарти “90-60-90”, при цьому її підтримують відомі світові журнали моди (які й репрезентують “унікальність” та “особливість” моделі).

Далі відбувається перехід від “прийнятого” в “раціональне”, а саме: сакральна тема про інвалідність та зовнішні вади переходить у площину публічного дискурсу: організація фотовиставок, показів, “мережевого дискурсу” як специфічної форми комунікації (організуються на онлайн-платформах масмедійних ЗМІ) та інтернету. Відповідно, при переході від “раціонального” до “популярного” суспільство публічно обговорює раніше заборонену тему та зводить вади до “унікальності”, ставлячи в приклад людей, які їх мали, але досягли успіху. Остаточним результатом конструювання альтернативних історій успіху в наведеному нами прикладі “сонячної моделі” є знищення стигми психічно та фізично нездорової людини [8].

Наступним інструментом конструювання практик толерантного ставлення є застосування “*гри фігури і фону*”, тобто особливого значення в комунікації набуває роль соціального фону, який задає межі сприйняття іншої людини. Це сприяє налагодженню діалогічного контакту, демонструючи при цьому повагу до адресата, його релігійної, культурної, демографічної належності. Так, наприклад, рекламна компанія “Federal Express”, на перший погляд, дискримінує більшість національностей, соціально-демографічних груп і має при цьому агресивний характер: “Ми не приймаємо на роботу чорних. Ми не приймаємо на роботу жінок. Ми не приймаємо на роботу латинос. Ми не приймаємо на роботу азіатів. Ми не приймаємо на роботу євреїв. Ми не приймаємо на роботу інвалідів. Ми не приймаємо на роботу білих. Ми приймаємо на роботу людей” [5]. Лише остання фраза в рекламі знімає комунікативне напруження. Використовуючи прийом контрасту, автори рекламного повідомлення підкреслюють цінність кожного, саме для цього в повідомленні використовується сло-

воформа “люди”. Вибір узагальненого найменування “люди” зумовлений невілованням негативних афективних забарвлень у комунікації.

Ще одним інструментом конструювання практик толерантного ставлення є *використання медіатора* – інформаційний вплив на людину здійснюється через авторитетних осіб (“лідерів думки”). Складність порушеної проблеми полягає в тому, що “значущість” певної ідеї вводиться та наголошується через створення образу “лідера” в тій чи тій сфері. Цей процес здійснюється шляхом транслювання поглядів, експертами яких виступають представники соціального інституту, а також визнані більшістю особи (актори, співаки, політики тощо) [3]. У другу чергу використовуються текстові прийоми, що наголошують на важливості інституту та компетентності його представників. Так, відому американську актрису і посла доброї волі ООН Анджеліну Джолі Пітт соціальні інститути використовують як приклад “лідера думки”, який вчинками та словами транслює толерантне ставлення до людей іншої віри, раси, соціального статусу. Маючи трьох власних дітей, акторка всиновила ще трьох малюків, причому різної расової належності, та найняла на роботу вчителів різних прошарків населення, різної національності та релігійної належності. Як бачимо, акторку використовують як “лідера думки”, який пропагує національно-культурні, сімейні та релігійні цінності, а також толерантне ставлення і гнучкість у розумінні “інших як інакших”.

Конструювання практик толерантного ставлення здійснюється також за допомогою *переозначування*. При цьому замінюється знак, що описує особливості людини, котра підпадає під дискримінацію, – від стигматизації до “інакшості”. Застосування інструменту переозначення регулюється владними дискурсами та впливає на ставлення суспільства до соціальних меншин завдяки перенесенню комунікативного фокусу з одного аспекту на інший. Відповідно створюються засоби маркування “свого” і “чужого” в різних семіотичних просторах. Зазначене сприяє консолідації суспільства, а також його диференціюванню на більш-менш однорідні ідеологічні та соціокультурні групи тощо. Так, наприклад, банери в п’яти містах України, залучених до реалізації проекту “Сприяння реалізації основних прав, свобод людини та протидія гомофобії за допомогою підвищення обізнаності громадськості”, містять заклики до коректності в спілкуванні з різними групами людей і підвищення рівня толерантності серед громадян України. Серед зазначених банерів “Вільні, бо обізнані”: на одному з плакатів транслюється зовнішній образ людини іншої національності, потім дається основний посил: “Роми – національна меншина, що йде в ногу з часом, але не втрачає своєї самобутності”, а далі великим планом – перекреслене слово “Цигани”; тут же зазначено, що “говорити правильно – роми”. Інші банери транслюють необхідність толерантного ставлення до людей із нетрадиційною орієнтацією (“Повага до людини не

має залежати від її орієнтації”), де відбувається заміна знака: “Говорити правильно – геї, а не гоміки” тощо. Тобто дискурс не тільки задає образ, але й позитивну інтерпретацію “іншого”.

Отже, відповіді на соціальні запити щодо конструювання толерантного ставлення, будучи реалізованими у всій сукупності практик, зрештою уможливають співіснування спільнот із різною расовою, національною, фізичною та іншою належністю.

Висновки. Функціонування практик толерантного ставлення (нормативної, репресивної, протекційної) у комунікативному просторі задається владними дискурсами, що конструюють знання, цінності, ідеології, задаючи певну форму ставлення – дистигматизуючи “іншого”. Кожна з означених практик толерантності функціонує за рахунок соціальних інструментів, які впливають на свідомість людини, примушуючи їх діяти в інтересах владних інститутів. До інструментів конструювання толерантного ставлення до “іншого” належать цензура, реклама, застосування фігури і фону, використання медіаторів, переозначування тощо.

Розглянуті нами інструменти конструювання практик толерантності спрямовані на створення мовленнєвих засобів, які за рахунок нівелювання афективного забарвлення дають змогу уникнути надмірної конфронтації та досягти консенсусу. Отже, конструювання толерантності в суспільстві відбувається за такими правилами: дозування інформаційного потоку для колективного суб’єкта; формування і транслювання на різні соціальні групи цінностей та ідей, актуальних для владних інститутів; підтримування колективної ідентичності. Важливо, що “толерантний співрозмовник” набуває тих якостей, які задаються владними дискурсами залежно від мети: ретушування агресії, пом’якшення експлікації негативної оцінки, згладжування суперечностей тощо.

Перспективним напрямком нашого подальшого дослідження може стати вивчення інструментів конструювання практик толерантності та виокремлення чинників репрезентації комунікативної толерантності.

Л і т е р а т у р а

1. Бек У. Трансформация политики и государства в эпоху глобализации / У. Бек // Свободная мысль XXI.– 2004. – № 7. – С. 3–11.
2. Брокмейер Й. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29–42.
3. Гришаева Л. И. Механизмы манипулирования и способы организации текста / Л. И. Гришаева // Дискурсы власти : монография. – Орел : Орел ГТУ, 2015. – С. 290–316.
4. Декларация принципов толерантности, утвержденная резолюцией Генеральной конференции ЮНЕСКО 16 ноября 1995 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/documen/declarat/toleranc.htm>

5. Джулер А. Д. Креативные стратегии в рекламе / А. Д. Джулер, Б. Л. Дрюниани ; пер. с англ. под. ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2003. – 384 с.
6. Психологический словарь / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
7. Романова К. С. Толерантность: конформизм или милосердие? / К. С. Романова // Дискурс-Пи. – 2003. – № 3. – С. 15–16.
8. Товстоко́ра Ю. В. Легітимація “іншого як інакшого” в комунікативному просторі спільнот: конструювання нової ідентичності / Ю. В. Товстоко́ра // Актуальні проблеми психології. Т. 11: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості: зб. наук. праць / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К., 2015. – Вип. 13. – С. 295–304.
9. Южакова Ю. В. Толерантность массово-информационного дискурса идеологической направленности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языкознания” / Ю. В. Южакова. – Челябинск, 2007. – 27 с.

References

1. Bek, U. (2004). Transformatsiya politiki i gosudarstva v epokhu globalizatsii [Transformation of politics and the state in the age of globalization]. *Svobodnaya mysl* [The Free Thought], 7, 3–11 (rus).
2. Brokmeyer, J., Harre, R. (2000). Narrativ: problemy i obeshchaniya odnoy alternativnoy paradigmy [The narrative: Problems and promises one alternative paradigms]. *Voprosy filosofii* [Question of philosophy], 3, 29–42 (rus).
3. Grishayeva, L. I. (2015). Diskursy vlasti [Discourses of power]. *Mekhanizmy manipulirovaniya i sposoby organizatsii teksta* [Mechanisms and methods for manipulation text organization]. Orel: Orel GTU Publ. (rus).
4. Deklaratsiya printsipov tolerantnosti [Declaration of Principles on Tolerance], <http://www.un.org/russian/document/declarat/toleranc.htm>
5. Dzhuler, A. D., Dryuniani, B. L. (2003). *Kreativnyye strategii v reklame* [Creative strategies in Advertising]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
6. Petrovskiy, A. V., Yaroshevskiy, M. G. (1990). *Psikhologicheskiy Slovar* [Psychology Dictionary]. Moscow: Politizdat Publ. (rus).
7. Romanova, K. S. (2003). Tolernantnost: konformizm ili miloserdiye? [The tolerance: conformism or charity?]. *Diskurs-Pi* [The discourse-Pi], 3, 15–16 (rus).
8. Tovstokora, Yu. V. (2015). Lehitymatsiia “inshoho yak inakshoho” u komunikativnomu prostori spilnot: konstruiuvannia novoi identychnosti [Legitimization of “another as somebody different” in the communicative space of communities: constructing a new identity]. *Aktualni problemy psykholohii. T. 11: Psyskholohiia osobystosti. Psyskholohichna dopomoha osobystosti* [Actual problems of psychology. Issue 11: Personality Psychology. Psychological support person], 13, 295–304 (ukr).
9. Yuzhakova, Yu. V. (2007). Tolernantnost massovo-informatsionnogo diskursa ideologicheskoy napravlenosti [The tolerance mass-information discourse ideological thrust]. Abstract of Ph. D. dissertation, Chelyabinsk State University, Russia (rus).

Товстокорая Ю. В. Социальный запрос как фактор конструирования практик толерантного отношения в обществе

Освещены особенности функционирования практик конструирования толерантного отношения в современном обществе. Рассмотрены три практики конструирования толерантного отношения, а именно: декларативная – как практика сглаживания противоречий; репрессивная – как практика регулирования отношения к “другим как чужим”; протекционная – как практика отношения к “другим как иным”. Акцентируется внимание на том, что толерантность как одна из форм общественного контроля, в отличие от других форм, направлена прежде всего на дестигматизацию “других” в обществе. Показано, что социальное конструирование “другого” как имеющего право на существование в коммуникативном пространстве поддерживается за счет инструментов институтов власти, среди которых: цензура, реклама, применение игры фигуры и фона, использование медиаторов, построение альтернативных историй успеха и др. Определены перспективы анализа инструментов для конструирования практик толерантного отношения.

Ключевые слова: дискурсивная практика толерантного отношения, дискриминация, цензура, реклама, “другой как иной”, “другой как чужой”.

Tovstokora Yu. V. Social demand as a factor of constructing tolerant attitude practices in a society

The article deals with peculiarities of the practices aimed at constructing the attitude of tolerance in a modern society. Three practices of constructing tolerant attitudes are under consideration: the declarative one as a practice of conciliating contradictions, the repressive one as a practice of regulating attitudes towards “others as strangers”, and the protective one as a practice of treating “others as different people”. It is stressed that unlike other forms of social control tolerance primarily facilitates the process of destigmatization of “others” in a society. The social construction of “another one” as the one that has the right to exist in a communication environment is supported by the government institutions instruments such as censorship, advertisement, application of the figure and background play, mediation, construction of alternative success stories, etc. The author outlines prospects of further research on the instruments of constructing tolerant attitude practices.

Key words: tolerant attitude discourse practice, discrimination, censorship, advertisement, “another as a different one”, “another as a stranger”.

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСВІТНИХ ТА СУСПІЛЬНИХ РЕФОРМ

С. М. Іванченко, м. Київ

Розглянуто ключові для визначення соціальної взаємодії поняття соціального діалогу, обміну, консенсусу. Взаємодію як обмін думками та ідеями представлено як процес, що забезпечує діалог сторін, під час якого сторони досягають консенсусу. Названо соціально-психологічні методи, які дають змогу організувати взаємодію із залученням до широкого соціального діалогу всіх зацікавлених груп. На основі аналізу всі методи поділено на групи залежно від визначення взаємодії (як комунікації чи як діяльності) та їх спрямування (методи дослідження чи методи організації взаємодії). Особливу увагу приділено методам групової дискусії, зокрема методу досягнення консенсусу, технології надання повноважень, методу дослідження дією.

Ключові слова: соціальна взаємодія, соціальний діалог, дослідження дією, метод консенсусу, надання повноважень, обмін, соціально-психологічний супровід.

Проблема. Поняття соціальної взаємодії є фундаментальним для соціології та соціальної психології. Складність дослідження соціальної взаємодії полягає в тому, що під це поняття можна підвести будь-яку з таких фундаментальних категорій, як спілкування, спільна діяльність, соціальний зв'язок, соціальні стосунки тощо. У західній психології використовують термін “інтерація”, який також трапляється у вітчизняній літературі і дублює поняття взаємодії. Також використовують поняття “міжгрупова взаємодія” та “інтерсуб’єктна взаємодія”.

Загалом прийнято виокремлювати такі основні форми взаємодії: кооперацію – співробітництво для вирішення спільного завдання; конкуренцію – індивідуальну або групову боротьбу за володіння ресурсами, благами тощо; конфлікт – приховане чи відкрите протистояння сторін-конкурентів. Водночас взаємодію розглядають на трьох рівнях: між окре-

мими індивідами, між малими групами та між великими соціальними групами.

Оскільки в літературі дослідження взаємодії представлені дуже широко, спробуємо обмежити коло своїх пошуків: по-перше, ми не будемо розглядати дослідження конкуренції та конфлікту, адже вони добре висвітлені у відповідних розділах соціальної психології та суміжних наук; по-друге, ми обмежимося дослідженнями міжгрупової взаємодії, бо для нас інтерес становить колективний суб'єкт; по-третє, ми будемо розглядати лише пряму взаємодію, а не символічні її прояви. Таким чином, нашим завданням є огляд наявних у соціальній психології підходів до соціальної взаємодії і пошук методів, за допомогою яких можна організувати взаємодію колективних суб'єктів у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх реформ. Актуальність дослідження визначається його спрямованістю на формування позитивного образу освітніх інновацій, досягнення суспільної злагоди, забезпечення участі громадян в обговоренні та виробленні державної політики у сфері освіти.

Мета статті: визначити перелік методів соціальної взаємодії, які можна використовувати для організації взаємодії учасників у процесі соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ.

У теоретичному плані поняття соціальної дії та взаємодії широко представлені в соціологічних теоріях (Дж. Александер, М. Вебер, Ю. Габермас, Г. Гарфінкель, І. Гофман, Е. Дюркгайм, Ф. Знанецький, Дж. Мід, Т. Парсонз, П. Сорокін, А. Турен та ін.). Найбільш важливими нам видаються такі положення.

Соціальна взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого обміну діями між соціальними суб'єктами (акторами). У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом. Індивід або група визначає свою позицію щодо інших, своє місце (статус) у соціальній структурі, свої соціальні ролі. Сама соціальна структура, соціальні стосунки та соціальні інститути є результатом різних видів і форм соціальної взаємодії (Дж. Гоманс, Т. Парсонз, П. Сорокін).

Комунікативна дія має на меті вільне порозуміння між учасниками для досягнення результату в певній ситуації. Результатом комунікативної дії має стати формування дискурсу – цілеспрямоване обговорення громадськістю вищих цінностей, якими люди керуються у своїх діях. Завдання дискурсу – досягнення консенсусу – аутентичного взаєморозуміння, яке характеризує природне мовленнєве спілкування людей у життєвому просторі (Габермас). Консенсус щодо цінностей є фундаментальним інтегративним принципом у суспільстві. Із загальновизнаних цілей походять спільні цілі, які визначають напрямок дій у певних ситуаціях. Спільна мета стає спонукальним мотивом для співпраці (Парсонз).

Отже, ключовими у визначенні соціальної взаємодії є поняття діалогу, обміну, консенсусу. Обмін думками та ідеями ми вважаємо процесом, що забезпечує діалог сторін, під час якого сторони досягають консенсусу щодо суспільно важливих питань.

У соціальній психології найбільш впливовими є міжгрупова теорія контакту Г. Олпорта (1954), теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела (1975), теорія соціальної категоризації Дж. Тернера (1999). Окремо стоять дослідження радянських психологів у межах діяльнісного підходу; провідні позиції від початку 1980-х років тут належали дослідженням спільної трудової діяльності та колективу як особливого середовища життєдіяльності особистості [4].

У вітчизняній психології П. П. Горностай вивчає групову взаємодію під кутом зору групових психологічних феноменів та закономірностей, які лежать в основі їх функціонування [3]. Раніше В. О. Васютинський здійснив дослідження інтерсуб'єктної взаємодії, завдяки якому було з'ясовано соціально-психологічні закономірності виникнення, поставання та утривалення владно-підвладних співвідношень між суб'єктами – учасниками інтерсуб'єктної взаємодії [1].

Отже, соціально-психологічні підходи до соціальної взаємодії можна умовно поділити на дві великі групи: перша під взаємодією розуміє спілкування, комунікацію і розвиває відповідні методи, побудовані на діалозі та комунікативних технологіях; друга виходить з того, що взаємодія – це спільна діяльність: виробнича, навчальна, ігрова тощо. Також ми розрізняємо методи дослідження взаємодії і методи організації взаємодії. До традиційних методів дослідження взаємодії у соціальній психології ми відносимо спостереження, лабораторний та польовий експерименти, різні види опитувань, до методів організації взаємодії – методи групової дискусії, зокрема метод досягнення консенсусу, технології надання повноважень, дослідження дією та ін.

Піонером у царині емпіричного вивчення взаємодії став Р. Бейлз (1950), який запропонував метод аналізу процесу взаємодії (interaction process analysis). Цей метод дає змогу класифікувати прямі, “обличчям-до-обличчя” взаємодії членів групи в реальному форматі і пропонує серію способів фіксації та аналізу отриманих даних [6]. За Бейлзом, взаємодія (інтерація) в групі відбувається тоді, коли індивід виконує якусь дію (акт), що стає стимулом для іншого індивіда. Процес взаємодії описується за допомогою 12 категорій, які відбивають головні взаємини і групові процеси в чотирьох сферах: позитивні емоції, негативні емоції, постановка проблеми та розв'язання проблеми. У кожній з них виокремлюються три типи поведінки. Так, позитивні емоції пов'язані з вираженням солідарності, зняттям напруженості та висловленням згоди. Негативні емоції – з вираженням незгоди, створенням напруженості, демонстрацією антагоні-

зму. Постановка проблеми передбачає пропозиції, вказівки, висловлювання думок; пропонування орієнтацій. Розв'язання проблеми – прохання про інформацію, прохання висловити думку, прохання про вказівки. Завдяки цьому методу можна спостерігати за групою загалом і фіксувати різні види взаємодії за єдиним планом. Недоліком методу є те, що фіксується лише форма взаємодії, без змістових характеристик спільної групової діяльності.

Подальший розвиток досліджень міжгрупової взаємодії був пов'язаний переважно з експериментальними методами, як лабораторними, так і польовими. Найбільш широко в західній психології використовувалися експериментальні методи – лабораторний і польовий експерименти. Перші експерименти Ф. Олпорта (1920), С. Аша (1951), М. Шеріфа (1935) засвідчили вплив групи на індивіда. Пізніше були проведені експерименти на міжгрупову взаємодію (Шеріф, 1954; Московічі, 1969; Майерс та Бішоп, 1970 та ін.).

В експериментах М. Шеріфа досліджувалися умови виникнення міжгрупової ворожості, витoki якої вбачалися не в особистісних характеристиках, а в умовах взаємодії груп (об'єктивний конфлікт цілей та інтересів, що виникають у ситуації конкурентної взаємодії). Польові дослідження Шеріфа поклали початок експериментальному напрямку досліджень психології міжгрупових стосунків, пов'язаному з вивченням міжгрупових стосунків у реальних умовах. Було доведено теоретично обґрунтовану можливість зменшення міжгрупової ворожості за рахунок зміни ситуації міжгрупової взаємодії (постановка привабливих для кожної з груп спільних цілей, які вимагають співпраці для їх досягнення).

Експериментальні дослідження Г. Теджфела показали, що позитивне ставлення до своєї групи спостерігається і тоді, коли немає об'єктивної основи для конфлікту між групами. Теджфел та його послідовники провели серію оригінальних експериментів, які отримали широкий резонанс у соціальній психології. Результати свідчать, що сам факт причетності людей до довільної соціальної категорії є достатнім для того, щоб проявлялися дискримінаційна поведінка та упереджені судження.

На сучасному етапі дослідження взаємодії під кутом зору оптимізації міжгрупової взаємодії ведуться в трьох напрямках: аналіз гіпотези контакту, вивчення умов зміни стереотипів та перевірка когнітивних моделей міжгрупових відносин [2]. Інтерес психологів до міжгрупових відносин історично був пов'язаний з поширеністю міжгрупових, зокрема міжрасових та міжетнічних, конфліктів. Т. Петтіґрю та Л. Тропп (2011) проаналізували 515 досліджень міжгрупових контактів. Вони застосували метааналіз міжгрупової теорії контакту, який показав, що міжгрупові контакти зменшують міжгрупові упередження. Ці результати свідчать, що теорія контакту, яка була розроблена для пояснення расових та етнічних

відносин, може бути перенесена на інші види взаємодії [10].

Друга група методів, яку ми виділили, – це методи організації взаємодії. У соціальній психології сенс взаємодії розкривається за умови включення дій у спільну діяльність. Спільну діяльність можна розуміти не лише в тому сенсі, в якому її вивчали радянські дослідники, а як будь-яку активність, спрямовану на співпрацю, досягнення порозуміння та прийняття рішень, які задовольняють усі зацікавлені сторони. Визначальною умовою і метою організації взаємодії є налагодження діалогу між різними групами – як малими, так і великими соціальними групами, спільнотами тощо.

Діалог являє собою послідовну зміну комунікативних ролей, яка визначає активний двобічний характер взаємодії партнерів. Як стверджує В. П. Казміренко, “саме в цьому вимірі простору соціальних відносин і стосунків, де спостерігається диспозиція властивостей «Ми» і «Вони», діалог стає єдиним практичним засобом, а відповідно й соціально-психологічним механізмом досягнення згоди, взаєморозуміння, ресурсом конвенціональності й розвитку та конструктивно інтегрованого соціального знання, а відтак спільної розбудови конструктивної соціальної дії” [5, с. 180]. Зрозуміло, зростає потреба та мотивація використання діалогових процесів, особливо між громадськістю і владою, на всіх щаблях соціального управління. В. П. Казміренко запропонував технологічне забезпечення когнітивного процесу побудови комунікативних дій, що дає можливість розблоковувати конфронтацію і знімати руйнівне конфліктне протистояння. На конкретному прикладі практичної організації колективного діалогу як розумової діяльності було показано, що можна створювати нові форми організації спільної роботи та суміжного міждисциплінарного і міжпрофесійного бачення суті проблем, напрямків прийняття рішень щодо їх розв’язання [5].

Наступна група методів – методи групового прийняття рішень на основі групової дискусії. Перспективним для вирішення наших завдань видається метод досягнення консенсусу. Метод консенсусу є, з одного боку, технологією формування громадської думки, а з другого – практичним методом у діяльності груп та організацій. Він використовується в роботі міжнародних та громадських організацій, наприклад ООН. Процедура досягнення консенсусу складається з кількох циклів, або рівнів; переговори тривають доти, доки не залишається незгодних. Обмеженням цього методу є те, що він може бути досить затратним щодо часу і працює, коли учасники відкриті і з повагою ставляться одне до одного. У конфліктних або нерівноправних ситуаціях досягти згоди між усіма учасникам досить проблематично.

У західній науці та практиці широко застосовується технологія надання повноважень (empowerment). Це процес сприяння участі людей,

організацій та громад у посиленні індивідуального та громадського контролю, підвищенні політичної ефективності, покращенні якості громадського життя та досягненні соціальної справедливості [4]. Надання повноважень можливе на чотирьох рівнях: 1) на особистісному (отримання контролю та впливу у повсякденному житті, участь у громадському житті); 2) на рівні малих груп через спільний досвід, аналіз та діяльність малої групи; 3) на організаційному рівні – через досягнення спроможності, прийняття рішень; 4) на рівні громади – через отримання та використання ресурсів та стратегій громадського контролю. Потенціал надання повноважень громади зростає відповідно до того, як люди прогресують від індивідуальної до колективної дії [7]. Ця технологія успішно використовувалася в американській освіті. Парадигма реструктуризації Мерфі та Евертсона (1990) розглядає надання повноважень як складову частину реформ [9]. Надання повноважень учителям вивчалось в рамках проекту “The Empowered School District Project” протягом 1989–1992 років у дев’яти шкільних округах США. Результатом його роботи стало визначення показників надання повноважень учителям, за якими проводиться оцінка діяльності. Надання повноважень учителям уже певний час досить популярна тема в США, де створено багато тренінгів та навчальних програм для вчителів. Наприклад, одна програма так і називається: “Empowering Teachers”; її можна купити в тренінговому центрі на спеціальному веб-сайті.

Ще один перспективний метод, який добре зарекомендував себе саме у сфері освіти – дослідження дією, або модель залучення дослідника (Action research, participatory action research – PAR), за допомогою якого дослідник працює з досліджуваною групою. Поняття “дослідження дією” виникло в концепції К. Левіна (1947), який поєднав активні дії з груповим дослідженням. Дослідник отримує від групи інформацію про те, що має досліджуватися, де і яким чином. Далі він навчає її корисних навичок, які потім дають змогу учасникам групи продовжити дослідження самостійно. Цей метод знайшов застосування в педагогіці як відповідь на традиційну формальну модель, де вчитель стоїть перед класом і намагається передати інформацію пасивним реципієнтам. Тут дослідник вчиться разом із своїми “учнями”. За допомогою PAR стало можливим інтегрувати компонент “дії громади” в дослідницькі плани традиційних дослідників.

Дослідження дією містить у собі систематичний циклічний метод планування, виконання, спостереження, оцінювання та критичної рефлексії перед початком наступного циклу. Дії мають на меті визначити проблеми на робочому місці, наприклад покращити комунікацію та ефективність кабінету невідкладної допомоги в госпіталі. Цей метод залучає учасників до дослідницького процесу, моніторингу та оцінювання дій дослідників для покращення практики [8]. Розвиток цього методу сприяв появі такого методу, як Collaborative Interactive Group Action Research – “дослідження дією інтерактивних груп, що співпрацюють”, де поряд з

традиційними стратегіями використовуються стратегії соціальних інтеракцій [11].

Іншим прикладом використання в межах підходу групової динаміки в контексті міжгрупової взаємодії є метод соціодрами. Цей метод показав свою ефективність у малих, середніх і великих групах (у тому числі серед етнічних, расових, релігійних, політичних та інших спільнот) у роботі з численними факторами соціальної напруженості (класовими, між-етнічними, міжконфесійними тощо). Соціодрама використовується для подолання негативних тенденцій групової динаміки, міжгрупових або внутрішньогрупових протистоянь і конфліктів, наслідків колективних травм тощо [3].

Висновки. Однією з умов ефективного впровадження освітніх реформ є наявність суспільної підтримки рішень, що ухвалюються на державному рівні. Підтримка суспільства можлива за умови здійснення ефективної комунікації з громадськістю та пояснення дій, спрямованих на інтеграцію суспільства з урахуванням інтересів окремих верств населення та громадян. Тому актуальним на сьогоднішній день завданням є організація соціально-психологічного супроводу, спрямованого на підтримку освітньої реформи на рівні навчальних закладів різного рівня. Під соціально-психологічним супроводом ми розуміємо систему професійної діяльності, що забезпечує створення умов для успішної адаптації людини або групи людей до нових обставин життєдіяльності. В його основі лежить механізм налаштування здійснюваних перетворень, який враховує соціально-психологічні особливості людей та організацій, залучених у процес взаємодії.

Соціально-психологічний супровід як одна з умов успішної реалізації освітніх реформ може здійснюватися на рівні суспільства в цілому, на рівні окремих цільових груп (територіальних чи соціально-демографічних спільнот, колективів конкретних організацій тощо), а також окремих осіб. Для кожного з цих рівнів розробляються та реалізуються різні моделі психологічного супроводу. У даному випадку визначений рівень супроводу – рівень колективів конкретних організацій, а також окремих груп (дітей, батьків, учителів, керівників навчально-виховних закладів).

Колективом лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України раніше було розроблено інтегровану систему технологій формування позитивного образу освітніх та суспільних інновацій. Вона складається з таких елементів: інформаційні (медійні) технології, за допомогою яких формуються первинні уявлення про інновації та реформи; мережеві технології, завдяки яким вибудовується мережа соціальних взаємозв'язків та стосунків; акціональні технології, що базуються на принципах соціальної взаємодії; технології рефлексивного управління, що стимулюють і підтримують суб'єктність носіїв громадської думки. Використання інтегрованої систе-

ми технологій передбачає проведення інформаційно-промоційної роботи з висвітлення впроваджуваної інновації, залучення цільових груп до взаємодії з інновацією (тестування, обговорення, отримання реального досвіду), а також спеціальних заходів, спрямованих на формування інноваційного клімату в суспільстві.

За допомогою цих технологій пропонується організовувати взаємодію учасників процесу та здійснювати соціально-психологічний супровід упровадження освітніх реформ у кілька етапів: 1) визначення учасників взаємодії, спільних цілей, 2) організація процесу взаємодії; 3) оцінка ефективності, результативності взаємодії; 4) корекційний етап.

Пропонований підхід дає змогу підвищити рівень обізнаності громадян щодо освітніх реформ; сформувати проактивну позицію щодо впроваджуваних реформ; покращити діалог між учасниками навчально-виховного процесу (педагогами, учнями, батьками) щодо проблем школи в контексті освітніх нововведень; сформувати готовність до впровадження освітніх інновацій; подолати психологічний спротив нововведенням.

Л і т е р а т у р а

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
2. *Гулевич О. А.* Способы оптимизации межгруппового взаимодействия: направления и результаты исследований / О. А. Гулевич // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 103–117.
3. *Горностай П. П.* Групова взаємодія у світлі психологічних парадигм / П. П. Горностай // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 35 (38). – С. 113–126.
4. *Журавлев А. Л.* Психология совместной деятельности малых групп и организаций / А. Л. Журавлев, Е. В. Шорохова. – М. : Социум ; Ин-т психологии РАН, 2001. – 288 с.
5. *Казміренко В. П.* Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 173–185.
6. *Bales R. F.* Interaction process analysis: A method for the study of small groups / R. F. Bales. – Reading, MA : Addison-Wesley, 1950.
7. *Laverack G.* Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains / G. Laverack, N. Wallerstein // Health promotion international. – 2001. – Vol. 16. – № 2. – P. 179–185.
8. *McIntyre A.* Participatory action research / A. McIntyre. – Thousand Oaks, CA. : Sage Publications, 2008.
9. *Murphy J.* Restructuring schools: Capturing the phenomena: Paper presentation at the annual meeting of the American Educational Research Association / J. Murphy, C. Evertson. – Boston, 1990.

10. Pettigrew T. F. A meta-analytic test of intergroup contact theory / T. F. Pettigrew, L. R. Tropp // *Journal of Personality and Social Psychology*. – 2006. – Vol 90(5). – P. 751–783.
11. Saurino D. Social interaction strategies and techniques for today's classrooms / D. Saurino, P. Saurino, R. Clemente // *Journal on School Educational Technology*. – 2009. – Vol. 4. – № 4. – P. 24–38.
12. Tajfel H. Social Psychology of Intergroup Relations / H. Tajfel // *Annual Review of Psychology*. – 1982. – № 33. – P. 1–39.
13. Turner J. Some current issues in research on social identity and self-categorization theories / J. Turner // *Social identity: Context, commitment, content* / N. Ellemers, R. Spears, B. Doojse (Eds.). – Oxford : Blackwell, 1999. – P. 6–34.
14. Wallerstein N. Introduction to community empowerment, participatory education and health / N. Wallerstein, E. Bernstein // *Health Education Quarterly*. – 1994. – № 21(2). – P. 141–148.

References

1. Vasiutynskiy, V. O. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vldy* [Interactive psychology of power]. Kyiv (ukr).
2. Gulevich, O. A. (2004). Sposoby optimizatsii mezhruppovogo vzaimodeystviya: napravleniya i rezultaty issledovaniy [Ways of improvement of intergroup interaction: approaches and results]. *Voprosy psikhologii* [Questions of Psychology], 6, 103–117 (rus).
3. Hornostay, P. P. (2015). Grupova vzaiemodiiia u svitli psykholohichnykh paradyhm [Group interaction in the light of psychological paradigms]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 35 (38), 113–126 (ukr).
4. Zhuravlev, A. L., Shorokhova, Ye. V. (2001). *Psikhologiya sovmestnoy deyatel'nosti malykh grupp i organizatsiy* [Psychology of team work in small groups and organizations]. Moscow: Sotsium Publ. (rus).
5. Kazmirenko, V. P. (2008). Formuvannia dialohu yak sotsialno-psykholohichna osnova rozvytku intebratsiinykh protsesiv u suspilstvi: podolannia kryzy konfrontatsii [Dialog development as a social psychological ground for integration processes in society: overcoming a crisis of confrontation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 19 (22), 173–185 (ukr).
6. Bales, R. F. (1950). *Interaction process analysis: A method for the study of small groups*. Reading, MA: Addison-Wesley.
7. Laverack, G., Wallerstein, N. (2001). Measuring community empowerment: a fresh look at organizational domains. *Health promotion international*, vol. 16, № 2, 179–185.
8. McIntyre, A. (2008). *Participatory action research*. Thousand Oaks, CA.: Sage Publications.
9. Murphy, J., Evertson, C. (1990). *Restructuring schools: Capturing the phenomena: Paper presentation at the annual meeting of the American Educational Research Association*. Boston.
10. Pettigrew, T. F., Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751–783.

11. Saurino, D., Saurino, P., Clemente, R. (2009). Social interaction strategies and techniques for today's classrooms. *Journal on School Educational Technology*, vol. 4, № 4, 24–38.
12. Tajfel, H. (1982). Social Psychology of Intergroup Relations. *Annual Review of Psychology*, 33, 1–39.
13. Turner, J. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. *Social identity: Context, commitment, content*. N. Ellemers, R. Spears, B. Doojse (Eds.) (pp. 6–34). Oxford: Blackwell.
14. Wallerstein, N., Bernstein, E. (1994). Introduction to community empowerment, participatory education and health. *Health Education Quarterly*, 21(2), 141–148.

Иванченко С. Н. Методы социального взаимодействия как составляющая социально-психологического сопровождения образовательных и социальных реформ

Рассмотрены ключевые в определении социального взаимодействия понятия социального диалога, обмена, консенсуса. Взаимодействие как обмен мыслями и идеями представлено как процесс, обеспечивающий диалог сторон, во время которого стороны приходят к консенсусу. Названы социально-психологические методы, позволяющие организовать взаимодействие с привлечением к широкому социальному диалогу всех заинтересованных сторон. На основе анализа все методы разделены на группы в зависимости от определения взаимодействия (как коммуникации или деятельности) и их направленности (методы исследования или методы организации взаимодействия). Особое внимание уделено методам групповой дискуссии, в частности нахождения консенсуса, технологии эмпауэрмента, методу исследования действием.

Ключевые слова: социальное взаимодействие, социальный диалог, исследование действием, метод консенсуса, эмпауэрмент, обмен, социально-психологическое сопровождение.

Ivanchenko S. M. Methods of social interaction as a component of socio-psychological support of educational and social reforms

Approaches to social interaction are discussed in the context of the socio-psychological support of educational and social reforms. The key elements of the definition of social interaction are defined. They are a dialogue, an exchange, and a consensus. An exchange of thoughts and ideas is presented as a process that provides for a dialogue between the parties during which they reach a consensus. The author names the socio-psychological methods which enable the organization of interaction involving all the interested groups in a wide social dialogue. The analysis shows that there are two groups of methods determined according to the definition of interaction (communication or an activity), and their use (research methods or interaction modeling methods). Special attention is paid to the group discussion methods and in particular, to a consensus reaching method, an empowerment technology and a participation action research method.

Key words: social interaction, social dialog, participation action research, consensus method, empowerment, exchange, socio-psychological support.

PSYCHOLOGICAL REQUISITES FOR RADICALIZATION OF YOUTH POLITICAL BEHAVIOR: THEORETICAL ANALYSIS

V. V. Baliuta, Kyiv

The results of theoretical study of the psychological factors' influence on the radicalization of youth political behavior has discovered that radicalism plays a destabilizing role in the society on the ground of its specifics features in the way of its revealing. So that it turns in one of the main factors of confrontation between political actors, it entails aggravation of conflicts in society and enhances them. The main psychological factors of radicalization of youth political behavior lie in some age-related psychological requisites, which are: risk and aggressiveness attraction; suggestibility; unique features of political socialization flow and its results; particular qualities of parent-child relationship; the processes of personal self-determination and social identification; social and psychological moods like dissatisfaction with the quality of life and one's place in it, social injustice, anxiety, fears, one's particular world view. The trigger for radical political behavior revealing in most cases is some social-political precedent. Personality in the sphere of political relations shows up through one's political behavior so that youth political radicalization displays its specific features.

Key words: political behavior, radicalization, youth, political actor, psychological requisites, social maturity.

Problem. Radicalization of youth political behavior is a non-stop process which turns into acute problem at present. Scientists among which T.R. Gurr, P.M. Fernbach, B. Ganor, A.P. Schmidt, Ye.O. Vasylychuk, have already investigated some specific underlying reasons for that matter which become apparent literally in all the spheres of everyday life – from political engagement to religious world view. Young people find themselves faced with frustration of the real world solving actual problems linked with their age – identity and self-identification so that they try to find some ways out of that status. There is a wide diversity of such ways and one possible alternative may reveals as a radical protection. Thus, there is a need in understanding requisites for radical attitudes in youth surrounding and political behavior of young people as well.

Objective of the paper lies in investigating and analyzing psychological determinants of complex phenomenon of radicalization of youth political behavior which has its own specific reasons of derivation and progression.

The group of youth itself reveals all the typical qualities of a large social group. It has its own particular social and psychological peculiarities like any other age group, so that one can distinguish it clearly from any other age group.

The specific features of some random young person lie in his or her perfectionism, emotional lability and irritability, making idols and following them afterwards. Very often there is a lack of sufficient skills for conflicts resolving in the youth surrounding as a matter of fact. Sometimes young people are not ready or rather are not able to maintain their self-possession. E. Chekmaiev noted that there is one special youth stratum which has been formed lately increasingly manifests itself to be actively focused on some postmodern values, including the emphasis on human rights and freedom and individualism, declining respect to authority and government institutions [1, p. 102].

In order to analyze the psychological determinants of youth political behavior radicalization, its strongly needed to define what is radicalism itself. Radicalism is interpreted as a specific philosophy and the idea of social and political changes focused on systematical destroying and altering the existing state institutions that is logically regarded as correct and fair [7, p. 51-54]. In a nutshell, radicalism means a distance between actual well-established regime, the desire to change it, or transform it at least in fundamental ways.

There is one more interpretation of the concept of radicalism in the discourse of political psychology in which its definition is political radicalism which is treated as a sociocultural phenomenon conditioned by the peculiarities of the state development and appears in values, some definite forms of political behavior [8, p. 282]. Anyway there is no link between radicalism and some particular political position. Thus, radicalism is not just some random situational phenomenon, but an objective reality, especially in current circumstances.

There are some very similar, but not the same concepts which are extremism and terrorism. Sometimes they can be applied as synonyms but definitely they all have different meanings.

Extremism is interpreted as a commitment to extreme positions and activities. In the political discourse this phenomenon means some specific intention to solve actual problems or achieve goals through the most radical methods even violence [3, p. 86]. Radicalism and extremism are very similar by their definitions, though M. Funke makes an attempt to differentiate concepts of radicalism and extremism so that he draws a line between them. He notes that though radicals may show high levels of intense and concentrated criticism of the system they never implement those ideas into practice and never convert words into shoots unlike the extremists who do [2, p. 43].

Terrorism is the most stringent in its methods. It is known as a generalized concept, which denotes a complex phenomenon that involves fear and terror as a goal of one's actions and some specific acts and actions, their particular results and the full range of effects [2]. So terrorism is not so much

ideology but practice as a matter of fact, and this is what differs it from radicalism.

No doubt, the nature of radical political behavior is protest. T. Gurr was the first who discovered the main cause for the protest and radicalization of political behavior which leads eventually to rebellion. It lies in the accumulation of so-called relative deprivation which is perceived discrepancy between value expectations and value capabilities. In other words, this is the tension between your actual state, and what you feel you should be able to achieve. The intensity and scope of relative deprivation strongly determine the potential for collective violence. T. Gurr gives a long review of psychological research on aggression, and concludes that frustration-aggression is the primary source of the human capacity for violence, although aggression is neither necessary nor sufficient (indeed, he concedes that sometimes greed drives violence, but that frustration is a much stronger motivating force). The more intense and prolonged a feeling of frustration, the greater the probability of aggression protest afterwards. The author also reveals three competing explanations and finds them either irrelevant or at least not in conflict with relative deprivation:

- cognitive dissonance,
- anomie (means normlessness),
- conflict (essentially, relative deprivation caused by competition with another group).

But aggression itself is not yet radical political behavior. For this to occur the politicization has to happen. It is embodied in the actual socio-political situation and acts as an intermediary between radical political behavior and latent aggression that becomes quite conspicuous [9]. According to the A.G. Maslow's theory of needs, the most basic dissatisfaction has physiological nature [1]. On this basis T. Gurr postulates that satisfaction of physiological needs is the panacea for its growth [9]. But still individuals seek for safety, high status, feeling themselves belong to some community so that physiological stability doesn't even cover one's radical motivation.

Aggressive behavior is something quite typical for all the people, but why then one shows aggressive behavior and another one doesn't? L. Berkowitz found out that one's awareness of frustration determines anger. Aggressive behavior shows up when it's reinforced by some external influence, i.e. in a case of interaction between individual and a source-of-frustration object [6]. So an external stimulus is inseparable for aggressive behavior showing up.

Humanistic approach in psychology explains individual behavior through investigation of personality capable for self-actualization of one's self. This person makes a responsible choice among the variety of opportunities. The interaction between a child and parents forms and shapes its self. According to C. Rogers' theory, there is the "real self" which strives for reaching the "ideal self". If the difference between them is pretty low, we can consider the

potential for personal growth, but if the difference is too high, we can observe some discomfort, which is about to be located in one's neurotic behavior. Internal contradictions between the "real self" and the "ideal self" can explain the youth radicalism. The lack of mental capacity for solving intrapersonal conflicts can compel to radical type of behavior. And that potential derives from the parents-child relationships and in turn determines the inability to build frank interpersonal relationships [13]. Thus, the lack of warm and frank relationships can lead to identity crisis which is not completely shaped at such a young age. Radical forms of behavior can bring psychological abreaction from accumulated negative mental energy.

Person's about to assimilate and keep some rules of how policy works, some patterns and standards of political behavior, traditions and stereotypes of the political world. Political values and traditions, behavioral patterns and other elements of political culture are absorbed continuously, and this process can be limited only by one's life span. Scientists who belong to the social-cognitive approach consider youth radicalism through the prism of social learning so that radical behavior is acquired through it and fastened in one's individual experience. A. Bandura's theory of social learning opens up some particular factors of mental activity which are cognitive, behavioral and environmental ones. They all are interdependent. Social surrounding influences though person participates actively according to his or her social role which in turn constructs social atmosphere. According to the theory, learning can occur through observation and can be reproduced further in person's behavior as a result of implementing into practice all that knowledge which has been obtained during observation [5]. In other words, specific conditions frame social learning of radical behavior where radicalism acts as one of the attributes of behavior.

At his time E. Fromm pointed that loneliness and alienation are constant features of human existence as people always find themselves in a situation of choice between freedom and security, between seeking for control over their own lives, on the one hand, and belonging to the community, on the other hand. The scientist highlights some strategy for solving this dilemma, which is known as "escape from freedom". It includes:

- Automaton conformity. This item is embodied in conformity, which in extreme cases transforms person into so-called "machine". Automaton conformity displaces the burden of choice from self to society. Losing individuality and uniqueness, the personality simply dissolves in the surrounding and removes the freedom of choice almost entirely.
- Authoritarianism means giving control of oneself to another. Its main purpose is to establish connection with another person that can act in the form of sadistic and masochistic behavior.
- Destructiveness is considered as any process which attempts to eliminate other people or the whole world, all to escape freedom. Its feature is

destructive behavior when the reasons for the failures are sought in the environment, striving one's own aggression for its liquidation.

Fromm's theory links existential satisfaction of human needs and social conditions. Social factors shape some deep and stable patterns in the structure of personality which remain constant throughout life as the hostility, thirst for destruction, alienation, desire for self-aggrandizement – all these and other negative aspirations and fears are not basic or given from the very birth, but rather vice versa they emerge as response to conditions of life [8]. Such background for analyzing youth radicalism reveals some understanding of mass behavior and sentiments.

We all live in an informational surrounding and it presses us permanently. Society transmits information and we perceive and internalize it as a matter of fact. So that sometimes one isn't even aware of how information shapes his or her thoughts and orientation in the situation around. A group of researchers led by P. Fernbach carried out a study recently and basis of political radicalization has been found. Researchers say it should lie in ignorance or as they call it - the illusion of knowledge. As the results of the study, the less person understand in the policy (and one can suppose that his or her knowledge is quite deep and profound) the more radically and aggressively this person behaves. Nothing but illusion provokes aggression. So scientists went further and found out that simple verbalizing the political actor's points of view can reduce the radical readiness dramatically. Scientists discovered that the process of one's positions explanation impacts significantly on the political behavior of the individual calming it down [12].

People are active and research themselves and the world around actively. So the system of personal constructs is the result of that search. G. Kelly's theory of personal constructs considers human behavior as implemented personal constructs [10]. So the radical youth behavior is treated as some hierarchy of personal constructs as bipolar scales. Young people's radical political behavior corresponds with exact poles so that objects and ideas are perceived through negative ones. Such system of personal constructs is an obstacle for diversity of behavioral patterns. Radicalism is a conscious choice of a construct pole. So important factors of youth political behavior radicalization lies in studying socio-political reality, searching some psychological resources for adapting to life and finally one's own political behavior in a self-created system of personal constructs.

All that psychological mechanisms of radicalization of youth political behavior are coincided with social situation and socio-psychological factors. For instance, one of the causes which can lead to radicalization is social tension in society. Or even crisis of social, political and economic processes in the society results in the disintegration of value-normative foundations which inevitably determines anomie. As a result, the flow of youth socialization is

broken and it leads to seeking some new ways for acquiring social status. All these conditions build the basis for protest forms and radical political behavior.

Conclusion. Radicalization of youth political behavior is treated as a result of deep social and political resentment, or rather anger. One's personality is revealed in political behavior so the high level of its radical significance means the degree and intensity of that status. The actualizing of radical behavior is probably unlikely without deep psychological requisites for that matter. The main psychological factors for radicalization of youth political behavior lie in age-related psychological requisites, which are: risk and aggressiveness attraction; suggestibility; unique features of political socialization flow and its results; particular qualities of parent-child relationships; the processes of personal self-determination and social identification; social and psychological moods like dissatisfaction with the quality of life and one's place in it, social injustice, anxiety, fears, one's particular points of view. But it never shows up before some environmental stimulus occurs (social, political, etc.). Social factors complete appearance of radical potential of one's behavior. They are parents-child relationships, social groups influence, peer pressure, mass media influence. Many of them find themselves while political socialization runs so that they form and shape not only personal psychological predispositions for radical behavior but induces its actualizing as well. Study of socio-psychological factors for radicalization of youth political behavior is the prospect for further research.

Literature

1. Мартыненко Б. К. Отличие терроризма от экстремизма, радикализма, партизанской войны / Б. К. Мартыненко // Вісник Дніпропетровського університету імені А. Нобеля. Серія "Юридичні науки". – Дніпропетровськ, 2011. – № 1. – С. 40–46.
2. Ольшанский Д. В. Психология терроризма / Д. В. Ольшанский. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.
3. Хлобустов О. М. Терроризм: реальность сегодняшнего состояния / О. М. Хлобустов, С. Г. Федоров // Современный терроризм: состояние и перспективы. – М.: Эдиториал, 2000. – 240 с.
4. Чекмаев Э. Особенности политической культуры молодежи и факторы проявления радикализма / Э. Чекмаев // Власть. – 2002. – № 3. – С. 102–105.
5. Bandura A. Social Learning Theory / Albert Bandura. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
6. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control / Leonard Berkowitz. – New York: McGraw-Hill, 1993. – 485 p.
7. Encyclopedia of the Social Sciences / [eds.: E. R. A. Seligman, A. S. Johnson]. – New York: Macmillan, 1934.
8. Fromm E. Escape From Freedom / Erich Fromm. – New York: Henry Holt and Company, 1994. – 301 p.

9. Gurr T. R. *Why Men Rebel* / T. R. Gurr. – New Jersey : Princeton University Press, 1970. – 421 p.
10. Kelly G. A. *A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs* / G. A. Kelly. – Norton, New York : W. W. Norton & Company, 1963. – 208 p.
11. Maslow A. H. *Motivation and Personality* / A. H. Maslow. – New York : Harper and Row, 1954. – 411 p.
12. Political Extremism Is Supported by an Illusion of Understanding / P. M. Fernbach, T. Rogers, C. R. Fox, S. A. Sloman // *Psychological Science*. – 2013. – Vol. 24. – P. 939–946.
13. Rogers C. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy* / Carl Rogers. – London : Constable, 1961. – 420 p.

References

1. Martynenko, B. K. (2011). Otlichye terrorizma ot ekstremizma, radikalizma, partizanskoy voyny [The Difference Between Terrorism, Extremism, Radicalism and guerrilla warfare]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni A. Nobelia. Seriya "Yurydychni nauky"* [Bulletin of Dnipropetrovsk Alfred Nobel University. Series "Jurisprudence"], 1, 40–46 (rus).
2. Olshanskiy, D. V. (2002). *Psikhologiya terrorizma* [Psychology of Terrorism]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
3. Khlobustov, O. M. (2000). *Terrorizm: realnost segodnyashnego sostoyaniya* [Terrorism: the Reality of Current State]. Moscow: Editorial Publ. (rus).
4. Chekmayev, E. (2002). Osobennosti politicheskoy kultury molodyezhy i factory radikalizma [Peculiarities of Youth Political Culture and Factors of Radicalism]. *Vlast* [Power], 3, 102–105 (rus).
5. Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
6. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its Causes, Consequences, and Control*. New York: McGraw-Hill.
7. Seligman, E. R. A., Johnson, A. S. (Eds.). (1934). *Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan.
8. Fromm, E. (1994). *Escape From Freedom*. New York: Henry Holt and Company.
9. Gurr, T. R. (1970). *Why Men Rebel*. New Jersey: Princeton University Press.
10. Kelly, G. A. (1963). *A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs*. Norton, New York: W. W. Norton & Company.
11. Maslow, A. H. (1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row.
12. Fernbach, P. M., Rogers, T., Fox, C. R. & Sloman, S. A. (2013). Political Extremism Is Supported by an Illusion of Understanding. *Psychological Science*, 24, 939–946.
13. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. London: Constable.

Балюта В. В. Психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді: теоретичний аналіз

Представлено результати теоретичного дослідження впливу психологічних чинників на радикалізацію політичної поведінки молоді. Установлено, що, тяжіючи до крайнощів у способі діяльності, радикалізм відіграє в суспільстві дестабілі-

заційну роль, адже виступає одним з основних чинників конфронтації політичних сил, спричиняє поглиблення конфліктів, загострює їх. Визначено основні психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді: вікові психологічні потяги до ризику, агресивності; сугестивність; специфіка перебігу та результати політичної соціалізації, батьківсько-дитячих взаємин; особистісні процеси самовизначення, соціальної ідентифікації; соціально-психологічні настрої, як то невдоволеність рівнем життя і своїм місцем у ньому, соціальна несправедливість, тривога, страхи, особливості поглядів. Зроблено висновок, що тригером розгортання радикальної політичної поведінки найчастіше стає соціально-політичний прецедент. Наголошено, що суб'єктність у сфері політичних відносин проявляється саме в політичній поведінці, а значить, її радикалізація в середовищі молоді демонструє її специфіку.

Ключові слова: політична поведінка, радикалізація, молодь, політична суб'єктність, психологічні чинники, соціальна зрілість.

Балюта В. В. Психологические факторы радикализации политического поведения молодежи: теоретический анализ

Представлены результаты теоретического исследования влияния психологических факторов на радикализацию политического поведения молодежи. Установлено, что, стремясь к крайностям в способе деятельности, радикализм играет в обществе дестабилизирующую роль, поскольку является одним из основных факторов конфронтации политических сил, ведет к усугублению конфликтов, обостряет их. Определены основные психологические факторы радикализации политического поведения молодежи: возрастные психологические влечения к риску, агрессивности; суггестивность; специфика протекания и результаты политической социализации, родительско-детских взаимоотношений; личностные процессы самоопределения, социальной идентификации; социально-психологические настроения, такие как неудовлетворенность уровнем жизни и своим местом в ней, социальная несправедливость, тревога, страхи, особенности взглядов. Сделан вывод, что триггером развертывания радикального политического поведения чаще всего является социально-политический прецедент. Подчеркнуто, что субъектность в сфере политических отношений проявляется именно в политическом поведении, а значит, его радикализация в среде молодежи демонстрирует ее специфику.

Ключевые слова: политическое поведение, радикализация, молодежь, политическая субъектность, психологические факторы, социальная зрелость.

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ МОЛОДІ В ПРОСТОРІ ШКАЛ “РАДИКАЛІЗМ – КОНСЕРВАТИЗМ” ТА “АВТОРИТАРИЗМ – ДЕМОКРАТИЗМ”

В. В. Шусть, м. Київ

Аналізується розподіл політичних уподобань сучасної молоді за факторами, що визначають соціальні переваги (дозволеність – суворість, расизм – антирасизм, релігійність – атеїзм, соціалізм – капіталізм, лібералізм – антилібералізм, реакційність – прогресивність, пацифізм – мілітаризм) у рамках двофакторної теорії соціальних атитюдів Г. Айзенка. Зазначені фактори згруповано у два “суперфактори”, що дало змогу здійснити шкалування за політичною складовою “радикалізм – консерватизм” і психологічною – “авторитаризм – демократизм”. Виявлено, що переважна частина студентської молоді віддає перевагу соціально-демократичним цінностям, а частка радикально налаштованих осіб, як і прихильників фашистської та ліберальної ідеології, є порівняно невеликою. Показано, що більшість молоді дотримується прогресивних поглядів, хоча значною є і кількість прихильників “реакційності”; зафіксовано помітну перевагу цінностей пацифізму над мілітаристськими ідеологіями.

Ключові слова: політичні цінності, соціальні атитюди, політична комунікація, політична ідеологія.

Проблема. У сучасних суспільно-політичних умовах політичний режим детермінує певну систему політичних цінностей, яку молодь більш-менш успішно засвоює – наприклад, цінності, характерні для суспільства з ринковою економікою, такі як індивідуалізм, раціоналізм і позитивізм. Цей процес опосередковується багатьма обставинами, у т. ч. необізнаністю частини молодих людей щодо спектру політичних ідеологій, впливом психологічних стереотипів та інерцією мислення, нав’язуванням політичних цінностей найближчого соціального оточення. Молоде покоління відчуває свою політичну відповідальність за майбутнє країни, здійснюючи електоральний вибір та беручи участь у громадянських акціях. У результаті формуються молоді люди з нестійкими, постійно змінюваними ціннісними орієнтаціями. Це, зрозуміло, заважає молоді брати активну участь у започаткуванні та реалізації соціальних змін. Результатом цього процесу є формування перманентно мінливих політичних цінностей молоді, оскільки почергова зміна політичних режимів породжує вже традиційні звинувачення попередників у державній зраді, казнокрадстві, корупції і, як наслідок – своєрідний ціннісно-когнітивний дисонанс. Зневіра у політичних цінностях збанкрутілої політичної сили настає швидко, без особливих зусиль, а для прийняття нових потрібен досить-таки

тривалий формувальний вплив. Визначити психологічні основи такого впливу і є предметом наукового пошуку автора.

Мета статті: виявити розподіл політичних цінностей молоді в рамках двофакторної теорії соціальних атитюдів Г. Айзенка.

Економічна, соціальна та політична нестабільність в Україні, зумовлена політичною дезорієнтацією громадян, кризою правосвідомості й моралі, ціннісним нігілізмом, пояснює значний інтерес широкого кола українських науковців до цієї проблеми. Так, важливим напрямом досліджень одного з провідних політичних психологів України В. О. Васютинського стало висвітлення та інтерпретація ціннісного змісту уявлень пересічних громадян про індивідуалізм і колективізм як важливої мотиваційної складової їхніх життєвих орієнтацій [1]. Відома українська дослідниця І. В. Жадан визначає потенційні можливості соціалізувального дискурсу як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді та окреслює напрями оптимізації дискурсивної взаємодії [3].

Інша вітчизняна дослідниця, О. В. Суший, розглядає ціннісну складову загальнонаціональної консолідації у фокусі динаміки орієнтацій громадян на підтримку державної незалежності та цілісності Української держави [5]. Російський психолог О. М. Горбунова вивчає політичні настановлення студентів як представників великих конфесійних груп – православ'я та ісламу [2].

У попередніх дослідницьких пошуках нами було виявлено не тільки значущість впливу тих чи інших чинників розвитку політичних цінностей молоді, а й чинники трансформації ціннісної складової політичної свідомості. Умовно їх можна об'єднати в три групи: 1) чинники, що формують соціально-політичні цінності; 2) чинники, пов'язані зі змінами в системі соціальних інституцій; 3) психологічні чинники, що формують політичні цінності на особистісному рівні [7]. У подальшій роботі ми скористалися онлайн-ною версією тесту “Як виміряти особистість: Соціально-політичні позиції” Ганса Айзенка, Вільсона Гленна. Версія складалася із 176 тверджень, які уособлювали найбільш поширені думки з різних соціальних і політичних питань [4]. Вислови добиралися з різноманітних виступів, газет, книг та інших джерел, причому з таким розрахунком, щоб більшість молодих людей змогли зробити свій вибір, тобто або погодитися, або не погодитися із цими твердженнями. Ганс Айзенк запропонував двофакторну теорію соціальних атитюдів: перша шкала – “жорсткість – м'якість”, або “авторитаризм – демократизм”, і другий вимір – “радикалізм – консерватизм”, або “ліві – праві”. Ученим було сконструйовано і валідизовано спеціальну шкалу із 40 тверджень, що давала змогу вимірювати ці два основні чинники і “розпізнавати” респондентів як прихильни-

ків тієї чи тієї політичної ідеології (консерватизму, лібералізму, соціалізму та ін.) [6]. Політичні сили в межах цих двох вимірів теоретично мають розподілятися певним чином (рис. 1). Сім факторів, що визначають соціальні переваги (дозволеність – суворість, расизм – антирасизм, релігійність – атеїзм, соціалізм – капіталізм, лібералізм – антилібералізм, реакційність – прогресивність, пацифізм – мілітаризм), були згруповані у два “суперфактори”, які дістали назву “радикалізм – консерватизм” і “авторитаризм – демократизм” [там само]. До вибірки увійшли 105 респондентів із числа студентів Київського національного торговельно-економічного університету, з них 63 – дівчата і 42 – юнаки віком від 19 до 21 року.

Прийнято вважати, що радикали зазвичай більш прогресивні і більш прихильні до ідей соціалізму, консерватори ж вважають за краще триматися традиційної точки зору на більшість питань суспільного устрою і визнають переваги капіталістичної системи. Настановлення на жорсткість відповідає цьому визначенню особистісної позиції: такі люди, як правило, сильні, мужні й агресивні на протигагу людям з м’яким характером і відповідно з м’якими настановленнями, в яких більше ніжності, людинолюбства, здатності до співпереживання.

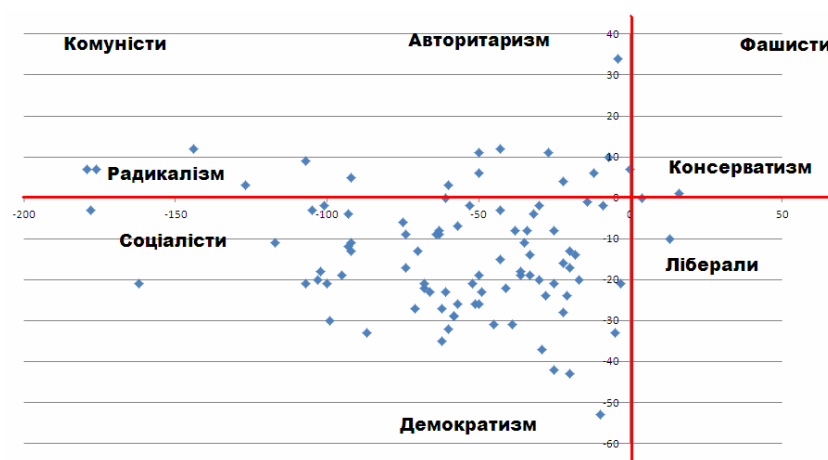

Рис. 1. Політичні уподобання молоді за шкалами “радикалізм – консерватизм” і “авторитаризм – демократизм”

Як бачимо, більша частина студентської молоді віддає перевагу соціально-демократичним цінностям. Навіть попри молодий вік респондентів (19-21 рік) кількість радикально налаштованих осіб є порівняно невеликою, не кажучи вже про прихильників фашистської і ліберальної

ідеології. Заслуговує на увагу й те, що й досі є чимало прихильників соціалістичної ідеології. Як видно з рис. 1, таких близько 15 осіб.

Узагалі політичні цінності молодих людей, не заангажованих якою-небудь політичною ідеологією, тобто практично готових до зміни політичних цінностей залежно від сили формувального впливу, на рис. 1 розташовуються ближче до точки перетину осей “радикалізм – консерватизм” і “авторитаризм – демократизм”. Кількість таких студентів також є невеликою порівняно з поміркованими прихильниками соціал-демократичного табору. Серед опитуваних близько половини студентів – мешканці м. Києва та Київської області, інші – приїжджі з усіх регіонів України, у т. ч. і з тимчасово окупованої території нашої держави.

Далі розглянемо розподіл студентів за факторами, що в сукупності складають “суперфактори”, а саме шкалу “дозволеність – суворість”. Для візуалізації отриманих даних використаємо програму Statistica 6.0 (рис. 2). Ті, хто набрав високі бали за фактором “дозволеності” (максимум за даною методикою – 146 балів), схвалюють сексуальну свободу, вважають, що не треба перешкоджати поширенню наркотиків або переслідувати “дивних” людей, таких як хіпі або гомосексуалісти. Їхня життєва філософія – це легке ставлення до поточних подій, терпимість до інших людей і пошук задоволень. Респонденти, які набрали мало балів (близько 30) за цією шкалою, відчують явну огиду до цих явищ суспільного життя; вони схвалюють сувору цензуру, боротьбу з антигромадською поведінкою, суворі покарання для порушників закону. Студенти, які набрали 90-91 бал за цією шкалою, займають нейтральну позицію. Як бачимо, розподіл близький до нормального. Отже, можна зробити висновок про валідність методики.

Проаналізуймо відтак розподіл соціальних переваг студентів за шкалою “расизм – антирасизм” (рис. 3). Люди з високими балами за цією шкалою (максимум за даною методикою – 65) виступають проти імміграції представників інших рас, проповідують расову сегрегацію всередині своєї країни, упевнені в тому, що всі інші раси поступаються білій расі і тому “повинні знати своє місце”. Такі люди, як правило, поділяють антисемітські настрої і взагалі налаштовані різко вороже щодо представників інших рас та національностей. Ті, хто набрав невелику кількість балів (близько 13) за даною шкалою, тримаються протилежних поглядів, дуже терпимо ставляться до етнічних меншин, схвалюють імміграцію представників усіх рас і не сумніваються в рівності всіх людей і народів. Студенти, які набрали 39-40 балів за цією шкалою, займають нейтральну позицію.

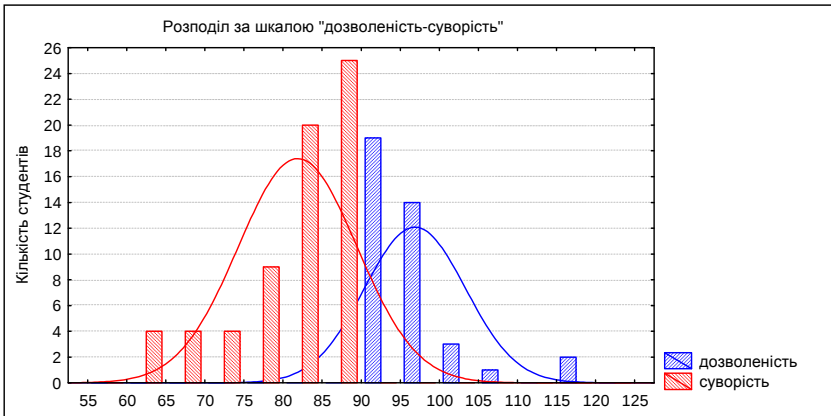

Рис. 2. Розподіл політичних переваг молоді за шкалою
“дозволеність – суворість”

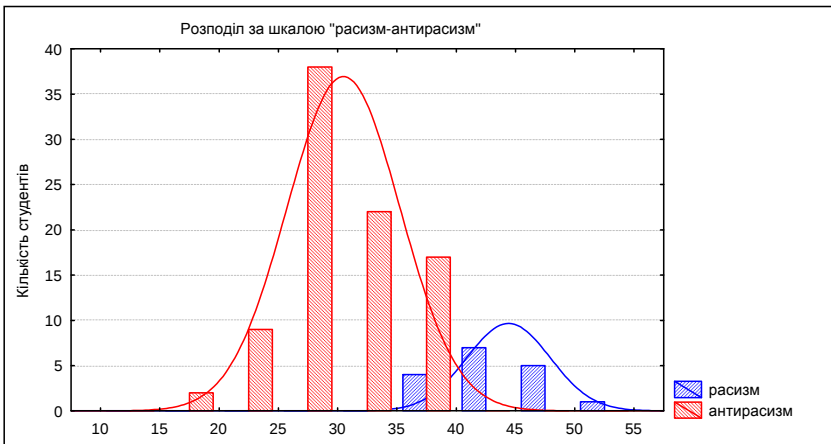

Рис. 3. Розподіл соціальних переваг молоді за шкалою
“расизм – антирасизм”

Наступним кроком у нашому дослідженні буде аналіз соціальних переваг молоді за шкалою “релігійність – атеїзм” (рис. 4). Студенти, які мають високі показники (максимум за цією методикою – 65 балів), є віруючими людьми, тобто вірять у Бога, в Біблію, у життя після смерті і в інші релігійні догмати; високо оцінюють значення Церкви в житті суспі-

льства і часто відвідують храми. Ті, хто набрав мало балів (близько 13), за своїми переконаннями належать, як правило, до атеїстів і агностиків; Церкві як соціальному інституту вони не надають якогось особливого значення. З результатів дослідження видно, що жінки в цілому більш релігійні, ніж чоловіки, унаслідок некритичного, емоційного, нерационального сприйняття дійсності [4]. Студенти, які набрали 39–40 балів за цією шкалою, займають нейтральну позицію щодо панівної в соціумі релігії і є, так би мовити, “поверховими” віруючими, які дотримуються з конформістських позицій лише позірної обрядовості заради уникнення осуду загалом “воцерковленого” суспільства.

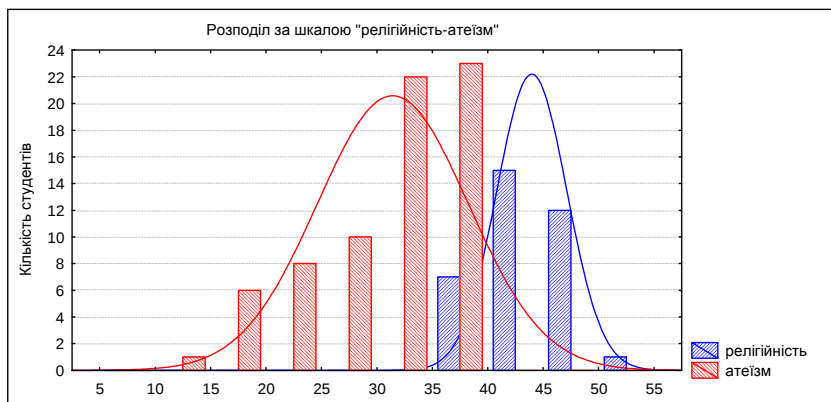

Рис. 4. Розподіл соціальних переваг молоді за шкалою “релігійність – атеїзм”

Аналіз спектру соціально-економічних цінностей за шкалою “соціалізм – капіталізм” (рис. 5) – наступний крок нашого дослідження. Молоді люди, які отримали високі бали за цією шкалою (максимум за даною методикою – 230 балів), виявляють своє позитивне ставлення до соціалістичної ідеології, є прихильниками державного втручання в економіку, симпатизують представникам робітничого класу, проявляють явну неприязнь до багатих людей, що належать до вищого суспільства; вони дуже високо цінують будь-які прояви інтернаціоналізму і рішуче виступають за скасування приватної власності на засоби виробництва. І навпаки, низькі бали за цією шкалою (близько 75) вказують на капіталістичну орієнтацію молодих людей: вони вірять, що талант і підприємницькі здібності мають заохочуватися і винагороджуватися достойно, що націоналізація виробництва неефективна і що робоча сила взагалі схильна до бунтарства. Ясна річ, цей фактор безпосередньо пов’язаний із соціальним статусом і пове-

ділкою людей під час голосування. Студенти, які набрали близько 154-155 балів за цією шкалою, займають нейтральну позицію щодо двох крайніх варіантів економічної системи суспільства. Найімовірніше, вони є прихильниками соціально орієнтованої ринкової економіки, побудова якої як мета проголошена в Конституції України.

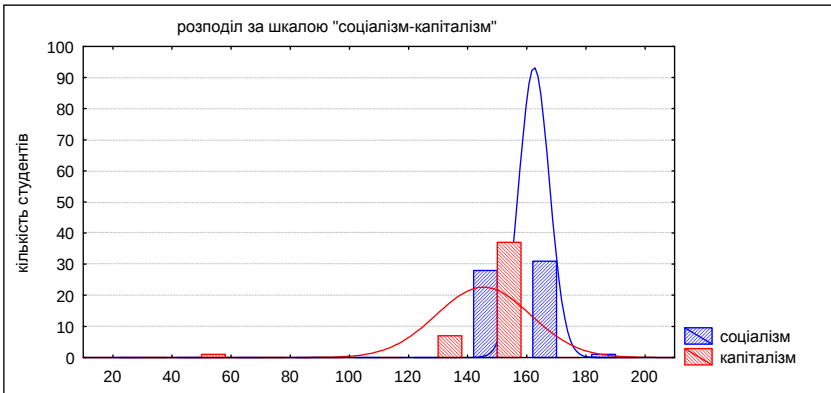

Рис. 5. Розподіл соціально-економічних цінностей молоді за шкалою "соціалізм – капіталізм"

Не менш важливо проаналізувати соціально-політичні цінності респондентів за шкалою "лібералізм – антилібералізм" (рис. 6). Молоді люди, які набрали високі бали за цією шкалою (максимум – 116), надають великого значення особистій свободі і виступають проти будь-якого втручання в їхнє життя з боку держави. Для тих, хто набрав мало балів (мінімум – 22), найкращим є такий порядок, коли держава регулює і контролює як великий бізнес, так і багато сторін життя звичайних громадян. Такі люди обстоюють патріотизм і лояльність у ставленні до держави з боку членів суспільства. Проміжну позицію займають молоді люди, що набрали за цією шкалою 69-70 балів. Студенти, які набрали близько 69-70 балів, обирають нейтральну позицію щодо двох крайніх варіантів державного контролю за життям громадян. Отож бачимо суттєву перевагу серед студентів прихильників ліберальної ідеології. Такий результат пояснюється передусім молодістю респондентів. Щоб краще проілюструвати цю тенденцію, доречно згадати вислів відомого англійського політика Бенджаміна Дізраелі: "У того, хто в шістнадцять років не був лібералом, немає серця; у того, хто не став консерватором до шістдесяти, немає голови" [8]. Загалом можна констатувати, що антиліберальний тренд політичної культури молоді виявляється в різних видах асоціальної поведінки: у пси-

хології споживацтва, у зростаючій агресивності. Під час бесід з окремими радикально налаштованими молодими людьми проявилася психологічна готовність останніх взяти участь у силовому протистоянні із захисниками чинної влади, “довести революцію до кінця”, відстояти “цінності Майдану”, начебто поглумлені, на їхню думку, нинішньою владою.

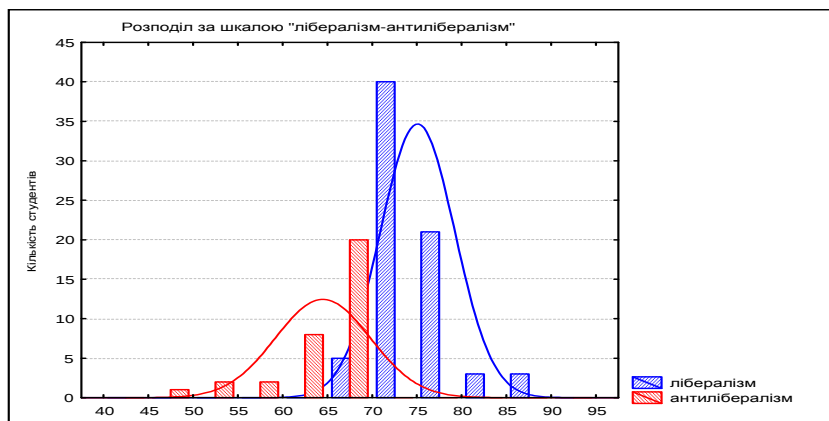

Рис. 6. Розподіл соціально-економічних цінностей молоді в рамках шкали “лібералізм – антилібералізм”

Наступною в нашому дослідженні спектру соціально-економічних цінностей буде шкала “реакційність – прогресивність” (рис. 7). Шостий фактор соціально-політичних переваг ми означили як “реакційність”. Молоді люди, які набрали значну кількість балів за даною шкалою (максимум – 86), серйозно стурбовані проявами в житті ознак, на їхнє переконання, морального розкладу суспільства. Ці респонденти демонструють непохитну підтримку традиційних інститутів суспільства, таких як Церква, і вважають минуле єдиною можливою моделлю життя. Ті ж, хто має за цією шкалою низькі показники (мінімум – 22), схильні вірити, що життя змінюється на краще, і демонструють прогресивну, орієнтовану на майбутнє систему цінностей. Нейтральної позиції дотримуються молоді люди, що набрали близько 55-56 балів.

Розробники онлайн-тесту зауважують, що ця шкала показує високу кореляцію з віком (літні люди зазвичай більш “реакційні”) і виразний обернений зв’язок з “дозволеністю” (люди з реакційними поглядами не набирають високих балів за шкалою “дозволеність”) [4]. Як бачимо, молодь здебільшого дотримується прогресивних поглядів, хоча кількість прихильників “реакційності” в молодіжному середовищі також є значною.

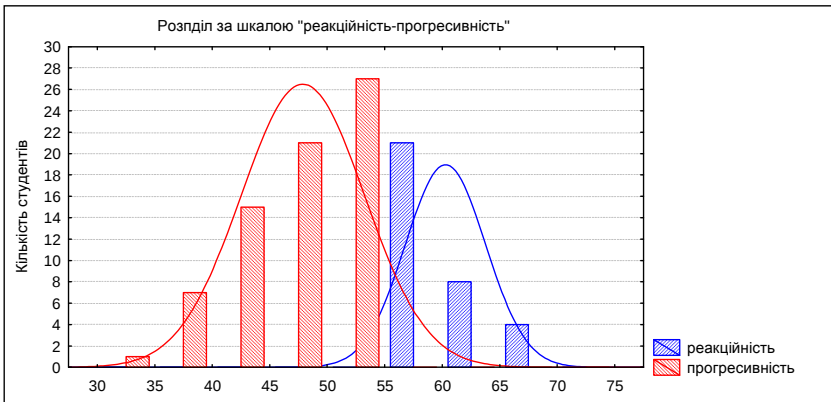

Рис. 7. Розподіл соціально-політичних цінностей молоді за шкалою "реакційність – прогресивність"

Розгляньмо насамкінець спектр соціально-політичних цінностей студентства за шкалою "пацифізм – мілітаризм" (рис. 8). Молоді люди, які набрали значну кількість балів за цією шкалою (максимум – 78), є носіями політичних цінностей "пацифізму". Вони переконані в тому, що війна не має ніяких виправдань, відстоюють у своїх поглядах політику непротиставлення агресії, якою б не була її ціна для держави. Респонденти з низькими показниками (мінімум – 16 балів) готові підтримувати нарощування військової потужності своєї країни і виправдовують войовничу політику щодо потенційних супротивників; вони впевнені, що війна – це невід’ємна частина людської природи, що громадянам слід надати право володіти вогнепальною зброєю і що свідомі противники цього просто боягузи і зрадники. У цілому жінки більш миролюбні, ніж чоловіки [4]. Молоді люди, що набрали за цією шкалою 47-48 балів, дотримуються зваженої позиції щодо пацифізму і мілітаризму. У результаті проведення дослідження виявлено значне переважання цінностей пацифізму порівняно з мілітаристськими ідеологіями, що пояснюється значною часткою жінок серед респондентів і певною мірою психологічною втомою від кількарічного тривання АТО.

Під час проведення практичних занять студентам також пропонували визначити, які з цінностей вони вважають європейськими, а які – пострадянськими. До європейських цінностей студенти віднесли підприємливість, незалежність, діловитість, недоторканність приватної власності, прибутковість праці, професіоналізм, дисципліну праці. Прикметно

при цьому, що деякі цінності радянського періоду, наприклад атеїзм, також не втратили своєї значущості.

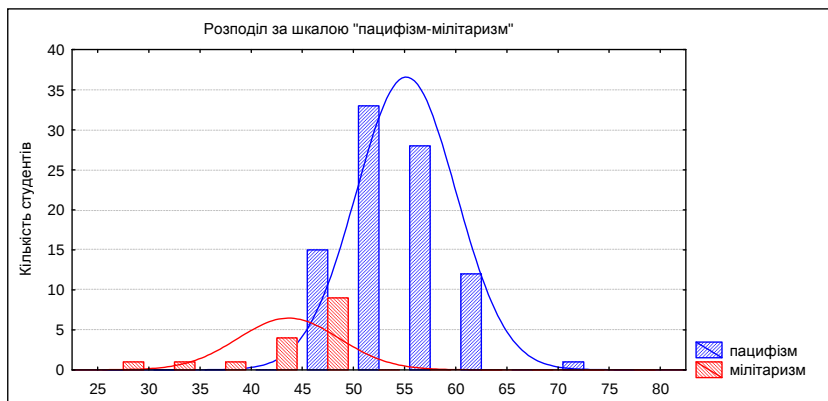

Рис. 8. Розподіл соціально-політичних цінностей молоді за шкалою "пацифізм – мілітаризм"

Отже, можемо констатувати, що в цілому соціально-політичні цінності молоді мають достатній рівень сформованості й адекватності з погляду сучасного соціального, економічного, політичного становища України. Такий розподіл цінностей за обраними шкалами пояснюється тим, що політична соціалізація молодих людей, майже ровесників незалежності нашої держави, що здійснювалася в середній школі та під час навчання у вищих навчальних закладах, загалом сприяла формуванню європейських, соціал-демократичних політичних цінностей. І навіть те, що впродовж останніх більш як двох років наша держава фактично перебуває у стані громадянського протистояння та зовнішньої агресії, не схиляє шальки суспільних терезів на бік прихильників авторитаризму і, тим паче, фашистської ідеології.

Висновки. Виявлений у рамках двофакторної теорії соціальних атиюдів Г. Айзенка розподіл політичних цінностей молоді зумовлений особливостями діяльності інституцій політичної соціалізації в Україні. Переважна частина молодих людей віддає перевагу власне європейським політичним цінностям соціал-демократії. Кількість радикально налаштованих осіб, як і прихильників авторитарної, фашистської і ліберальної ідеології, незважаючи на перебування нашої держави впродовж більш як двох останніх років фактично в стані громадянського протистояння та зовнішньої агресії, є порівняно невеликою. Також невеликим є число молодих людей, байдужих до будь-якої політичної ідеології, хоч і досі збері-

гається відносно чисельна група прихильників соціалістичного шляху розвитку нашої держави.

Завдання подальшого наукового пошуку полягає в розробленні концепції формування політичних цінностей молоді; ця концепція має окреслити шляхи побудови несуперечливої системи соціально-політичних цінностей, пріоритетних для розвитку процесів інтеграції і збереження цілісності нашого суспільства та Української держави.

Л і т е р а т у р а

1. *Васютинський В. О.* Ціннісний зміст індивідуалізму і колективізму в уявленнях пересічних громадян / В. О. Васютинський // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2(16). – С. 136–145.
2. *Горбунова О. М.* Политические установки студентов различной конфессиональной принадлежности (психологический аспект) [Електронний ресурс] / О. М. Горбунова // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 5. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14508>
3. *Жадан І. В.* Ресурси соціалізувального дискурсу як чинника структурування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2(16). – С. 273–282.
4. Как измерить личность: Социально-политические позиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psytests.org/eyeswilson/E.html>
5. *Суший О. В.* Незалежність та цілісність Української держави: ціннісний вимір загальнонаціональної консолідації / О. В. Суший // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2(16). – С. 61–73.
6. *Шавшукова Н. В.* Исследования политических установок в рамках подхода Г. Айзенка [Электронный ресурс] / Н. В. Шавшукова. – Режим доступа : <http://flogiston.ru/shavsh4>
7. *Шусть В. В.* Особливості формування політичних цінностей в процесі соціалізації молоді / В. В. Шусть // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. наук. праць. – Дрогобич-Жешув : Трек ЛТД, 2015. – Вип. 6. – С. 102–108.
8. *Citaty.info*: Бенджамин Дизраэли [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://citaty.info/man/bendzhamin-dizraeli>

R e f e r e n c e s

1. *Vasiutynskyi, V. O.* (2015). Tsinnisnyi zmist indyvidualizmu i kolektyvizmu v uivavlenniakh peresichnykh hromadian [Valuable content individualism and collectivism in perceptions of ordinary citizens]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems Political Psychology], 2(16), 136–145 (ukr).

2. Gorbunova, O. M. (2014). Politicheskiye ustanovki studentov razlichnoy konfessionalnoy prinaldezhnosti (psikhologicheskii aspekt) [Political attitudes of students of different religious affiliation (the psychological aspect)]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya* [Modern problems of science and education], 5, <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14508> (rus).
3. Zhadan, I. V. (2015). Resursy sotsializatsionnogo diskursu yak chynnyka strukturuвання tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi [Resources socializing discourse as a factor in structuring the value component of the political picture of the student youth of the world]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems Political Psychology], 2(16), 273–282 (ukr).
4. Kak izmerit lichnost: Sotsialno-politicheskiye pozitsii [How to measure personality: Social and political positions], <http://psytests.org/eyeswilson/E.html> (rus).
5. Sushyy, O. V. (2015). Nezalezhnist ta tsilisnist Ukrainiskoi derzhavy: tsinnisnyi vymir zahalnonatsionalnoi konsolidatsii [The independence and integrity of the Ukrainian state, national consolidation value measurement]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems Political Psychology], 2(16), 61–73 (ukr).
6. Shavshukova, N. V. Issledovaniya politicheskikh ustanovok v ramkakh podkhoda G. Ayzenka [Studies of political systems in the approach by H. Eysenck], <http://flogiston.ru/shavsh4> (rus).
7. Shust, V. V. (2015). Osoblyvosti formuvannya politychnykh tsinnosti v protsesi sotsializatsii molodi [Features of the formation of political values in the process of socialization of youth]. *Molodizhna polityka: problemy ta perspektivy* [Youth policy: problems and prospects] (pp. 102-108). Drohobych-Zheshuv: Trek LTD Publ. (ukr).
8. Citaty.info: Bendzhamin Dizrajeli, <http://citaty.info/man/bendzhamin-dizraeli> (rus).

Шусть В. В. Политические ценности молодежи в пространстве шкал “радикализм – консерватизм” и “авторитаризм – демократизм”

Анализируется распределение политических симпатий современной молодежи по факторам, определяющим социальные преимущества (позволенность – строгость, расизм – антирасизм, религиозность – атеизм, социализм – капитализм, либерализм – антилиберализм, реакционность – прогрессивность, пацифизм – милитаризм) в рамках двухфакторной теории социальных аттитудов Г. Айзенка. Указанные факторы сгруппированы в два “суперфактора”, что позволило осуществить позиционирование относительно политической составляющей “радикализм – консерватизм” и психологической – “авторитаризм – демократизм”. Выявлено, что большая часть студенческой молодежи привержена социально-демократическим ценностям, а доля радикально настроенных лиц, как и сторонников фашистской и либеральной идеологии, является сравнительно небольшой. Показано, что большинство молодежи придерживается прогрессивных взглядов, хотя значительно и количество сторонников “реакционности”; зафиксировано заметное преобладание ценностей пацифизма над милитаристскими идеологиями.

Ключевые слова: политические ценности, социальные аттитуды, политическая коммуникация, политическая идеология.

Shust V. V. Political values of young people on the radicalism-conservatism and authoritarianism-democracy scales

The article contains an analysis of the distribution of modern youth political views based on the factors of social preferences (permissiveness – strictness, racism – antiracism, religiousness – atheism, socialism – capitalism, liberalism – antiliberalism, reactivity – progressiveness, pacifism – militarism) in the framework of H. Eysenck's two factor social attitude theory. The given factors have been grouped into two “super-factors” to enable radicalism-conservatism (a political component) and authoritarianism – democracy (a psychological component) scaling. The findings prove that the majority of the students give preference to social democratic values. The number of radically oriented individuals as well as those who adhere to fascist and liberal ideologies is relatively small. The majority of the young people hold progressive views. Although, the number of adherents of reactivity is also sufficient. Pacifistic values considerably exceed militaristic ideologies.

Key words: political values, social attitudes, political communication, political ideology.

ЦІННОСТІ ТА ЖИТТЄВІ СМИСЛИ ЮНАЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ВІДЛУННЯ-ПОКОЛІННЯ Y

К. М. Бондар, м. Кривий Ріг

Узагальнено тенденції соціалізації молодих людей 18-20 років у контексті концепції переходу від цінностей відлуння-покоління Y до цінностей покоління Z. Емпіричним шляхом за допомогою методу якісних структур (І. Калінаускас, М. Бахтін), кореляційного аналізу та методу встановлення кореляційних плеяд виявлено психологічні взаємозв'язки ціннісної і смислової сфери та копінг-стратегій української молоді. Встановлено, що для цієї вікової групи основною цінністю є гедонізм, а життєвими цілями – влада, статус, саморегуляція. З'ясовано, що типові для вибірки поведінкові копінгі мають неадаптивний характер, проте в деяких випадках, у кризових ситуаціях вони можуть ставати адаптивними. За методологічну основу дослідження взято ідею Д. О. Леонтьєва про систему життєвих смислів людини (на основі чуттєвого досвіду та суб'єктивної інтерпретації і перетворення об'єктивної реальності у всіх взаємовідносинах з навколишнім світом) та ідею N. Howe і W. Strauss про прагнення кожного наступного покоління відрізнятись від попереднього.

Ключові слова: ціннісно-смилова сфера, теорія поколінь, метод якісних структур.

Проблема. Серед професійних планів та освітніх перспектив сучасної української молоді досить популярною є ідея академічної мобільності, що спрямована на закордонні навчальні заклади. Не тільки значна частина студентства, а й школярі прагнуть набути досвіду навчання поза межами України. Такі освітні домагання молоді передбачають не тільки сподівання на якісну професійну освіту з боку самих молодих людей, а й очікування гарантованої професійної кар'єри, особливо з боку їхніх батьків. Останні найчастіше стають не тільки прибічниками таких освітніх планів, а й спонсорами молодих людей.

У психологічній практиці одним з типових звернень є скарга батьків на те, що юнаки й дівчата, повертаючись із дипломами зарубіжних вишів, несподівано для родичів починають ухилятися від активного пошуку роботи або відверто не бажають влаштовуватися працювати за спеціальністю чи виконувати будь-яку іншу роботу. Очікувані “якісні” зміни системи переконань юнацтва в бік європейських цінностей та конкурентоспроможності обертаються соціальною проблемою утримання батьками дорослих дітей, які при цьому явно переоцінюють свої можливості. Таку поведінку О. Г. Асмолов називає “синдромом гидкого каченяти” (очікування, що світ без особистих зусиль індивіда відкриє його

унікальність), а М. Wilson означив це соціальне явище як “синдром неповного гнізда” (відтягування переходу до дорослого життя) [22].

Однією із психологічних причин такої поведінки молоді називають вибір “магічної дійсності”, який підміняє процес тверезого, реалістичного усвідомлення власних можливостей ілюзорним вибором багатоваріантних можливостей віртуальної гіперреальності, що втілюють ідеал успіху та комфорту [2; 7; 9; 16]. Подібне викривлене, “синдромальне” ставлення до переходу в дорослість сучасні науковці інтерпретують як особливість усієї генерації “покоління бумеранга” [5; 9]. Особливо таке трактування характерне для концепції покоління Y [14]. Отож актуальним завданням стає дослідити, чи справді існують означені феномени формування ціннісно-сислової сфери українського відлуння-покоління Y, або ж спростувати їх наявність.

На думку N. Howe і W. Strauss, дослідників концепції поколінь, існує закономірність щодо впливу соціальних піднесень і криз у суспільстві на активність спільноти, яка в такий спосіб формує домінантні та рецесивні генерації [13]. Відповідно, молоді люди віком до 35 років поділяються на *покоління Y* (відлуння-бумери, yllo, “покоління трофеїв”) і *покоління Z*, які є рецесивними (у розумінні концепції поколінь – соціально пасивні). Тлом дитинства та юності цих людей стали непрості політичні та економічні події 2004–2013 років. Слід зазначити, що, за даними досліджень психологічних характеристик поколінь Східної Європи, спостерігається зсув генерацій на 5-10 років [3; 6; 9].

Мета дослідження: емпіричний аналіз специфіки окремих феноменів структури ціннісно-сислової сфери та поведінки зазначеного покоління.

Покоління – це спільноті (когорті) людей, об’єднаних не тільки віковою схожістю, а й спільними цінностями, сформованими у віці 10-12 років під впливом певного культурно-історичного контексту [14]. На думку фундаторів теорії поколінь N. Howe і W. Strauss, кожні чотири покоління складають певний цикл (80-90 років). Після завершення циклу починається повторення: цінності п’ятого покоління стають схожими з цінностями першого [13, р. 85]. В основі сучасних досліджень психології розвитку, окрім вікової періодизації становлення особистості, лежить феноменологія поколінь. Зокрема, виокремлюють традиційне GI, або героїчне, покоління (народжені до 1943 року), мовчазне покоління (народжені до 1958 року), покоління X, або прагматичне покоління (народжені до 1977 року), покоління Y (народжені після 1981 року) та покоління Z (народжені після 2001 року). Ці генерації, на думку дослідників, мають схожі моделі поведінки архетипного характеру: “ідеалісти”, “ті, що реагують”, “громадські”, “ті, що пристосовуються”

(класифікація за більш ранніми публікаціями авторів). Люди, народжені на стику поколінь, частково є носіями цінностей сусідніх груп й утворюють так звані відлуння-покоління, які виступають в ролі “посередників” між попередньою і наступною віковими когортами [14, р. 19].

Феномен “посередництва” можна описати на основі аналізу його аспектів: якості як параметра функціонування, аспекту організації та координації і, зокрема, загального аспекту – аспекту зв’язку. Для цього спробуємо класифікувати дослідження психологічних характеристик, які стосуються поколінь Y і Z.

По-перше, покоління Y називають “Google”, “народженими в цифри”, оскільки досвід раннього періоду соціалізації припав на час, коли Інтернет викликав глобальний переворот у традиційних медіа [1; 4; 7; 11; 16]. Більшість дослідників цієї тематики відмічають такі психологічні характеристики покоління:

1) “інформаційна дигітальність” – порушення функцій уваги та запам’ятовування навчального матеріалу, що зумовлено орієнтацією на цифрові технології та гейміфікацію навчання (М. Арпентьєва, A. Borgmann, Q. Wang, M. Wilson);

2) “обсесивний fitbit” – нав’язливе бажання фотофіксації подій життя з подальшим опублікуванням їх у соціальній мережі (L. Gratton, C. Egri);

3) егоцентризм “мережевих поглядів” як неаргументована віра в авторитетність публікацій, які викладаються в соціальні мережі, та “необґрунтований оптимізм” щодо особистого потенціалу (L. Gratton) [3; 17; 21].

По-друге, порівняно зі стилями виховання попередніх поколінь, які були центровані на потребах розвитку дітей, покоління Y привнесло в соціалізацію свою та своїх дітей ідею про безумовну успішність у втіленні мрій та безкомпромісне настановлення досягати запланованого за всяку ціну [4; 5; 11; 12; 13; 18]. Поява таких поглядів зумовила перебудову соціально-психологічних очікувань молоді. Отож емпірично було вивчено “генерацію трофеїв” як вид соціальної поведінки, де “популярні” досягнення є основною ознакою успішності людини [1; 17]. У публікаціях описано мотиви прагнення успіху та визнання покоління X, які виражаються в ідеї “відкрити світові власну унікальність” [2; 19]. Такі очікування відкриття талантів реалізуються через “повсякденну креативність” створення блогів, селфі, каверів тощо, а також знаходять утілення через участь у талант-шоу, завдяки яким уможливується соціальне підтвердження унікальності власної особистості [7; 14].

По-третє, посилюються тенденції егоцентризму і водночас політичного конформізму [1; 6; 7; 9; 10; 18; 19], а тому матеріальні цінності, соціальні проблеми, традиції покоління Y цікавлять меншою

мірою, ніж різноманітність їхнього емоційного досвіду [11]. За даними соціологічних опитувань, на Заході незаможних представників покоління Y більше цікавлять гроші, а багатих – екологія [11].

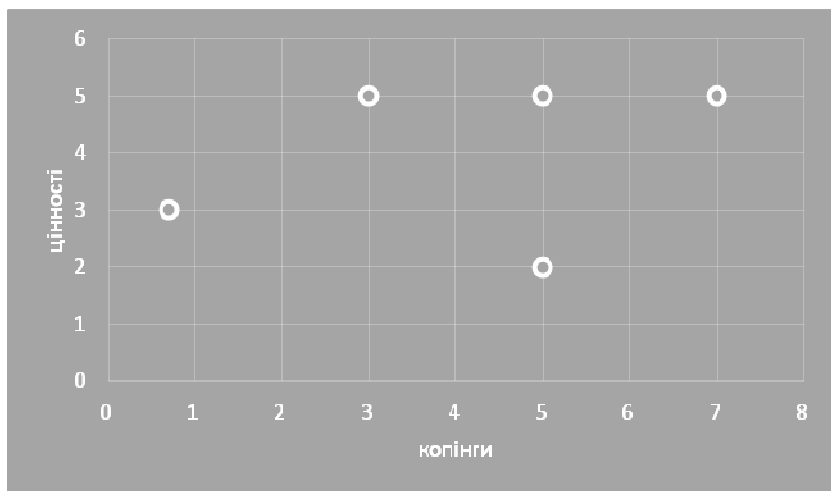
Щоб узагальнити тенденції становлення відлуння-покоління (далі – покоління) на стику завершення соціалізації покоління Y та початку соціалізації покоління Z, змоделюймо психологічні характеристики ціннісної і смислової сфери та поведінки за допомогою методу якісних структур. Цей метод розробив І. Калінаускас на основі методології М. Бахтіна. За методологічну основу візьмемо ідею Д. Леонтьєва (про “систему життєвих смислів людини”, яка формується шляхом чуттєвого досвіду та створюється безпосередньо особистістю на основі суб’єктивної інтерпретації і перетворення об’єктивної реальності у всіх взаємовідносинах з навколишнім світом) та ідею N. Howe і W. Strauss про прагнення кожного наступного покоління відрізнятись від попереднього.

Для емпіричного дослідження ми скористалися методиками вивчення ціннісно-смислової сфери, серед яких: “Дослідження систем життєвих сенсів” за Д. Леонтьєвим, “Опитувальник цінностей” Ш. Шварца, “Способи подолання як поведінковий патерн” Р. Лазаруса і С. Фолкмана. За допомогою стратометричного відбору було сформовано вибірку. Вона складалася із 103 осіб віком від 16 до 18 років (студентів вишів і коледжів та школярів м. Кривий Ріг), які відповідно до теорії поколінь народилися на стику поколінь у 2000–2002 роках та є відлунням покоління Y. Для моделювання якісних структур як вісь було використано діагностичні шкали методики “Дослідження систем життєвих смислів” за Д. Леонтьєвим та шкали, що визначають поведінкові патерни подолання кризових ситуацій за методикою “Способи подолання як поведінковий патерн” Р. Лазаруса і С. Фолкмана (рис. 1).

Отже, щоб підтвердити теоретичне припущення щодо характеристик покоління Y, проведемо емпіричне дослідження: H_0 – досліджувана вибірка відповідає більшою мірою характеристикам покоління Y; H_1 – вибірка відповідає характеристикам покоління Z (це означає що для генерацій сучасної української молоді не справджується закономірність відставання, яка обстоюється в концепції поколінь Західної Європи).

Для аналізу отриманих результатів було використано методи описової статистики (кореляція за критерієм Пірсона, виявлення тенденцій розподілу). Аналіз тенденцій нормального розподілу та кореляцій за критерієм Пірсона за методикою систем життєвих сенсів дав змогу виявити певні особливості соціалізації вибірки (рис. 2).

1) Система C2 – статусні сенси ($M_0=6$) – найбільш виражений показник вибірки; імовірно, для цієї групи характерна боротьба за досягнення певного соціального становища;

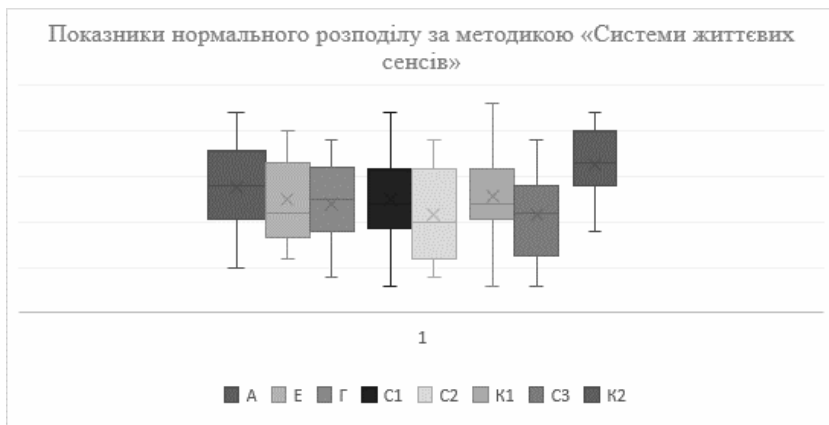

Примітка: Вісь У: найменування шкал за методикою Д. Леонтьєва (1-8): 1–А–альтруїстичні, 2–Е–екзистенційні, 3–Г–гедоністичні, 4–С1–самореалізація, 5–С2–статусні, 6–К1–комунікативні, 7–С3–сімейні, 8–К2–когнітивні; вісь Х: найменування шкал за методикою копінг-стратегій: 1–К–конфронтація; 2–Д–дистанціювання; 3–С–самоконтроль; 4–П1–пошук соціальної підтримки; 5–П2–прийняття відповідальності; 6–В–втеча-уникання; 7–П3–планування вирішення проблем; 8–П4–позитивна переоцінка.

Рис. 1. Модель цінностей та поведінкових патернів на основі методу якісних структур

2) на противагу попередній тенденції, категорія К2 – система когнітивних сенсів ($M_o=15$) – яскраво виражена лише в одного респондента. Отже, враховуючи дані щодо вибірки, можна припустити, що когнітивна система сенсів не є визначальною в образі Я, оскільки відлуння-бумерам властиве сприймання інформації у вже готовому вигляді на сенсорному рівні;

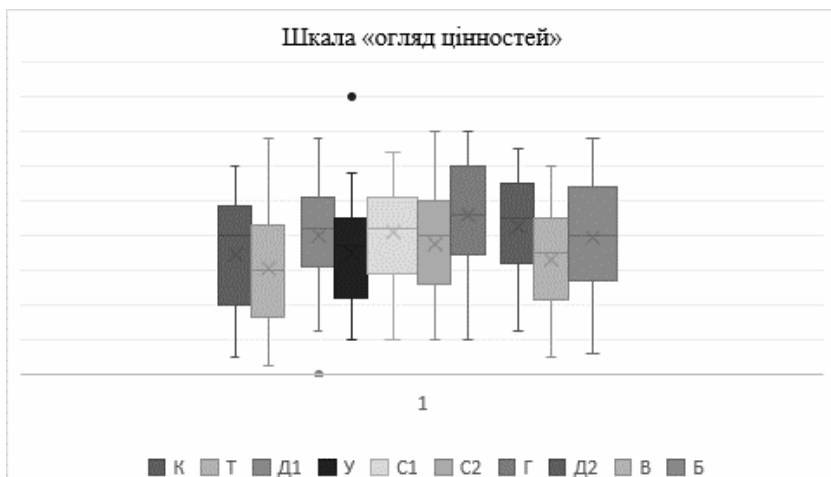
3) за критерієм Пірсона встановлено лише один сильний прямий зв'язок ($r=0,528$, $p \leq 0,001$) між II та III (гедонізм-екзистенція). Це може свідчити про наміри суб'єкта реалізувати особистісний потенціал в умовах “позитивного проживання” від саморозвитку та внутрішнє задоволення від власного успіху.

Примітка: Найменування шкал за методикою Д. Леонтьєва: А–альтруїстичні, Е–екзистенційні, Г–гедоністичні, С1–самореалізація, С2–статусні, К1–комунікативні, С3–сімейні, К2–когнітивні.

Рис. 2. Показники нормального розподілу за методикою “Системи життєвих сенсів”

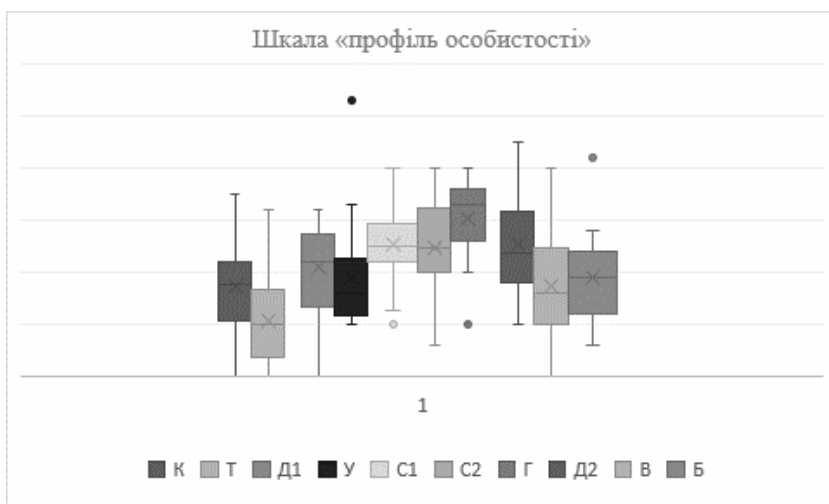
Опитувальник Ш. Шварца складається із двох частин: “огляд цінностей” і “профіль особистості”. Шкала “огляду цінностей” призначена для вивчення цінностей, ідеалів і переконань, що впливають на особистість з боку зовнішнього середовища на рівні нормативних ідеалів. Шкала “профілю особистості” базується на рівні індивідуальних пріоритетів: те, що особистість у собі сформувала, змогла рефлексувати; те, що є стабільним у її житті і на що вона інтуїтивно спирається. Результати аналізу представлено на рис. 3. Таким чином, можна виокремити переконання, які презентують ціннісну сферу відлуння-бумерів: переважають гедоністичні цінності ($Y_{(n=103)}=4,6$) – задоволення і насолода життям у цілому, стимуляція ($Y_{(n=103)}=4,6$), конформізм ($Y_{(n=103)}=4,1$) – традиції, що мають характер прийняття форм обрядів, вірувань, норм поведінки, прийняття звичаїв, які існують у культурі, влада ($Y_{(n=103)}=4,05$) – досягнення соціального статусу або престижу, контролю або домінування над людьми і засобами, а саме здобуття авторитету, збереження свого суспільного іміджу і суспільне визнання, доброта ($Y_{(n=103)}=4,0$) – наголос на благополуччі в повсякденній взаємодії.

Примітка: найменування шкал за методикою Ш. Шварца: К(ср)–конформність (середнє значення), Т–традиції, Д1–доброта, У–універсалізм, С1–самостійність, С2–стимуляція, Г–гедонізм, Д2–досягнення, В–влада, Б–безпека.

Рис. 3. Показники нормального розподілу за опитувальником Ш. Шварца

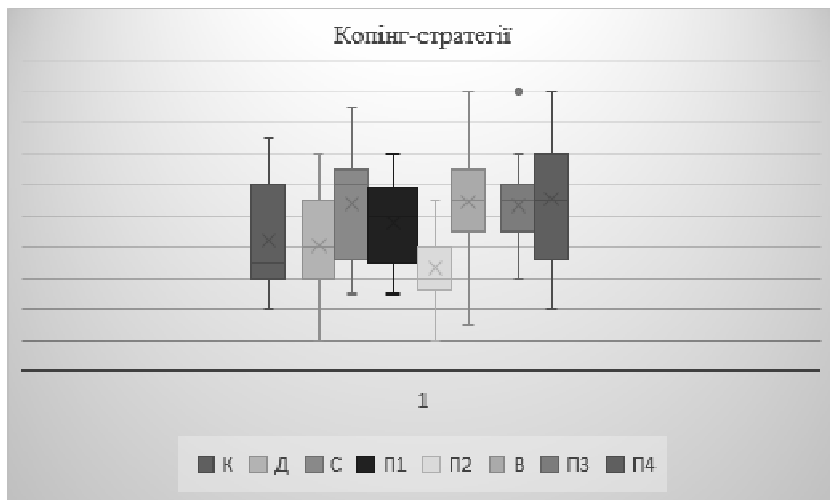
Особливості профілю особистості представлено на рис. 4. Шкала “профіль особистості” включає в себе тетраду особистісних цінностей: переважання гедонізму ($\Sigma n=10s=3,17$); внутрішнє прийняття цінності через “самостійність” ($\Sigma n=10s=2,4$) та “стимуляцію” ($\Sigma n=10s=2,36$) – полягає в прагненні до новизни і глибоких переживань, бажанні бути автономним; похідну від органічної потреби в самоконтролі, що підкріплюється стимуляцією і породжує цінність “досягнення” ($\Sigma n=10s=2,3$). Низький показник групи цінностей “традиції” ($\Sigma n=10s=1,02$) говорить про слабе особисте прийняття традиційних ідей, які існують у культурі (смирність, благочестя, прийняття своєї долі), і так само слабе дотримання їх. Можна припустити, що відлуння-бумерам не властивий конформний і традиційний способи поведінки, вони протиставляють цьому автентичність особистості та прагнуть автономності.

Примітка: найменування шкал за методикою Ш. Шварца: К(ср)–конформність (середнє значення), Т–традиції, Д1–доброта, У–універсалізм, С1–самостійність, С2–стимуляція, Г–гедонізм, Д2–досягнення, В–влада, Б–безпека.

Рис. 4. Показники нормального розподілу за опитувальником Ш. Шварца

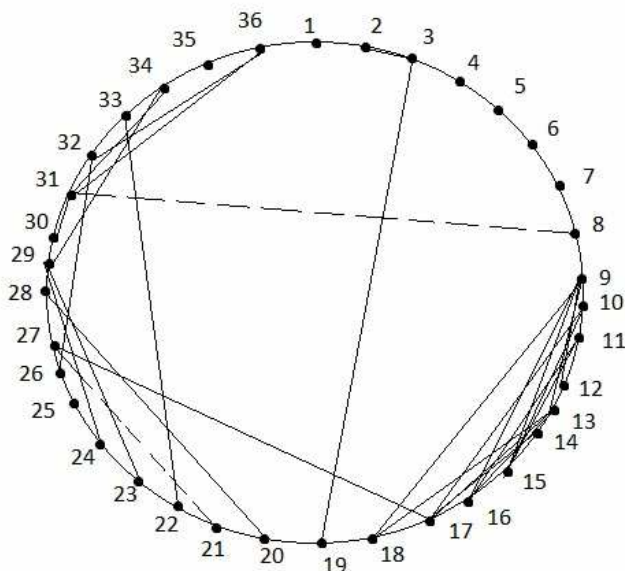
Як видно з рис. 5, у досліджуваній вибірці (N=103) найбільшою мірою представлені такі поведінкові копінг-стратегії: втеча-уникання (Mo=11), планування вирішення проблем (Mo=11) та позитивна переоцінка (Mo=11), самоконтроль (Mo=12). Кореляційний аналіз за критерієм Пірсона дав змогу виявити такі сильні прямі кореляції: між конфронтацією і втечею-униканням ($r=0,661$, $p \leq 0,005$); дистанціюванням і самоконтролем ($r=0,577$, $p \leq 0,005$); втечею-униканням і самоконтролем ($r=0,564$, $p \leq 0,005$); позитивною переоцінкою і пошуком соціальної підтримки ($r=0,528$, $p \leq 0,005$).

Примітка: Найменування шкал за методикою копінг-стратегій: К–конфронтація; Д–дистанціювання; С–самоконтроль; П1–пошук соціальної підтримки; П2–прийняття відповідальності; В–втеча–уникання; П3–планування рішення проблем; П4–позитивна переоцінка.

Рис. 5. Показники нормального розподілу за методикою
Р. Лазаруса і Г. Фолкмана

Щоб порівняти результати, зводимо показники досліджуваних в z-одиниці за допомогою SPSS, що дає змогу провести кореляційний та кластерний аналіз поведінкових тенденцій і ціннісних смислів відлуння-бумерів. На основі кореляційного аналізу за критерієм Спірмена було змодельовано кореляційні плеяди між методиками (рис. 6). Сильний прямий кореляційний зв'язок говорить про такі тенденції поведінки відлуння-бумерів: зв'язок копінгів уникання та конфронтації може поглиблювати тенденцію ворожості при встановленні взаємовідносин та формувати негативне ставлення до об'єктивного світу, а також спричинювати імпульсивність у формуванні власних цілей, планів. Виразний прямий зв'язок між позитивною переоцінкою та прийняттям відповідальності оприявнює тенденцію до посилення інтернальності в процесі розв'язання проблеми та оцінки отриманого результату. У ситуації емоційного дискомфорту юнаки й дівчата, коли не можуть вирішити посталі проблеми, обирають копінг відсторонення від ситуації. Крайнім варіантом такого типу реакції є уникання ймовірної “програшної” ситуації (наприклад, відкладання в часі особистої відповідальності за вибір професії).

Примітка: найменування шкал за методикою Д. Леонтьєва (1-8): 1–А–альтруїстичні, 2–Е–екзистенційні, 3–Г–гедоністичні, 4–С1–самореалізація, 5–С2–статусні, 6–К1–комунікативні, 7–С3–сімейні, 8–К2–когнітивні; найменування шкал за методикою Ш. Шварца “огляд цінностей” та “профіль особистості” (9-28): 9, 19–К–конформність, 10, 20 –Т–традиції, 11, 21–Д1 доброта, 12, 22–У–універсалізм, 13, 23–С1–самостійність, 14, 24–С2 стимуляція, 15, 25–Г–гедонізм, 16, 26–Д2–досягнення, 17, 27–В–влада, 18, 28–Б–безпека; найменування шкал за методикою копінг-стратегій (29-36): 29–К–конфронтація; 30–Д–дистанціювання; 31–С–самоконтроль; 32–П1–пошук соціальної підтримки; 33–П2–прийняття відповідальності; 34–В–втеча-уникання; 35–П3–планування рішення проблем; 36–П4–позитивна переоцінка.

Рис. 6. Кореляційні плеяди між методиками двосторонньої значущості за критерієм Спірмена (на рівні $p \leq 0,005$)

Відтак спробуємо простежити такі тенденції:

1. Показник “влада” “огляду цінностей” пов’язаний із “профілем особистості” “влада” на рівні ($r_s=0,570$, $\dot{p} \leq 0,005$), а також сенсом “гедонізм” у “профілі особистості” ($r_s=0,633$, $\dot{p} \leq 0,001$). Це свідчить про інтеріоризацію цінності “влади” як особистісної характеристики. Водночас зауважено виразний обернений зв’язок між показниками “особистого

профілю” влади і доброти ($r_s=0,522$, $\hat{p}\leq 0,001$). Інакше кажучи, модель “владних цінностей” реплікується зі зразками владної поведінки в суспільстві і транслюється як особистісна цінність відлуння-бумерів із посиленням гедоністичних цінностей і послабленням особистісної значущості цінностей доброти та доброзичливого ставлення.

2. Показник життєвих сенсів – “гедоністичний” – має кореляційні зв’язки з цінністю “профілю особистості” – конформністю ($r_s=0,584$, $\hat{p}\leq 0,001$) – та екзистенційними сенсами ($r_s=0,328$, $\hat{p}\leq 0,001$). Таку тріаду можна інтерпретувати як поєднання образу системи життєвих сенсів, що має в основі мотив задоволення від стилю життя, із самовіддачею з одночасним стримуванням соціально неприйнятних мотивів, які не відповідають очікуванням суспільства.

3. Копінг “конфронтація” має кореляційні зв’язки з такими цінностями “профілю особистості”, як самостійність ($r_s=0,536$, $\hat{p}\leq 0,001$), стимуляція ($r_s=0,427$, $\hat{p}\leq 0,001$), та копінгом “втеча-уникання” ($r_s=0,411$, $\hat{p}\leq 0,001$). На основі виявлених зв’язків можна припустити, що настановлення на настороженість та вороже ставлення до оточення поєднуються з пошуком відчуття новизни, прагненням до самостійних суджень та бажанням відсторонитись.

4. Поведінковий копінг “прийняття відповідальності” корелює з цінністю універсалізму “особистісного профілю” ($r_s=0,454$, $\hat{p}\leq 0,001$). Такий показник може вказувати на тенденцію до певного толерування і прагнення бути відповідальним за свої вибори.

5. Копінг “пошук соціальної підтримки” пов’язаний з особистісною цінністю “досягнення” ($r_s=0,419$, $\hat{p}\leq 0,001$), копінгом “позитивна переоцінка” ($r_s=0,328$, $\hat{p}\leq 0,001$) і має обернений зв’язок з когнітивним показником систем життєвих сенсів ($r_s=-0,317$, $\hat{p}\leq 0,001$). Така плеяда свідчить про тенденцію продуктивного переосмислення через соціальну підтримку та водночас цінність особистого успіху відповідно до соціальних стандартів. Однак чим сильніший копінг пошуку соціальної підтримки, тим менший ціннісний сенс інтелектуального продукту та саморозвитку в даній вибірці.

Висновки. За допомогою методу якісних структур, кореляційного аналізу та методу встановлення кореляційних плеяд проведено емпіричне вивчення психологічних характеристик ціннісної та смислової сфери, копінг-стратегій на стику завершення соціалізації покоління Y і початку соціалізації покоління Z. З’ясовано, що для досліджуваної вибірки основними цінностями є гедонізм, а життєвими цілями – влада, статус, саморегуляція. Типові для вибірки поведінкові копінгі мають неадаптивний характер, проте в деяких випадках, зокрема в кризових ситуаціях, можуть ставати адаптивними. На основі аналізу статистичного розподілу

та встановлення кореляційних плеяд визначено такі тенденції: серед поведінкових копінгів у дівчат вирізняються показники (К) конфронтації, (В) втечі-уникання та (П4) позитивної переоцінки. У хлопців домінують показники (К) конфронтації, (В) втечі-уникання, (П4) позитивної переоцінки та (П2) прийняття відповідальності. Що ж до загальних цінностей, то в хлопців у даній вибірці переважають (Г) гедонізм, (Д2) досягнення, (У) універсалізм, (В) влада, (С1) самостійність, (С2) стимуляція, (Т) традиції на індивідуально-суб'єктивному рівні. Насолода та задоволення (гедонізм) номінуються у вибірці як вище благо, що дає підстави віднести досліджуваних до покоління Z. Встановлення кореляційних плеяд оприявнює зв'язок між екзистенційними системами життєвих смислів і гедоністичними цінностями ($r=0,6$, $p \leq 0,001$), свідчить про повне занурення у вир життя, пошук нового, непізаного, про спрямованість на саморозвиток і самовдосконалення, що викликає у досліджуваних почуття задоволення з власне самого існування. Отримані емпіричні дані відбивають досить складну й суперечливу картину становлення цінностей, життєвих сенсів та копінг-стратегій покоління молодих українців у ситуації зміни світоглядної парадигми від цінностей відлуння-бумерів до маловивчених цінностей покоління Z.

Виявлення закономірностей динаміки цінностей і сенсів вимагає більшої уваги до кроскультурного аспекту дослідження та розширення вікових меж вибірки, що становить основне завдання подальших авторських наукових розвідок.

Л і т е р а т у р а

1. Алифференко Е. В. Психологические особенности формирования системы ценностей через призму смены ценностей поколений / Е. В. Алифференко // SOCIOSPHERE. – 2014. – № 1. – С. 157–158.
2. Арпентьева М. Р. Психологические проблемы образовательных медиатехнологий [Электронный ресурс] / М. Р. Арпентьева // Коммуникативные и образовательные возможности современных технологий: сб. мат-лов и докл. Всерос. науч. конф. (с междунар. участием), г. Екатеринбург, 10 марта 2016 г. – Екатеринбург: Инфометод, 2016. – С. 7–10.
3. Арпентьева М. Р. Поколение Y: проблемы современной цивилизации / М. Р. Арпентьева // Культурологічний альманах: Ціннісні зміни молоді і сучасні тенденції. – Вінниця, 2015. – Вип. 1. – С. 32–36.
4. Бережная Н. Ю. Поколение Next: психологические особенности [Электронный ресурс] / Н. Ю. Бережная // Культура и образование: электрон. ежемес. науч.-практ. журн. – Режим доступа: <http://vestnik-rzi.ru/2015/04/3270>.
5. Буровихина И. А. Субъективная картина жизненного пути современных подростков / И. А. Буровихина // Психология. – 2011. – № 4. – С. 148–161.

6. *Иванцов П. П.* Миллениалы в эру приумноженного Я / А. И. Климин, Е. В. Лучук, П. П. Иванцов // Общество, наука, инновации: сборник статей. – Уфа: Аэтерна, 2014. – С. 344–350.
7. *Носова С. С.* Поколение “Y” в контексте сетевого информационно-коммуникативного общества / С. С. Носова // Альманах современной науки и образования. – 2014. – №. 2 (81). – С. 126–128.
8. Студенты. Образ будущего: [Четвертый годовой социологический отчет] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://institute.gorshenin.ua/programs/annual/3043_students_obraz_budushchego.html.
9. *Хомякова Е. И.* Поколение “Y” в контексте социального взаимодействия в современном обществе / Е. И. Хомякова // Известия Томского политехнического университета. – 2011. – № 6. – С. 317–319.
10. *Asghar R.* What Millennials Want In The Workplace (And Why You Should Start Giving It To Them) / Rob Asghar // Forbes. – 2014. – January 13. – Режим доступа: [2014/01/ 13/ what - millennials- want-in-the-workplace-and-why-you-should-start-giving-it-to-them.](http://www.forbes.com/2014/01/13/what-millennials-want-in-the-workplace-and-why-you-should-start-giving-it-to-them/)
11. *Borgmann A.* Holding on to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millennium / A. Borgmann. – University of Chicago Press, 1999. – 203 p.
12. *Gratton L.* The Three Paradoxes Of Generation Y [Электронный ресурс] / L. Gratton. – Режим доступа: <http://lyndagrattontfutureofwork.typepad.com/lyndagrattont-future-of-work/2013/06/the-three-paradoxes-of-generation-y.html>.
13. *Howe N.* Generations: The history of America's future, 1584 to 2069 / N. Howe, W. Strauss. – Harper Collins, 1992.
14. *Howe N.* The next 20 years / N. Howe, W. Strauss // Harvard business review. – 2007. – Vol. 85. – P. 41–52.
15. *Egri C. P.* Generation cohorts and personal values: A comparison of China and the United States / C. P. Egri, D. A. Ralston // Organization Science. – 2004. – B. 15. – №. 2. – P. 210–220.
16. Millennials: Confident. Connected. Open to Change [Executive Summary] // Pew Research Center. – 2010. – February, 24. – Режим доступа: <http://www.pewsocialtrends.org/2010/02/24/millennials-confident-connected-open-to-change>.
17. *Schawbel D.* Millennials vs. Baby Boomers: Who Would You Rather Hire? / Dan Schawbel // Time. – 2012. – March 29. – Режим доступа: [ys-baby-boomers-who-would-you-rather-hire/ 2 Ibid.](http://www.time.com/time/magazine/article/0,9179,2551111,000.html)
18. *Sier J.* Generation Y thinks work-life balance more important than cash: [Электронный ресурс] / Jessica Sier // AFR. – 2014. – November, 14. – Режим доступа: http://www.afr.com/p/national/work_space/generation_thinks_work_life_balance GwT1CXmsI7ZmY8T.
19. *Stein J.* Millennials: The me me me generation // Time Magazine. – 2013. – Vol. 20.
20. *Wang Q.* et al. Digitality and materiality of new media: online TV watching in china / Q. Wang // Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems. – ACM, 2012. – P. 347–356.
21. *Williams R.* How the Millennial Generation Will Change the Workplace: / Ray Williams // Psychology Today. – 2014. – March, 19. – Режим доступа: [https://www.psychologytoday.com/blog/wired-success/201403/how-the-millennial-generation-will-change-the-workplace](http://www.psychologytoday.com/blog/wired-success/201403/how-the-millennial-generation-will-change-the-workplace).

22. Wilson M. How generational theory can improve teaching: Strategies for working with the “Millennials” / M. Wilson, L. E. Gerber // *Currents in teaching and learning*. – 2008. – Vol. 1. – № 1. – P. 29–44.

References

1. Aliferenko, Ye. V. (2014). Psikhologicheskiye osobennosti formirovaniya sistemy tsennostey cherez prizmu smeny cennostey pokoleniy [Psychological features of formation of system of values through the prism of the changing values of generations]. *Sociosphere* [Sociosphere], vol. 165, http://sociosphere.com/publication/journal/2014/165/psihologicheskie_osobennosti_formirovaniya_sistemy_cennostey_cherez_prizmu_smeny_cennostey_pokoleniy.
2. Arpentyeva, M. R. (2016). Psikhologicheskiye problemy obrazovatelnykh mediatekhnologiy [Psychological problems in the educational media technologies] *Kommunikativnyye i obrazovatelnyye vozmozhnosti sovremennykh tekhnologiy* [Communicative and educational opportunities of modern technologies] (pp. 7–9). Yekaterinburg: Infometod Publ. (rus).
3. Arpentyeva, M. R. (2015). Pokoleniye Y: problemy sovremennoy tsivilizatsii [Generation Y: challenges of modern civilization] *Kulturologichnyi almanakh: Vypusk 1. Tsinnisni zminy molodi I suchasni tendentsii* [Culturological almanac: Issue 1 “Value shifts of young and modern trends”] (pp. 32–36) Vinnutsia (rus).
4. Berezhnaya, N. Yu. (2015). Pokoleniye Next: psikhologicheskiye osobennosti [Next Generation: psikhologicheskie features]. *Kultura i obrazovaniye* [Culture and education], <http://vestnik-rzi.ru/2015/04/3270>
5. Burovikhina, I. A. (2011). Subyektivnaya kartina zhiznennogo puti sovremennykh podrostkov [Subjective picture of life path of modern adolescents]. *Psikhologiya* [Psychology], 4, 148–161 (rus).
6. Ivantsov, P. P., Klimin, A. I., Luchuk, E. V. (2014). Millenialy v eru priumnozhenogo Ya [Millennials in an era of increased]. *Obshchestvo, nauka, innovatsii* [Society, science, innovation] (pp. 344–350). Ufa: Aeterna Publ. (rus).
7. Nosova, S. S. (2014). Pokoleniye “Y” v kontekste setevogo informatsionno-kommunikativnogo obshchestva [Generation “Y” in the context of informational-communicative society]. *Almanakh sovremennoy nauki i obrazovaniya* [Almanac of modern science and education], 2 (81), 126–128 (rus).
8. Studenty. Obraz budushchego: Chetvertyy godovoy sotsiologicheskii otchet [Students. The way of the future: The Fourth annual sociological report, http://institute.gorshenin.ua/programs/annual/3043_students_obraz_budushchego.html.
9. Homyakova, Ye. I. (2011). Pokoleniye “Y” v kontekste sotsialnogo vzaimod-eystviya v sovremennom obshchestve [Generation “Y” in the context of social interaction in contemporary society]. *Izvestiya Tomskogo politekhnicheskogo universiteta* [Bulletin of the Tomsk Polytechnic University], 6, 317–319 (rus).
10. Asghar, R. (2014). *What Millennials Want In The Workplace (And Why You Should Start Giving It To Them)*. Forbes, January, 13, [2014/01/13/ what - millennials-want-in-the-workplace-and-why-you-should-start-giving-it-to-them](http://www.forbes.com/2014/01/13/what-millennials-want-in-the-workplace-and-why-you-should-start-giving-it-to-them).
11. Borgmann, A. (1999). *Holding on to Reality: The Nature of Information at the Turn of the Millennium*. University of Chicago Press.

12. Gratton, L. (2013). *The Three Paradoxes Of Generation Y*, <http://lyndagrattontofutureofwork.typepad.com/lyndagrattontofutureofwork/2013/06/the-three-paradoxes-of-generation-y.html>.
13. Howe, N., Strauss, W. (1992). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. Harper Collins.
14. Howe, N., Strauss, W. (2007). The next 20 years. *Harvard business review*, 85, 41–52.
15. Egri, C. P., Ralston, D. A. (2004). Generation cohorts and personal values: A comparison of China and the United States. *Organization Science*, vol. 15, no. 2, 210–220.
16. Millennials: Confident. Connected. Open to Change: Executive Summary, February, 24, 2010, <http://www.pewsocialtrends.org/2010/02/24/millennials-confident-connected-open-to-change>.
17. Schawbel, D. (2012). Millennials vs. Baby Boomers: Who Would You Rather Hire? Time, March, 29, [vs-baby-boomers-who-would-you-rather-hire/](http://time.com/2012/03/29/baby-boomers-who-would-you-rather-hire/) 2 Ibid.
18. Sier, J. (2014). Generation Y thinks work-life balance more important than cash. AFR, November, 14, <http://www.afr.com/p/national/work-space/generation-thinks-work-life-balance/GwT1CXmsl7ZmY8T>.
19. Stein, J. (2013). Millennials: The me me me generation. *Time Magazine*, 20.
20. Wang, Q. (2012). Digitality and materiality of new media: online TV watching in china. *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. ACM, 347–356.
21. Williams, R. (2014). How the Millennial Generation Will Change the Workplace. *Psychology Today*, March, 19, <https://www.psychologytoday.com/blog/wired-success/201403/how-the-millennial-generation-will-change-the-workplace>.
22. Wilson, M., Gerber, L. E. (2008). How generational theory can improve teaching: Strategies for working with the “Millennials”. *Currents in teaching and learning*, vol. 1, no. 1, 29–44.

Бондарь Е. Н. Ценности и жизненные смыслы юности украинского эхо-поколения Y

Обобщены тенденции социализации молодых людей 18-20 лет в контексте концепции перехода от ценностей эхо-поколения Y к ценностям поколения Z. Эмпирическим путем с помощью метода качественных структур (И. Калинаускас, Н. Бахтин), корреляционного анализа и метода установления корреляционных пледя выявлены психологические взаимосвязи ценностной и смысловой сферы и копинг-стратегий украинской молодежи. Установлено, что для данной возрастной группы основной ценностью является гедонизм, а жизненными целями – власть, статус, саморегуляция. Определено, что типичные для выборки поведенческие копинги носят неадаптивный характер, однако в некоторых случаях, в кризисных ситуациях, они могут становиться адаптивными. В качестве методологической основы исследования приняты идея Д. А. Леонтьева о системе жизненных смыслов человека (на основе чувственного опыта и субъективной интерпретации и преобразования объективной реальности во всех взаимоотношениях с окружающим миром) и идея N. Howe и W. Strauss о стремлении каждого последующего поколения отличаться от предыдущего.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, теория поколений, метод качественных структур.

Bondar K. M. Values and life meanings of the “Y” echo generation youth

The article presents a synthesis of the tendencies of the 18-20 year old youth socialization in the framework of the concept of transition from the echo generation values to the values of the “Z” generation. Psychological correlation between the value and semantic spheres, and coping strategies of the Ukrainian youth has been empirically proved using the qualitative structures method (I. Kalinauskas, M. Bakhtin), correlation analysis and the method of establishing correlation pleiades. It has been found out that the basic value of this age group is hedonism, and the life goals are power, status, and self-regulation. The behavioral coping strategies typical for the sample are of the non-adaptive kind. However, in some cases and in the situations of crisis they can become adaptive. The methodological foundation of the research is the idea of D. A. Leontiev about a system of personal life expectations of an individual (based on the sensory experience, subjective interpretations, and transformation of the objective reality in the process of interaction with the environment), as well as the idea of N. Howe and W. Strauss regarding the desire of the next generation to differ from the previous one.

Key words: value-semantic sphere, theory of generations, method of qualitative structures.

СТАНОВЛЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТУДЕНТІВ: СУБ'ЄКТНИЙ ПІДХІД

А. М. Горянська, В. П. Пісоцький, м. Ніжин

Проаналізовано взаємозв'язки становлення комунікативної толерантності студентів з такими суб'єктними властивостями, як відповідальність, самоприйняття, саморозвиток та самоактуалізація; визначено рівень їх вияву і динаміку розвитку на різних курсах та гендерні відмінності. Зафіксовано позитивні зміни в розвитку потреби студентів у самоактуалізації та в готовності до самовдосконалення; щодо інших показників чіткої позитивної динаміки не виявлено. З'ясовано, що більшість досліджуваних мають проблеми із самоприйняттям, що негативно позначається на рівні їхньої комунікативної толерантності. Поведінковий компонент комунікативної толерантності студентів віднесено до зони нестійкої толерантності, яка характеризується амбівалентністю ставлень до іншого. Зроблено висновок, що внутрішню основу активної (диспозиційної) комунікативної толерантності студентів становить досить добре сформований комплекс їхніх суб'єктних властивостей.

Ключові слова: соціокультурна толерантність, комунікативна толерантність, самоприйняття, відповідальність, самоактуалізація.

Проблема. Наразі українське суспільство переживає глибоку системну кризу, що виявляється в край небезпечному загостренні конфліктних соціально-економічних, політичних, ідеологічних, релігійних, морально-психологічних відносин. Шлях до суспільної згоди й миру в громадянському суспільстві пролягає через принципове розв'язання проблеми толерантності, в якій тісно переплітаються діалектичні суперечності між особистою свободою і соціальною справедливістю, культурною й національною ідентифікацією та посиленням глобалізаційних викликів. Культивування в плюралістичному суспільстві соціокультурної толерантності, що є умовою успішної соціалізації та адаптації індивідів, засобом соціально-нормативної регуляції стосунків через оцінювання суб'єктом думок, дій та вчинків інших, не схожих на нього людей, стає пріоритетним завданням для освіти на всіх рівнях.

У працях О. Г. Асмолова, І. Д. Беха, О. А. Гриви, І. М. Пчелінцевої, А. Г. Скок, О. Б. Столяренко, Ю. В. Тодорцевої наголошується на необхідності переходу вищої школи від авторитарної парадигми до гуманістичної, що вимагає суттєвого підвищення рівня толерантності свідомості й комунікативної культури учасників освітнього процесу. Сучасна молода людина, потрапляючи в драматичні ситуації зіткнення цілей, інтересів, світоглядних орієнтацій, має стати виразником ідей гуманності, діалогу, виробити

в собі тверду етичну позицію протидії злу ненасильницькими засобами. У студентської молоді актуалізація проблеми толерантності відбувається насамперед у сфері міжособового спілкування. Дослідження О. Г. Асмолова, В. В. Бойка, С. Л. Братченка, І. Б. Гриншпун, Г. С. Кожухар, А. О. Реана, Г. В. Солдатової показали, що становлення толерантної свідомості тісно пов'язане зі зміною соціальних стосунків, розширенням сфери контактів, набуттям комунікативної компетентності, усвідомленням своєї індивідуальності, его-ідентичності, з опануванням діалектичного мислення, розвитком особистісної рефлексії як механізму виходу системи "Я" за власні межі, а також суб'єктності як основи активної толерантності. За І. Б. Гриншпун, суб'єктність, як утілення внутрішнього світу особистості, є її базовою характеристикою, що забезпечує виконання таких специфічних функцій, як цілісність, активність, саморегуляція, саморозвиток, автономність, відповідальність, цілеспрямованість, унікальність (див. [5]).

Однак залишається ще не вирішеним питання про роль і специфіку впливу окремих суб'єктних характеристик на розвиток толерантності студентів упродовж усього періоду навчання у ВНЗ. З'ясувавши це питання, ми відтак зможемо виявити системотвірний компонент суб'єктної основи толерантності.

Мета статті: визначити психологічні особливості розвитку толерантності студентів у взаємозв'язку зі змінами, що відбуваються в їхній самосвідомості; обґрунтувати припущення, що системотвірним компонентом суб'єктної основи толерантності є самоприйняття, високий рівень якого разом з відповідальністю, саморозвитком та самоактуалізацією становить інтрасуб'єктне підґрунтя формування диспозиційної толерантності юнацтва.

Диспозиційна толерантність (терпимість-позиція) – це обов'язково суб'єктне явище, це стійка система гуманних ставлень, позитивних настановлень, яка передбачає готовність і здатність розуміти та приймати самого себе і своє оточення, знання соціально-психологічних закономірностей і механізмів соціальної перцепції, готовність суб'єкта до перебудови неадекватних настановлень і стосунків, уміння розпізнавати й регулювати емоційні стани, застосовувати технології ефективної взаємодії, інтерес до саморозвитку й самовдосконалення.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку суб'єктних властивостей (ауто толерантність, відповідальність, саморозвиток, самоактуалізація) і толерантності студентів проводилося на базі Національного державного університету імені Миколи Гоголя. До загальної вибірки увійшли 398 студентів-гуманітаріїв 1–5 курсів.

Ауто толерантність (самоприйняття) передбачає здатність суб'єкта до рефлексії своїх цінностей і настановлень та готовність до їх зміни. Поєднуючись із прийняттям іншого, вона утворює основу конгруентності

стосунків. На думку І. Д. Беха [1], самоприйняття не заперечує факту функціонування негативних утворень та їх негативного емоційного оцінювання. Виникаючи на основі знань про себе, детального аналізу своїх сильних та слабких якостей, їх усвідомленої оцінки, це емоційне явище значною мірою стимулює особистісний саморозвиток.

Диспозиційну толерантність вирізняє також стійке прагнення до самовдосконалення, саморозвитку, максимальної реалізації своїх можливостей. Усі ці властивості об'єднує поняття самоактуалізації. За А. Маслоу, це “можливість вибору, особистісного зростання, можливість приймати себе та інших такими, які вони є, можливість для налагодження з оточенням доброзичливих стосунків” [2, с. 187]. У цьому процесі поєднуються дві лінії людського буття – самопізнання та саморозвиток. Самоактуалізація сприяє всебічному розкриттю особистісного потенціалу людини, усвідомленню і прийняттю свого “Я”, вияву особистісних якостей, які активізують цілепокладання, подолання труднощів й ефективне розв'язання життєвих та професійних проблем.

Внутрішню регуляцію толерантного ставлення особистість здійснює через усвідомлення і покладання на себе відповідальності за розвиток стосунків, керуючись при цьому своїми ціннісними орієнтаціями і моральними переконаннями. У гуманістичній традиції відповідальність розуміється як усвідомлення людиною своєї здатності бути причиною змін (або протидії негативним змінам) у довкіллі та власному житті, а також як свідоме управління цією здатністю. За А. О. Реаном, відповідальність (інтернальний локус контролю) разом із свободою, терпимістю та позитивним мисленням становлять фундамент особистісної зрілості [3]. Внутрішній локус контролю пов'язує відповідальність із прагненням до дії та передбачає активне переживання власного “Я”.

Для дослідження ауто толерантності було застосовано “Методику визначення міри згоди із собою” [4], яка діагностує рівень суб'єктивних перешкод, що заважають повноцінному самоприйняттю та самоповазі. Результати показують, що найчисленнішою є група студентів, які приймають себе лише частково (72% усієї вибірки). Такі особи час від часу відчують невдоволення собою, витрачають свою енергію на внутрішню неконструктивну боротьбу, прагнуть неодмінно змінити себе, схильні недооцінювати свої можливості.

Другою за чисельністю (16%) є група студентів, у яких низький рівень прийняття себе та згоди із собою. Переживаючи гострий внутрішній конфлікт, вони перебувають у полоні стереотипів і забобонів, сумніваються у власних силах, часто вдаються до самокартання та самозвинувачення.

Найменшою (12%) є група досліджуваних з добре розвинутою ауто толерантністю. Такі студенти зазвичай перебувають у згоді із собою, усвідомлюють свої переваги і недоліки та довіряють собі, уміють знахо-

дити конструктивний вихід з важких ситуацій як особистого, так і між-особового характеру, відчують у собі джерело сили та підтримки навіть тоді, коли інші цю силу вважають слабкістю. Їхнє толерантне самоприйняття позитивно позначається на прагненні до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Статистичний аналіз не виявив значущих відмінностей між курсами і рівнем самоприйняття юнаків та дівчат.

Самоприйняття особистості більшою мірою сприятиме розвитку комунікативної толерантності суб'єкта, якщо воно поєднується з прагненням студента до саморозвитку та самовдосконалення. Готовність до саморозвитку, бажання пізнати себе та прагнення до самовдосконалення досліджувалися за методикою “Готовність до саморозвитку” В. Л. Павлова (див. [4]). Вона має три шкали, які відображають рівень готовності (високий, середній та низький) до самопізнання, самовдосконалення та сумарну шкалу готовності до саморозвитку.

Отримані дані (табл. 1) свідчать про невиразну динаміку зростання цих показників.

Таблиця 1

Психологічні особливості готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення студентів

		Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
		п	%	п	%	п	%
Готовність до саморозвитку	1-й курс (n=130)	6	5	81	62	43	33
	2–3-й курси (n=133)	7	5	89	67	37	28
	4–5-й курси (n=135)	7	5	79	58	49	37
Готовність до самопізнання	1-й курс (n=130)	15	12	62	48	53	40
	2–3-й курси (n=133)	13	10	67	50	53	40
	4–5-й курси (n=135)	15	11	66	50	54	39
Готовність до самовдосконалення	1-й курс (n=130)	42	32	44	34	44	34
	2–3-й курси (n=133)	33	25	64	46	39	29
	4–5-й курси (n=135)	35	26	52	39	48	36

Як і у випадку із самоприйняттям, найбільший відсоток студентів відповідає середньому рівню готовності до саморозвитку, самопізнання та самовдосконалення. Статистично достовірної різниці між курсами за показниками готовності до саморозвитку не виявлено. Разом з тим просте-

жуються деякі відмінності в їх динаміці. Так, рівень готовності до самовдосконалення студентів 2–3-го курсів виявився значно нижчим за той самий показник у студентів як першого, так і старших курсів. Це стосується і готовності до саморозвитку (сумарний показник) студентів 2–3-го курсів. Найвищу готовність до саморозвитку саме за рахунок самовдосконалення продемонстрували студенти 4–5-го курсів. Як видно з таблиці 1, готовність студентів до самопізнання упродовж їхнього навчання не виявляє чіткої динаміки.

Статистичний аналіз відмінностей між прагненням до саморозвитку юнаків та дівчат показав вищу готовність юнаків до самовдосконалення (1-й курс: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$, 2–3-й курси: $t = 2,5$ при $p \leq 0,05$, 4–5-й курси: $t = 2,6$ при $p \leq 0,05$), а також готовність до саморозвитку (1-й курс: $t = 2,0$ при $p \leq 0,05$, 2–3-й курси: $t = 2,1$ при $p \leq 0,05$, 4–5-й курси: $t = 2,4$ при $p \leq 0,05$).

Самоприйняття особистості, її прагнення до саморозвитку, самовдосконалення тісно пов'язані із самоактуалізацією як потребою особистості максимально розвинути і втілити в життя свої творчі здібності й таланти. Дослідження самоактуалізації проводилося за методикою “Короткий індекс самоактуалізації” [6]. За результатами методики більшість досліджуваних виявляють потребу в самоактуалізації на середньому рівні. Приблизно третина усієї вибірки (28,7%) активно прагне до реалізації свого особистісного потенціалу, поважаючи при цьому себе та інших. Особливо тут виділяються першокурсники, які прийшли до університету, сповнені високих надій та прагнень знайти істину і всебічно розкрити себе. Серед них узагалі немає осіб з невиявленою та нестійкою потребою в самоактуалізації.

Серед студентів 2–3-го курсів, порівняно з іншими групами, найбільша частка осіб із середнім (71%) та нестійким (9%) рівнями потреби в самоактуалізації, тоді як досліджуваних із стійким рівнем цієї потреби виявилось суттєво менше (20%). Середнє арифметичне потреби в самоактуалізації знову ж таки найвище в першокурсників, а у студентів 2–3-го курсів його значення мінімальне. Частина студентів 2–5-го курсів (9% і 7% відповідно) взагалі не виділяє потребу в самоактуалізації як значущий мотиваційний фактор, що може свідчити про певне “приземлення” інтересів і прагнень таких студентів, їхню невпевненість у собі, деяку упередженість, ригідність, надмірну залежність від інших.

Особливості покладання відповідальності визначалися за методикою “Рівень суб’єктивного контролю” Дж. Роттера (табл. 2).

Таблиця 2

Психологічні особливості локусу контролю студентів

	Сер. арифм.	Екстернальний		Невизначений		Інтернальний	
		п	%	п	%	п	%
1-й курс (n=130)	23,4	1	0,8	125	95,9	4	3,3
2-3-й курси (n=133)	24,8	1	0,9	124	92,8	8	6,3
4-5-й курси (n=135)	24,8	3	1,9	118	87,6	14	10,5

Виходячи із завдань дослідження, ми використали лише загальну шкалу інтернальності/екстернальності. У результаті було виявлено такі особливості розвитку відповідальності у студентів різних курсів: переважна їх більшість має середній (невизначений) рівень локусу контролю, інтернальний та екстернальний локуси контролю від першого до старших курсів виявляють тенденцію до зростання.

Загалом студенти-екстернали становлять найменший відсоток досліджуваних, що можна розцінювати як позитивний факт, оскільки надмірна схильність до зовнішнього локусу контролю пов'язана з рисами, які несумісні з повноцінними толерантними стосунками. Зокрема, це невпевненість у своїх можливостях, неврівноваженість, прагнення на невизначений термін відкласти реалізацію своїх намірів, тривожність, підозрілість, конформність та агресивність.

Кожна підвибірка представлена певним відсотком студентів-інтерналів, що, як правило, краще ознайомлені із ситуацією, ніж екстернали, користуються більшою популярністю й займають кращі позиції в системі міжособових стосунків, більш упевнені в собі й терпиміші до недоліків і помилок інших. Перевірка статистичної різниці виявила підвищення рівня інтернальності студентів 2-3-го курсів порівняно з першокурсниками ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Хоча кількість інтерналів серед старшокурсників також зростає, статистично це не підтверджується. Юнаки в цій підвибірці більше схильні до інтернальності, ніж дівчата ($t = -2,9$ при $p \leq 0,01$).

Щоб з'ясувати загальну картину розвитку суб'єктних властивостей толерантності студентів, було здійснено порівняння частки середніх арифметичних величин щодо максимально можливого для відповідного показника значення (рис.).

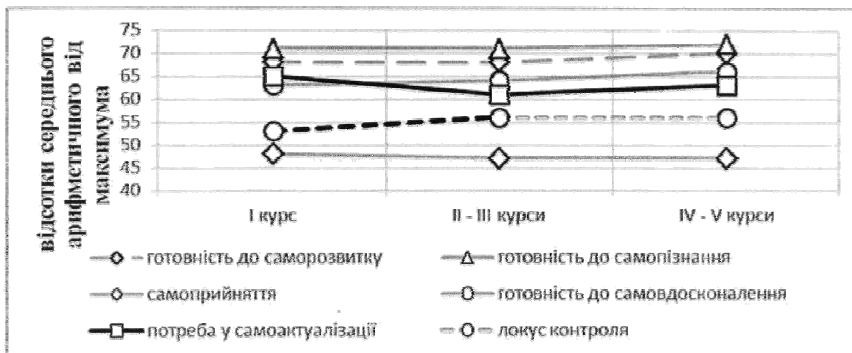

Рис. Розвиток суб'єктних характеристик толерантності студентів

Отже, жодна із суб'єктних властивостей толерантності не виявляє чіткої позитивної динаміки. Як було вже зазначено, статистично значущими є зміни лише в розвитку потреби в самоактуалізації та в готовності до самовдосконалення. Проте динаміка цих показників також непослідовна: порівняно з першокурсниками у студентів 2-го курсу спостерігається помітне зниження потреби в самоактуалізації, а її показники у студентів 4–5-го курсів навіть не досягають рівня першокурсників. Зафіксовано підвищення рівня відповідальності у студентів 2–3-го курсів порівняно з першим курсом, але цей показник на 4–5-му курсах не зростає. З огляду на розвиток аутолентності найбільші труднощі виникають у зв'язку з недостатнім самоприйняттям, що властиво всій вибірці. До позитиву слід віднести високі загальні показники готовності до самопізнання та саморозвитку, яку за відповідної мотивації можна спрямувати в річище розвитку конструктивних толерантних якостей особистості.

Кореляційний аналіз засвідчив, що типовим для студентів усіх курсів є зв'язок суб'єктних характеристик з локусом контролю, який фактично утворює розгалужену систему зв'язків з усіма іншими суб'єктними властивостями. У першокурсників локус контролю поєднується із самоприйняттям ($r = 0,49$ при $p \leq 0,01$), прагненням до саморозвитку ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,51$ при $p \leq 0,01$). Показники методики “Готовність до саморозвитку” також мають свої внутрішні зв'язки: прагнення до саморозвитку першокурсників пов'язане з їхньою готовністю до самопізнання ($r = 0,46$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,77$ при $p \leq 0,01$). З готовністю до самовдосконалення позитивно корелює їхнє самоприйняття ($r = 0,41$ при $p \leq 0,01$). У студентів 2–3-го курсів, порівняно з першокурсниками, зв'язки локусу контролю із суб'єктними властивостями зберігаються: із самоприйняттям ($r = 0,38$ при p

$\leq 0,01$); з готовністю до саморозвитку ($r = 0,35$ при $p \leq 0,01$) та самовдосконалення ($r = 0,36$ при $p \leq 0,01$). Показники методики “Готовність до саморозвитку” у студентів 2–3-го курсів також мають свої внутрішні зв’язки: зокрема, прагнення до саморозвитку пов’язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,53$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення $r = 0,71$ при $p \leq 0,01$). У старшокурсників знову посилюються зв’язки локусу контролю з готовністю до саморозвитку ($r = 0,55$ при $p \leq 0,01$), готовністю до самовдосконалення ($r = 0,54$ при $p \leq 0,01$) та самоактуалізацією ($r = 0,30$ при $p \leq 0,01$). Інтернальність студентів 4–5-го курсів також позначається на їхніх комунікативних настановленнях ($r = -0,39$ при $p \leq 0,01$), а також на відносно помірному рівні відкритої жорстокості ($r = -0,42$ при $p \leq 0,01$). Типовою є наявність внутрішніх зв’язків між показниками методики “Готовність до саморозвитку”: прагнення до саморозвитку прямо пов’язане з готовністю до самопізнання ($r = 0,47$ при $p \leq 0,01$) та готовністю до самовдосконалення ($r = 0,73$ при $p \leq 0,01$).

Аналіз психологічних особливостей розвитку комунікативної толерантності за В. В. Бойком (див. [5]) виявив, що загальний рівень поведінкового компонента толерантності (ЗКТ) студентів не виходить за межі середнього (46–90 балів): 58 балів – перші курси, 63 бали – середні курси, 57 балів – старші курси. Проте, порівнюючи ці дані з результатами, що наводить В. В. Бойко (вихователі – 31 бал, медсестри – 43 бали, лікарі – 40 балів), мусимо констатувати істотний зсув до інтолерантних значень.

Серед показників поведінкового компонента толерантності високими значеннями вирізняється невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття в разі зіткнення з некомунікабельними якостями партнерів (табл. 3).

Таблиця 3

Особливості поведінкового компонента толерантності студентів

Показники поведінкового компонента	1-й курс (n=130)	2-3-й курси (n=133)	4-5-й курси (n=135)
схильність “підганяти” партнерів під себе	6,2	7,0	6,4
нетерпимість до дискомфорту в партнера	5,3	5,9	5,2
невміння приховувати неприємні почуття	8,0	8,1	7,0
схильність перевиховувати	60,	6,7	6,2
невміння вибачати іншому його помилки	6,6	7,3	7,1
адаптивні здібності у взаємодії з людьми	6,5	7,5	6,3
сумарний показник (ЗКТ)	58	63	57

Брак стриманості як здатності придушувати імпульсивні емоційні реакції в разі взаємодії із суб’єктом ускладненого спілкування є спільною проблемою для досліджуваних усіх курсів, що свідчить про недостатній рівень розвитку вмінь і навичок саморегуляції майбутніх педагогів. Зазна-

чимо, що гострота “емоційно-реактивного реагування” на некомунікабельні риси особистості та манеру спілкування від 1-го до 4–5-го курсів дещо знижується, але не суттєво. Відносно терпимо, без осуду, студенти здатні ставитися до партнера, який перебуває в стані фізичного або психічного дискомфорту (коли він недобре себе почуває, жаліється, нервує або шукає співчуття). Інші показники поведінкового компонента студентів мають середні значення.

Аналіз відмінностей показав, що порівняно з першокурсниками студенти 2–3-го курсів мають більш інтолерантні показники ЗКТ ($t = -2,4$ при $p \leq 0,05$) та вирізняються невмінням вибачати партнера по взаємодії ($t = -2,1$ при $p \leq 0,05$). Від студентів 4–5-го курсів вони відрізняються в гірший бік за показником “невміння приховувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів” ($t = 3,2$ при $p \leq 0,001$), характеризуються менш вираженими адаптивними здібностями ($t = 2,0$ при $p \leq 0,05$) та нижчим рівнем сумарного показника поведінкового компонента толерантності ($t = 3,4$ при $p \leq 0,001$).

Гендерний аналіз виявив специфічні відмінності в поведінці юнаків та дівчат на різних курсах: юнаки 4–5-го курсів більше, ніж дівчата, схильні проявляти нетерпимість до дискомфорту, який переживає партнер ($t = 2,4$ при $p \leq 0,05$). Дівчатам усіх курсів більшою мірою притаманне бажання “підганяти” партнера під себе, робити його зручним (1-й курс: $t = -2,6$ при $p \leq 0,05$; 2–3-й курси: ($t = -2,4$ при $p \leq 0,01$; 4–5-й курси: ($t = -2,3$ при $p \leq 0,05$).

Таким чином, поведінковий компонент переважної більшості студентів перебуває в зоні нестійкої, ситуативної толерантності, яка орієнтована на цінності традиції й безпеки та характеризується амбівалентністю ставлень до іншого. Це може зумовлювати труднощі адаптивного періоду, які переживають першокурсники, негативний досвід контактів з певними категоріями людей та недостатній розвиток культури спілкування, зокрема навичок саморегуляції емоційних реакцій і почуттів (браку стриманості в контактах). Позитивної динаміки показників комунікативної толерантності від першого до старших курсів не виявлено. Найгірші результати за більшістю показників, що свідчить про гостроту проблеми толерантності, зафіксовано в студентів 2–3-го курсів. Отже, на всіх етапах навчання поведінковий компонент комунікативної толерантності студентів не зазнає істотних змін, а його рівень мав би бути вищим.

Кореляційних зв’язків суб’єктних властивостей з показниками комунікативної толерантності виявлено досить багато. У загальній вибірці самоприйняття позитивно корелює із сумарним показником комунікативної толерантності ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$), а також з такими її показниками, як уміння приймати й розуміти індивідуальність іншого ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$), терпимо ставитися до індивідуальності партнера і не намагатися “підлаштовувати” його під себе.

увати” його під себе ($r = -0,36$ при $p \leq 0,01$). Сумарний показник комунікативної толерантності (ЗКТ) позитивно корелює з прагненням до самоактуалізації ($r = -0,32$ при $p \leq 0,01$), терпимістю до фізичного і психологічного дискомфорту, в якому перебуває партнер ($r = -0,30$ при $p \leq 0,01$). Прагнення до самовдосконалення, яке передбачає орієнтацію на певний ідеал, негативно корелює з Я-еталоном ($r = -0,31$ при $p \leq 0,01$).

Типовими для всіх груп досліджуваних є показники невміння розуміти та приймати індивідуальність іншого, а також невміння приховувати неприємні почуття щодо партнерів з некомунікабельними якостями. Окрім цього, кожна вибірка виявляє свої специфічні особливості поведінки: для першокурсників особливої актуальності набувають адаптивні здібності; студенти 2–3-го курсів часто не вміють приховувати неприємні почуття, коли стикаються з некомунікабельними якостями партнерів, а старшокурсники більше схильні вдаватися до перевиховування партнера.

Толерантних студентів (5% загальної вибірки) вирізняють такі значущі кореляції: високий рівень самоприйняття негативно корелює з неприйняттям іншого та прагненням перевиховувати партнера ($r = -0,84$ при $p \leq 0,05$), інтернальний локус контролю дає негативну кореляцію з невмінням приймати індивідуальність іншого ($r = -0,66$ при $p \leq 0,05$). Це свідчить про здатність співчувати й співпереживати іншому, приймати себе й партнера без упереджень, поєднуючи внутрішню свободу і самодостатність.

Висновки. Отримані результати в цілому підтверджують нашу гіпотезу про те, що внутрішню основу активної (диспозиційної) комунікативної толерантності студентів становить досить добре сформований комплекс суб'єктних властивостей (відповідальність, самоприйняття, саморозвиток, самоактуалізація), який уможливорює конструктивно-перетворювальне ставлення особистості до потенційно конфліктних ситуацій та втілення його в суб'єкт-суб'єктних стосунках. Середні та низькі показники цих властивостей свідчать про пасивну терпимість слабого типу. У процесі розроблення й реалізації програми розвитку суб'єктної складової толерантності студентів першочерговим завданням має стати підвищення в них рівня самоприйняття. Це відправна точка для самовдосконалення, саморозвитку, що є водночас і етапом самопізнання, і способом досягнення єдності та гармонійності особистості, і механізмом саморозвитку.

Л і т е р а т у р а

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: шляхи реалізації / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2000. – № 2. – С. 62–65.
2. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу; пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухиной. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.
3. Реан А. А. Акмеология личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 3. – С. 88–95.

4. Семиченко В. А. Психология личности / В. А. Семиченко. – К.: Вид. Ешке О. М., 2001. – 427 с.
5. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-метод. статей. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та; Воронеж: Модэк, 2003. – 368 с.
6. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості / І. Я. Шемелюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 6. – С. 26–27.

References

1. Bekh, I. D. (2000). Osobystisno zorientovane vykhovannia: shliakhy realizatsii [Personality-oriented education: ways of realization]. *Pochatkova shkola* [Primary School], 2, 62–65 (ukr).
2. Maslou, A. (2003). *Motivatsiya i lichnost* [Motivation and Personality], translated by T. Hutman, and N. Mukhynoi, 3-rd edition. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
3. Rean, A. A. (2000). Akmeologiya lichnosti [Psychologicaly of Personality]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological journal], vol. 21, no. 3, 88–95 (rus).
4. Semichenko, V. A. (2001). *Psikhologiya lichnosti* [Psychology of Personality]. – Kyiv: Publ. Eshke O. M. (rus).
5. *Tolerantnoye soznaniye i formirovaniye tolerantnykh otnosheniy (teoriya i praktika): sbornik nauchno-metodicheskikh statey* (2003). [Tolerance and formation of tolerant relations (Theory and practice): Collection of scientific and methodological articles]. 3-rd edition, stereotyped. Moscow: Publ. of the Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: Modek Publ. (rus).
6. Shemeliuk, I. Ya. (2000). Korotkyi indeks samoaktualizatsii ta shkala yasnosti Ya-kontseptsii yak pokaznyky osobystisnoi zrilosti [A brief self-actualization of the index and the scale of clarity of self-concept as measure of personal maturity]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 6, 26–27 (ukr).

Горянская А. М., Песоцкий В. П. Становление коммуникативной толерантности студентов: субъектный подход

Проанализированы взаимосвязи становления коммуникативной толерантности студентов с такими субъектными свойствами, как ответственность, самопринятие, саморазвитие и самореализация; определены уровень их проявления и динамика развития на различных курсах, а также гендерные различия. Зафиксированы положительные изменения в развитии потребности студентов в самоактуализации и в готовности к самосовершенствованию; относительно других показателей четкой положительной динамики не установлено. Выяснено, что большинство исследуемых имеют проблемы с самопринятием, что негативно сказывается на уровне их коммуникативной толерантности. Поведенческий компонент коммуникативной толерантности студентов отнесено к зоне неустойчивой толерантности, которая характеризуется амбивалентностью отношений к другому. Сделан вывод, что внутреннюю основу активной (диспозиционной) коммуникативной толерантности студентов составляет достаточно сформированный комплекс их субъектных свойств.

Ключевые слова: социокультурная толерантность, коммуникативная толерантность, самопринятие, ответственность, самоактуализация.

Goryanska A. M., Pisotsky V. P. Formation of student subjective tolerance: a subjective approach

Correlation between the formation of the student communicative tolerance and such subjective characteristics as responsibility, self-perception, self-development and self-actualization has been analyzed in the article. Their manifestation level and the dynamics of their development in different years of studying, as well as gender differences have been identified. Positive changes regarding the development of student need for self-actualization and their readiness for self-improvement have been recorded. The other indicators do not show any definite positive dynamics. Most of the respondents have problems with self-perception, which negatively influences the level of their communicative tolerance. The behavioral component of the student communicative tolerance is located in the unstable tolerance zone characterized by the ambivalent attitude to others. It is concluded that the inner basis of the student active (dispositional) communicative tolerance is a developed complex of their subjective characteristics.

Key words: socio-cultural tolerance, communicative tolerance, self-perception, responsibility, self-actualization.

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ РІЗНОГО ФАХУ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ

Л. В. Никоненко, м. Київ

Представлено результати емпіричного дослідження уявлень студентів різних професійних спеціалізацій про політико-правовий процес в Україні протягом 2013–2015 років. За групи досліджуваних було взято студентів медійних спеціальностей; студентів-психологів і соціальних працівників; студентів правничих спеціальностей і політологів. На основі застосування процедури контент-аналізу до письмових наративів студентів виділено смислові категорії, якими вони оперують, описуючи політико-правову ситуацію в Україні: “війна”, “Євромайдан”, “перезавантаження влади”, “економічна криза”, “реформи, законодавча активність влади”, “міжнародне співробітництво”, “негативні оцінки дій влади”, “інформаційна війна”. З’ясовано, що для всіх груп досліджуваних пріоритетність вибору перших трьох категорій тотожна: “війна”, “Євромайдан”, “перезавантаження влади”, – що дало змогу зробити припущення про формування смислового дискурсу покоління, ядром якого стали саме ці події. Виявлено, що найменш значущою для студентів є категорія “інформаційна війна”, що свідчить про низький рівень усвідомлення ними епізодів маніпулювання свідомістю під час гібридного протистояння РФ та України. Встановлено, що політико-правові пріоритети смислових категорій політико-правової свідомості юристів і політологів завдяки набутим у ВНЗ політико-правовим компетенціям суттєво відрізняються від інших підгруп студентів, що дає підстави говорити про особливості формування політико-правової свідомості у студентів різних професійних спеціалізацій.

Ключові слова: політико-правова свідомість, уявлення, політико-правова ситуація.

Проблема. Політико-правова нестабільність у державі зумовлює динамізм та непередбачуваність внутрішньополітичного дискурсу, зовнішньополітичних орієнтацій України. Це може суттєво ускладнювати процеси прогнозування, самовизначення та політико-правової ідентифікації для значної кількості громадян. Враховуючи те, що створення, уточнення та первинна апробація життєвого плану є одним із провідних завдань юності та студентського періоду, ситуація перманентної невизначеності в багатьох сферах життя перешкоджає побудові життєвих планів студентами та їхній успішній соціалізації як повноправних громадян. Тому осмислення наслідків подій 2013–2015 років для становлення політико-правової свідомості (далі – ППС) студентської молоді є важливим науковим завданням. Більш глибоке розуміння соціальних-психологічних процесів у

спільноті суттєво розширить можливості прогнозування політико-правової поведінки молоді в майбутньому.

Мета статті: виокремити особливості уявлень студентів різних професійних спеціалізацій про політико-правову ситуацію в Україні в період 2013–2015 років.

Завдання: 1) визначити найбільш значущі для студентів політико-правові ситуації, що мали місце в Україні; 2) з'ясувати роль професійної освіти в становленні політико-правових уявлень студентів.

Теоретико-методологічні засади вивчення феномена політико-правової свідомості в психологічній науці обґрунтовуються в працях Е. Я. Баталова, В. М. Духневича, Ю. О. Замошкіна, О. Ю. Осадько, З. Ф. Сіверс та інших дослідників. Так, Г. І. Муромцев, Ю. О. Замошкіна, Е. Я. Баталов розглядають ППС як сталу систему суб'єктивного відображення політико-правової дійсності. За такого підходу доречним видається виділення рівнів ППС, різних її форм та різновидів. Зокрема, В. М. Духневич, О. Ю. Осадько, З. Ф. Сіверс досліджують безперервний процес інтеракцій “суб'єкт – мікрооточення – суспільство – держава”, у перебігу якого становлення ППС підтримується динамічною саморегуляцією особистості, що відбувається завдяки трансформації окремих компонентів системи ППС. Ми також розглядатимемо ППС з позицій динамічного підходу та пропонуємо дотримуватися визначення, сформульованого З. Ф. Сіверс: “Політико-правова свідомість особистості являє собою сукупність знань, уявлень про політику і право, оцінки та почуття, а також уявлень про сценарії поведінки в політико-правовій сфері” [9]. Також ми поділяємо думку, що уявлення особистості про суб'єктів взаємодії, політико-правові події є водночас і процесом, і результатом відображення дійсності на основі сприймання (первинного чуттєвого відображення дійсності), мислення (з притаманним йому високим ступенем абстрактності), уяви [8]. Унаслідок динамічної трансформації образів складається політико-правова картина світу особистості, яка регулює соціалізаційні процеси індивіда [4; 11].

Роль політико-правових уявлень молоді про соціальні орієнтири, можливі стратегії поведінки в політико-правовій сфері, вміння та навички політичної участі розкрито, зокрема, в роботах О. М. Васильченко і Л. О. Кияшко. Виявлено, що в значній частини студентів 2012 р. (на відміну від студентів 2000 р.) немає чіткого ескізу власного майбутнього. Зафіксовано також девальвацію поваги до української політичної “еліти”. Особистим ідеалом молодь сьогодні вважає артистів естради та кіно, спортсменів, співаків, фінансових магнатів [12]. С. І. Позняк з'ясувала, що громадянські уявлення в контексті взаємодії громадянина і держави де-

термінуються факторами національної ідентичності та лояльності до влади [7].

Попри цей чималий науковий доробок на сьогодні явно бракує досліджень, присвячених тематиці становлення політико-правової свідомості української молоді в період 2013–2015 років. Ідеться про відтинок часу, насичений знаковими подіями, що змінили життя громадян України. Це, власне, і зумовлює наукову актуальність нашої розвідки.

У ході дослідження було опитано 428 студентів 10 вищих навчальних закладів м. Києва (3–5-й курси). Вибірку розподілено на 4 підгрупи за опцією “майбутня професія”. Дослідження проводилося у форматі експертного опитування, під час якого студенти в письмовій формі відповідали на запитання щодо їхніх уявлень про поточну політико-правову ситуацію в Україні. Отримані відповіді було опрацьовано за описаною В. І. Шалак процедурою обрахунку відносної частоти згадування категорії в тексті [13].

Щоб з’ясувати відмінності у становленні політико-правових уявлень, зумовлених набутими у ВНЗ компетенціями, було сформовано такі групи: 1) студенти медійних спеціальностей (106 осіб); 2) студенти юристи, політологи (108 осіб); 3) студенти психологи, соціальні працівники (106 осіб); 4) студенти різних спеціальностей (108 осіб). За параметром “майбутня професія” підгрупи медійників, юристів і політологів, психологів і соціальних працівників гомогенні. Група порівняння – гетерогенна: у ній об’єднано студентів різних спеціальностей (майбутніх інженерів, технологів харчової промисловості, філологів, режисерів, медиків та ін.).

Виокремлення особливостей становлення ППС, зумовлених набуттям компетенцій медійного, політико-правового і психологічного змістів, у подальшому допоможе створити збалансовану програму формування політико-правових компетенцій у студентів контрольної групи. Для обробки отриманих результатів було використано процедури контент-аналізу та математико-статистичні процедури, зокрема аналіз одномірних розподілів.

У результаті застосування процедур контент-аналізу до отриманих відповідей було виділено 9 смислових категорій, які об’єднували описи суспільних процесів і значущих для студентів подій: “війна”, “Євромайдан”, “перезавантаження влади”, “негативні оцінки дій влади”, “реформи, законодавча активність влади”, “економічна криза”, “міжнародне співробітництво України”, “інформаційна війна”, “різне”. Пропонуємо приклади висловів (без редагування стилістики), які за результатами контент-аналізу було віднесено до узагальнювальних смислових категорій: “*війна*” – окупація територій України (так звані ДНР-ЛНР, АРК); транспортна блокада окупованих регіонів; мобілізація; військова і політична агресія РФ; розрив соціально-економічних, культурних відносин з РФ; збройний

конфлікт на сході; формування добровольчих батальйонів; ДАП; Іловайський котел; Мінські домовленості; зміна місця навчання через війну; війна в рідному місті; невизнання війни владою; громадянська війна тощо;

“Євромайдан” – Євромайдан; Революція Гідності; побиття студентів; мітинг студентів; силовий розгін Майдану; пожежа в Будинку профспілок, Небесна Сотня; роль церкви на Майдані; розвиток волонтерського руху і ГО; держпереворот, силове повалення влади, бунт населення тощо;

“перезавантаження влади” – вибори президента; перезавантаження влади; дострокові вибори до ВРУ; переобрання В. Кличка; обрання президентом співзасновника Партії регіонів П. Порошенка; залучення іноземців в органи влади України; втеча-відставка старого уряду та президента В. Януковича; “імпічмент” Януковича; зміна однієї диктатури на іншу; поява нових облич у політичних партіях тощо;

“економічна криза” – підвищення цін; інфляція; погіршення соціально-економічного захисту населення; економічна криза; безробіття; дефолт; малі стипендії; підвищення комунальних тарифів тощо;

“негативні оцінки дій влади” – корупція, свавілля, безвідповідальність, бездіяльність, неадекватність дій нової влади; бездіяльність влади щодо воєнних дій; руйнація демократії; бездіяльність влади, коли Янукович вивозив “Камазами” матеріальні цінності; мажоритаризм та олігархи при владі; невиконання передвиборних обіцянок новообраною владою (П. Порошенком, В. Кличком); розчарування політикою новообраної влади тощо;

“міжнародне співробітництво України” – підписання та ратифікація асоціації з ЄС; непідписання асоціації з ЄС; важкість виїзду в ЄС; можливе введення безвізового режиму; євроінтеграція; боргова залежність України; договір від кредиторів МВФ, ЄС; підтримка України іншими країнами; байдужість до долі України зовнішнього світу тощо;

“реформи, законодавча активність влади” – реформування правоохоронних органів; нова поліція; люстрація; заборона комуністичної партії; декомунізація; знесення пам’ятників; реформа у сфері освіти; процес децентралізації (закон, тенденції тощо); неефективні реформи, провал реформ; внесення змін у конституцію, боротьба з корупцією, створення антикорупційного бюро; ухвалення законів 16 січня; судові справи щодо учасників масових протестів; політично обумовлені арешти (членів ВО “Свобода”, Г. Корбана) тощо;

“інформаційна війна” – інформаційна війна; дезінформація; недостатнє інформування населення щодо реальних подій у державі; поява вільного інформаційного простору; утиски свободи слова; інформаційні маніпуляції громадянами тощо;

“різне” – активізація політичного життя в Україні; культурно-соціальний розвиток суспільства; зростання патріотизму в країні; нові

напрями у внутрішній політиці; паніка в суспільстві; різке зниження народжуваності; активне поширення української мови; введення другої державної мови в Україні; входження в ЄС; люди стали трішки ближчими, єднання людей тощо.

Для кожної з вищевикремлених нами смислових категорій було визначено відсотковий і ранговий розподіл частоти вибору (табл.). Виявлено, що для всіх чотирьох підгруп порядок перших смислових категорій тотожний. Найбільш значущими подіями, які змінили уявлення досліджуваних про можливі сценарії в політико-правовій сфері, стали війна (1-ше місце), Євромайдан (2-ге місце), перезавантаження влади (3-тє місце). На наш погляд, цілком обґрунтованим є припущення О. М. Скар, що таке смислове наповнення політичної картини світу студентської молоді може впливати на її подальшу політико-правову соціалізацію, зумовлювати відповідний політичний вибір і поведінку в проблемних ситуаціях [11].

Таблиця

Частотний розподіл узагальнювальних смислових категорій (у %)

Смислова категорія	Ме	ЮП	ПсС	А	По всій вибірці
Війна	27,8 (1)	29,07 (1)	28,7 (1)	38,38 (1)	30,6 (1)
Євромайдан	24,8 (2)	22,06 (2)	25,6 (2)	20,88 (2)	23,36 (2)
Перезавантаження влади	18,1 (3)	13,5 (3)	14,07 (3)	14,14 (3)	15 (3)
Економічна криза	12 (4)	7,01 (7)	12,6 (4)	8,75 (4)	10,02 (4)
Негативні оцінки дій влади	4,8 (6)	9,01 (4)	5,99 (6)	6,73 (5)	6,6 (5)
Міжнародне співробітництво України	6,4 (5)	7,8 (5,5)	2,1 (8)	6,06 (6)	5,7 (6)
Реформи, законодавча активність влади	3,9 (7)	7,8 (5,5)	6,55 (5)	2,02 (7)	5,3 (7)
Різне	0,8 (9)	3 (8)	2,09 (9)	2,02 (8)	2,02 (8)
Інформаційна війна	1,4 (8)	0,75 (9)	2,3 (7)	1,02 (9)	1,4 (9)
Всього	100	100	100	100	100

Примітка. У круглих дужках поряд із відсотками зазначено пріоритет категорії в підгрупі.

Також було зауважено, що деяким смисловим категоріям (“війна”, “негативні оцінки дій влади”, “реформи, законодавча активність влади”)

притаманні більша різноманітність висловлювань та емоційна забарвленість відповідей. Іншим смисловим категоріям (“економічна криза”, “інформаційна війна”) властива смислова однорідність. Такі розбіжності ми трактуємо як один з індикаторів значущості цих подій для студентів.

Першою в ряду значущих подій студенти всіх підгруп називали **війну**. Аналіз висловів, віднесених до цієї категорії, дає підстави говорити про декілька тенденцій. В уявленнях студентів образ типового українця як мирного хлібороба, невойовничої людини поступово доповнюється уявленнями про українця як представника нації воїнів, здатної за лічені місяці відродити армію і протистояти могутньому ворогові. Позитивні вислови стосуються фактів створення добровольчих батальйонів, які стали на захист держави в умовах повної дезорієнтованості суспільства та періоду безвладдя. Також студенти відмічають епізоди воїнського подвигу (наприклад, захист “кіборгами” Донецького аеропорту), фіксують факти масових втрат серед українських військових (Іловайський, Дебальцевський котли).

Особливе емоційне забарвлення притаманне відповідям, у яких респонденти констатують факти окупації РФ українських територій (АР Крим, ОРДЛО). На наш погляд, анексія зумовила зміну уявлень про образ держави України як геополітичного утворення. Згідно з концепцією О. Ю. Дроздова, геополітична свідомість особистості є “результатом отождолення певного географічного простору із соціально-психологічними процесами, які там відбуваються” [3]. Вважаємо, що сталість геополітичної свідомості особистості в ситуації неочікуваного відторгнення територій зумовлює запуск адаптаційних процесів, у результаті яких відбувається узгодження ідеального, доокупаційного образу України із сучасною геополітичною реальністю. Тому нездатність або неготовність сприймати реальність такою, якою вона є, емоційне відторгнення мешканців, що проживають на окупованих територіях, ми розглядаємо як ознаки проживання втрати. Це, власне, і пояснює емоційну забарвленість відповідей.

У контексті вищесказаного цілком закономірно, що образ РФ як колись дружньої для України держави та її громадян як братерського народу помітно трансформується. Упродовж короткого періоду часу образ РФ набуває ознак ворожої, агресивної щодо України держави. Зауважимо, що контекст економічної, культурної або іншої співпраці з РФ студенти навіть не згадують, а взаємодія з цією державою категоризується смислами війни. На думку О. Є. Блинової, формування образу “Вони” сприяє більш глибокому осмисленню образу “Ми”. Яскравою ілюстрацією до цього твердження є вірш Анастасії Дмитрук “Нікогда мы не будем братьями!”, який знайшов широкий відгук у медіакористувачів [2]. Майже в кожному рядку авторка наголошує на позитивній інаковості громадян

України: “Ви – це щось одне, ми – протилежно, антагоністично інше”. Причому позитивні означення приписуються виключно громадянам України, негативні – громадянам РФ. Прикметно, що в часовому вимірі авторка пише про ставлення в майбутній часовій перспективі: раніше були братами, тепер ніколи ними більше ми не будемо. Відповідальність за розбрат повністю покладається на одну сторону, Україна та українці – жертви агресії. На наш погляд, популярність та резонанс твору зумовлені поширеністю подібних інтрапсихологічних процесів серед значної кількості українців (і молоді зокрема). Формування образу РФ як ворожої для України держави підтверджується дослідженнями В. О. Васютинського, О. Ю. Дроздова, які зафіксували тенденцію посилення антиросійськості масової геополітичної свідомості студентів унаслідок подій 2014 р. [1; 3].

Що ж до стратегій протидії воєнній агресії, які реалізовує керівництво держави, то студенти підкреслюють, що вони їх не приймають або не розуміють. Це стосується і Мінських домовленостей, і неповного публічного визнання воєнної агресії РФ (воєнне протистояння досі має статус АТО).

У категорії “війна” ми розглядаємо й описи конкретних життєвих ситуацій, коли окупація територій України Російською Федерацією або воєнні дії змінили життєву ситуацію студентів (наприклад, зміна місця навчання у зв’язку з окупацією, війна в рідному місті). Найбільшу значущість категорія “війна” має для студентів контрольної групи (38,4%). Припускаємо, це зумовлено тим, що їм бракує медійних, політико-правових, психологічних компетенцій, які набуваються представниками інших підгруп під час навчання у ВНЗ. Такі компетенції підвищують критичність мислення та психологічну опірність медіаманіпуляціям щодо цієї тематики. Це припущення, утім, потребує подальшого емпіричного підтвердження.

“Євромайдан” – наступна за значущістю для студентів смислова категорія. Як основні смисли виділено несправедливість фізичного насильства щодо учасників протестів, згуртованість представників громадянського суспільства, зростання ролі громадських утворень у політико-правовій взаємодії. Описи фактів фізичного насильства представників органів влади щодо громадян (побиття студентів, розстріл Небесної Сотні, пожежа в Будинку профспілок тощо) емоційно забарвлені. Студенти зосереджують увагу на несправедливості, неадекватності дій представників органів влади щодо учасників протесту. Згадаймо тут принагідно обгрунтоване З. Ф. Сіверс положення, що уявлення особистості про справедливість є невід’ємною складовою її ППС [10].

Напевне, через те, що раніше масові акції протесту в Україні завжди проходили мирно, а зміна влади попри протести відбувалася мирним шляхом, події Євромайдану стали для студентів неочікуваними. У катего-

ріях теорії А. Маслоу, цінності самореалізації та свободи вибору (що було лейтмотивом початку Євромайдану) значної кількості осіб у короткий термін були зміщені цінностями особистої безпеки, питаннями життя і смерті. Природно, що це викликало потребу в самозахисті й агресії як способі реагування на загрозу фізичного знищення або позбавлення свободи значної кількості осіб (що передбачалося законами від 16 січня 2014 р.).

У деяких відповідях студенти характеризували події Євромайдану як антиконституційні, протизаконні. Під час опитувань та глибинних інтерв'ю було зафіксовано складність позиціонування в студентському середовищі такої політико-правової позиції. Респонденти заявляли про потужний психологічний тиск з боку опонентів. Про активні спроби переконування однокурсників повідомляли і прореволюційно налаштовані студенти.

Актуальним смислом категорії *“Євромайдан”* є позитивні оцінки згуртованості та взаємодопомоги, яку проявляли учасники масових протестів, представники громадянського суспільства. Це підтверджується даними іншого блоку опитування: лідерами позитивних оцінок студентів стали волонтерські рухи (84,8%) і неурядові громадські організації (74,6%). Суттєво підвищилася і самооцінка студентів себе як громадян України (у 42,1% усіх опитаних). Згідно з результатами досліджень О. В. Камінської [5], позитивне самосприйняття сприяє успішній політико-правовій соціалізації, тому оцінюємо отримані дані оптимістично. Виявлені тенденції дають нам підстави стверджувати, що події Євромайдану інтенсифікували становлення ППС студентів і соціалізаційні процеси.

Порівняно з двома попередніми, категорія *“перезавантаження влади”* (за частотою – 3-тє місце, 15%) характеризується більшим плюралізмом політико-правових уявлень, які подекуди мають протилежні смислові конотації. Простір категорії поєднує декілька актуальних смислів. По-перше, це важливість права переобирати владу на демократичних виборах. Аналіз висловів дає змогу говорити про дихотомію “змінність-незмінність владних еліт” як критерій оцінювання студентами згаданих процесів. На полюсі “змінність еліт” респонденти відмічають появу нових партій, облич у політиці (у тому числі й іноземців). “Незмінність еліт” характеризують ремарками про “заміну однієї диктатури на іншу” або коментарями про роль П. Порошенка як одного із співзасновників Партії регіонів.

Водночас з'ясувалося, що позачергове переобрання влади, здійснене під тиском масових протестів, стало несподіваним для деяких студентів, попри існування таких прикладів у новітній історії України (Помаранчева революція 2004 р.). Також студенти говорили про неочікуваність таємної втечі В. Януковича, членів уряду М. Азарова та лояльних

до них високопосадовців. У відповідях простежується іронізація, зневага до колишнього президента, часто трапляються глузливі щодо нього вислови.

Як бачимо, попри недосконалість українських політичних еліт усіх рівнів (державного, регіонального, місцевого) право перебирати владу для студентів є однією з важливих політико-правових процедур. Найбільшу значущість категорії “перезавантаження влади” зафіксовано для підвибірki медійників. Вважаємо це наслідком більш високої професійної включеності журналістської спільноти у виборчий процес (значна частина студентів старших курсів одночасно з отриманням освіти працює за фахом).

Подальший розподіл пріоритетів зберігає тотожність для підгруп “медійники”, “психологи, соціальні працівники” і контрольної групи. Пріоритети підгрупи “юристи, політологи” суттєво відрізняються (див. табл.). Подальший аналіз наведено для сукупної вибірки (428 осіб).

“Економічна криза” – четверта за значущістю категорія, описуючи яку студенти виявили смислову лаконічність. Опитаних непокоїть суттєве підвищення цін на більшість споживчих товарів, погіршення матеріального становища не тільки студентства, а й усього населення України. Більш виражені оцінки щодо цієї категорії виявилися в підгрупі психологів. Припускаємо, що це зумовлено фактором професійного середовища. Майбутні психологи, соціальні працівники частіше за інших комунікують із вразливими верствами населення. Студенти медійних спеціальностей у професійній діяльності часто висвітлюють проблемні теми, значущі для окремих прошарків та суспільства в цілому. Тобто фокус уваги студентів обох груп під час навчання спрямований на ідентифікацію, аналіз, вирішення проблемних ситуацій в окремих спільнотах, групах, родинах або в суспільстві в цілому. Найменше висловів на тему “економічна криза” представлено у відповідях юристів, політологів (7-ме місце). Вважаємо це результатом розуміння ними причинно-наслідкових зв’язків між глобальними політико-правовими процесами, економічним становищем у державі та матеріальним становищем окремих спільнот, груп або осіб.

Категорія **“негативні оцінки дій влади”** була п’ятою (6,6%) за значущістю в загальній вибірці. Студенти ідентифікують організаційні, військові, політичні помилки, допущені представниками новообраної влади, зони її некомпетентності, бездіяльності або навіть злочинної халатності. Найбільша частота і різноманітність негативних оцінних висловів щодо владних суб’єктів зафіксовано в групі юристів, політологів (4-та позиція). На наш погляд, це пов’язано з більш глибоким розумінням ними політико-правових процесів у державі, що зумовлено навичками аналізу нормативно-правових актів, які ці процеси підтримують. Опосередковано це припущення підтверджуються порядком розташування наступних катего-

рій у цій підгрупі (“міжнародне співробітництво”, “реформи та законодавча активність влади”).

“Міжнародне співробітництво України” студенти розглядають як один з другорядних пріоритетів. Усього 5,7% респондентів у загальній вибірці відмічають події та факти цієї категорії як значущі. В отриманих відповідях домінують такі смислові полюси, на основі яких опитані аналізують політико-правовий процес: 1) достатня-недостатня інтенсивність руху в євроінтеграційному напрямку; 2) прийняття-неприйняття світовою спільнотою України як рівноправного партнера; 3) надання-ненадання допомоги, підтримка України під час внутрішньополітичного, воєнного протистояння. Нагадаємо, що приводом до початку масових протестів у 2013–2014 роках стала саме відмова В. Януковича підписати угоду про асоціацію з ЄС. Тому досить низький рівень значущості євроінтеграції, що було виявлено під час дослідження, дає підстави розглядати масові протести скоріше як привід для запуску процесів перезавантаження влади.

“Реформи та законодавчу активність влади” в загальній вибірці можна визначити як одну з найменш актуальних категорій. Усього 5,3% студентів розглядають реформи як значущий для себе політико-правовий процес. Найменшу значущість виявлено в контрольній групі (2,02%). Сміслові наповнення категорії об’єднує негативні оцінки законодавчих дій попередньої владної еліти, позитивні і негативні оцінки законодавчої активності новообраної влади. Що стосується дій старої влади, то студенти виділили ухвалення законів 16 січня, які суттєво обмежували права та свободи громадян України на мирні зібрання та уможливлювали судові переслідування учасників масових протестів. Решта законодавчих ініціатив “попередників” залишилася поза зоною уваги опитаних. Законотворчість новообраної влади студенти всіх підгруп оцінюють рівномірно позитивно. Схвальні оцінки стосуються створення нової поліції, посилення боротьби з корупцією, декомунізації, люстрації тощо. У негативних висловах увага звертається на імітаційний характер реформ або недостатньо швидкі їх темпи.

Найбільш деталізовано законодавчі ініціативи описали юристи, політологи. Різноманітність вважаємо наслідком більш глибокого, усвідомленого розуміння ними окремих аспектів політико-правової реальності. Це зумовлено професійними знаннями та навичками, отриманими завдяки навчанню у ВНЗ певного профілю.

Найменш значущою для студентської спільноти виявилася категорія **“інформаційна війна”**. Зазначимо, що, згідно з приписуваною російському воєначальнику Герасимова доктриною, однією з головних ознак гібридних війн є переважання інформаційних заходів над воєнними в пропорції 4:1. Найнижчий рейтинг смислової категорії вважаємо ознакою не-усвідомлення, не-ідентифікації студентами епізодів маніпулювання

свідомістю в інформаційному просторі. Психологи, на відміну від студентів інших спеціальностей, наводили більш різноманітні означення та характеристики інформаційної війни. На наш погляд, це зумовлено набутими під час професійного навчання навичками ідентифікації епізодів маніпулювання свідомістю та протидії ньому.

Категорія *“Різне”* об’єднує вислови, які не набрали достатньої ваги для виділення в окрему групу. В цю категорію включені відповіді, що можуть бути потрактовані як міфологеми, або події, яких не було (наприклад, “вступ до Євросоюзу”, “прийняття другої державної мови”), а також описи емоційних настроїв у суспільстві (“підвищення патріотизму”, “паніка в суспільстві” тощо).

Висновки. З’ясовано, що для студентів усіх професійних підгруп найбільш значущими смисловими категоріями, які структурують політико-правову картину світу, є “війна”; “Євромайдан”, “перезавантаження влади”. Найменш значущою для студентів виявилася категорія “інформаційна війна”, що свідчить про низький рівень усвідомлення студентами епізодів маніпулювання свідомістю людини в соціальному просторі. Виявлено відмінності смислового наповнення політико-правових уявлень студентської молоді, зумовлені чинником професійної спеціалізації. Політико-правові пріоритети юристів, політологів відрізняються від пріоритетів інших підгруп завдяки набутим у ВНЗ політико-правовим компетенціям. Це дає підстави говорити про особливості формування професійної політико-правової свідомості у студентів різних професійних спеціалізацій.

Л і т е р а т у р а

1. *Васютинський В. О.* Вивчаючи масову політичну свідомість і поведінку: уроки першої монографії / В. О. Васютинський // 10*20 : зб. наук. праць / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 43–53.
2. *Дмитрук А.* Никогда мы не будем братьями! [Электронный ресурс] / А. Дмитрук. – Режим доступа : <https://www.youtube.com/watch?v=g2P2duQC9C0>
3. *Дроздов О. Ю.* Динаміка геополітичних уявлень молоді на тлі російсько-українського конфлікту 2014 року / О. Ю. Дроздов // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – С. 258–266.
4. *Жадан І. В.* Емпіричне дослідження соціальних уявлень студентської молоді / І. В. Жадан // Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : кол. моногр. / за ред. І. В. Жадан. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 19–31.
5. *Камінська О. В.* Вплив особливостей самоствавлення особистості на успішність її соціалізації [Електронний ресурс] / О. В. Камінська. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Kaminska.htm

6. *Никоненко Л. В.* Психологічний аналіз проявів політико-правової соціалізації сучасного українського студентства / Л. В. Никоненко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць. – К., 2015. – № 1. – С. 293–301.
7. *Позняк С. І.* Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова : метод. рек. / С. І. Позняк ; Нац. акад. пед. наук, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 136 с.
8. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2000. – 712 с. – (Серия “Мастера психологии”).
9. *Сіверс З. Ф.* Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сіверс // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 37(40). – С. 62–72.
10. *Сіверс З. Ф.* Уявлення про справедливість як складова політико-правової свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.
11. *Скнар О. М.* Політичні практики в картині світу студентської молоді / О. М. Скнар // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. і політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – С. 221–233.
12. *Формування навичок ефективної політичної участі молоді: технології психологічного супроводу : монографія / за наук. ред. Л. О. Кияшко ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 314 с.*
13. *Шалак В. И.* Современный контент-анализ. Приложение в области политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы / В. И. Шалак // Российская академия наук; Ин-т философии. – М. : Омега ЛФ, 2004. – 272 с.

References

1. Vasiutynskyi, V. O. (2014). *Vyvchaiuchy masovu politychnu svidomist i povedinku: uroky pershoi monohrafii* [Studying mass political consciousness and behavior: the lessons of the first monograph]. 10*20 [10*20] (pp. 43–53). Kyiv: Lira Publ. (ukr).
2. Dmytruk, A. Nikogda my ne budem brat'yami! [Do we not brothers!], <https://www.youtube.com/watch?v=g2P2duQC9C0>
3. Drozdov, O. Yu. (2014). *Dynamika heopolitychnykh uiavlen molodi na tli rosiysko-ukrainskoho konfliktu 2014 roku* [Dynamics of youths geopolitical representation against the background of Russian and Ukrainian conflict of 2014]. *Problemy politichnoi psykhologii* [Problems of Political Psychology], 1(15), 258–266 (ukr).
4. Zhadan, I. V. (2007). *Empyrychne doslidzhennia sotsialnykh uiavlen studentskoi molodi* [Empirical studies of social representations of students]. In *Sotsialni uiavlennia molodi: osoblyvosti ta shliakhy formuvannia* [Social representation of youth and ways of forming features] (pp. 19–31). Kyiv: Pedahohichna dumka Publ. (ukr).

5. Kaminska, O. V. (2014). Vplyv osoblyvostei samostavlennia osobystosti na uspihnist yii sotsializatsii [Influence of personality features samootnosheniya the success of socialization], http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/ppp/2011_12/Kaminska.htm (ukr).
6. Nykonenko, L. V. (2015). Psykholohichniy analiz proiaviv polityko-pravovoi sotsializatsii suchasnoho ukrainskoho studentstva [Media practices as a factor of formation by politico-legal consciousness of students]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii* [Theoretical and applied problems of psychology], 1, 293–301 (ukr).
7. Poznyak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources civic, social and psychological component]. Kirovohrad: Imeks-LTD (ukr).
8. Rubinshteyn, S. L. (2000). *Osnovy obshchey psikholohii* [Fundamentals of General Psychology]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
9. Sivers, Z. F. (2010). Sotsialno-psykholohichniy analiz rozvytku kontseptsii polityko-pravovoi svidomosti v rizni istorychni periony [Socio-psychological analysis of the concepts of political and legal consciousness in different historical periods]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politichnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 37(40), 62–72 (ukr).
10. Sivers, Z. F. (2015). Uiaavlennia pro spravedyvist yak skladova polityko-pravovoi svidomosti osobystosti [The concept of justice as part of the political and legal consciousness of the individual]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology], 1, 32–42 (ukr).
11. Sknar, O. M. (2014). Politychni praktyky v kartyni svitu studentskoi molodi [Political practice in the world picture of students]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politichnoi psykholohii* [Scientific Studies in Social and Political Psychology], 34(37), 221–233 (ukr).
12. Kyiashko, L. O. (Eds.). (2014). *Formuvannia navychok efektyvnoi politychnoi uchasti molodi: tekhnolohii psykholohichnoho suprovodu* [Building skills for effective political participation of youth: psychological support technologies]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
13. Shalak, V. I. (2004). *Sovremennyy kontent-analiz. Prilozheniye v oblasti politologii, psikholohii, sotsiologii, kulturologii, ekonomiki, reklamy* [Contemporary content analysis. Application in the field of political science, psychology, sociology, cultural studies, economics, advertising]. Moscow: Omega LF Publ. (rus).

Никоненко Л. В. Особенности представлений студентов различных специальностей о политико-правовой ситуации в Украине

Представлены результаты эмпирического исследования представлений студентов различных профессиональных специализаций о политико-правовом процессе в Украине в период 2013–2015 годов. В качестве подгрупп исследования выбраны студенты медиа-специальностей; студенты-психологи и социальные работники; студенты-юристы и политологи. На основе применения процедуры контент-анализа к письменным нарративам студентов выделены смысловые категории, которыми они оперируют при описании социально-политической ситуации в Украине: “война”, “Евромайдан”, “перезагрузка власти”, “экономический кри-

зис”, “реформы, законотворческая активность власти”, “международное сотрудничество”, “негативные оценки действий власти”, “информационная война”. Выявлено, что для всех групп испытуемых приоритетность выбора первых трех категорий тождественна: “война”, “Евромайдан”, “перезагрузка власти”, – что позволило сделать предположение о формировании смыслового дискурса поколения, ядром которого стали именно эти события. Определено, что наименее значимой для студентов является категория “информационная война”, что свидетельствует о низком уровне осознания ими эпизодов манипулирования сознанием во время гибридного противостояния РФ и Украины. Установлено, что политико-правовые приоритеты смысловых категорий политико-правового сознания юристов и политологов благодаря приобретенным в вузах политико-правовым компетенциям существенно отличаются от приоритетов других подгрупп студентов, что позволяет говорить об особенностях формирования политико-правового сознания у студентов различных профессиональных групп.

Ключевые слова: политико-правовое сознание, представления, политико-правовая ситуация.

Nykonenko L. V. Peculiarities of representation of Ukraine’s political and legal situation by the students of different specialties

The findings of the empirical research on representations of the political and legal processes in Ukraine in 2013-2015 by the students of different specialties are presented in the article. The following groups of students participated in the study: media students, psychology and social work students, law students, and political science students. The content analysis applied to analyze student written narratives allowed identifying the semantic categories used by the students to describe Ukraine’s political and legal situation. Those categories are war, euromaidan, power reloading, economic crisis, reforms and government legal activities, international cooperation, negative evaluation of government activities, and information war. All the participating groups prioritized the choice of the first three categories: war, euromaidan, and government reloading. Hence, the author reasons about the construction of the generation semantic discourse whose nucleus comprises those events. The least significant category for the students turned out to be the information war category, which proves that the level of student awareness of the manipulation episodes during the hybrid conflict between the RF and Ukraine is low. There is evidence that political and legal priorities regarding the semantic categories of the political and legal conscience of the law and political science students are considerably different from those of the other student subgroups. This is a result of the political and legal competences obtained by the student in the higher education establishments, which proves that there are specific features in the formation of the political and legal conscience of the students of different specialties.

Key words: political and legal conscience, political and legal situation.

ВОЛОНТЕРСЬКА АКТИВНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: СТАТЕВОРОЛЬОВИЙ АСПЕКТ

І. І. Семків, м. Львів

Емпірично встановлено, що юнаки частіше, ніж дівчата, виявляють волонтерську активність у сфері розвитку міста та в роботі з дітьми і молоддю; натомість, на відміну від дівчат, вони зовсім не активні у сфері захисту прав жінок та в роботі з людьми похилого віку, рідко беруть участь у благодійних акціях. Серед основних мотиваційних чинників волонтерської активності студентської молоді розглянуто цінності та міжособову довіру. З'ясовано, що чинники волонтерської активності студентів-дівчат (міжособова довіра, недовіра до урядових інституцій) відрізняються від чинників цієї активності в студентів-хлопців (цінності доброзичливості, довіра до викладачів). Разом із тим визначено, що юнаків та дівчат єднають спільні чинники волонтерської активності, а саме цінності стимуляції, тобто прагнення особистості до пошуку новизни, змін, нових знайомств та набуття нового досвіду. У процесі дослідження доведено, що дівчата виявляють волонтерську активність частіше, ніж юнаки.

Ключові слова: соціальна активність, громадянська активність, волонтерська активність, цінності, довіра, студентська молодь.

У зв'язку з розвитком громадянського суспільства та демократії в Україні дослідження волонтерської активності є надзвичайно актуальною *проблемою*. Активність молоді, зокрема її вияв у суспільно-громадській сфері, впливає як на формування особистісної ідентичності, так і на суспільні процеси. Завдяки волонтерській активності молода генерація отримує можливість не лише удосконалювати свої моральні риси, а й самотверджуватися і самовдосконалюватися в соціальній та професійній сферах. Активність, що виявляється у громадському секторі, сприяє розвитку здібностей, умінь та навичок, усвідомленню власних цінностей та інтересів. Оскільки саме молодь є найбільш соціально активним прошарком суспільства, то розуміння особливостей її волонтерської активності надзвичайно важливе для розвитку громадянського суспільства та демократії в країні. Разом із тим варто наголосити на тому, що вияви активності юнаків та дівчат дещо різняться між собою. Саме тому видається важливим виокремити ті сфери, у яких більш активно виявляють себе юнаки, і ті, у яких активнішими є дівчата.

Мета статті: теоретичне обґрунтування наявності стилевих особливостей волонтерської активності юнаків і дівчат та виокремлення за результатами емпіричного дослідження гендерних характеристик волонтерської активності студентської молоді.

Феномен громадської активності молоді, що виявляється в громадянській спрямованості, соціальних цінностях, громадянській участі, привертає сьогодні особливу увагу сучасних науковців у сфері політології, психології, соціології (М. Й. Боришевський, В. О. Васютинський, А. Ф. Карась, А. Ф. Колодій, Л. А. Найдюнова, Р. Патнам, Л. І. Пилипенко, Я. Хербст, Т. М. Яблонська). Соціальну, громадську та волонтерську активність молодого покоління досліджують В. О. Васютинський, О. В. Пенькова, Л. І. Пилипенко, Г. В. Труцко, Т. М. Яблонська та ін. А проте недостатньо дослідженими досі залишаються гендерні особливості вияву волонтерської активності молодих громадян.

Волонтерство є добровільною безкорисливою суспільно значущою діяльністю. Волонтерська активність студентської молоді – це одна із форм вияву соціальної активності. Поняття соціальної активності є багатограним та охоплює безліч сфер функціонування особистості в соціальному середовищі. Багатовимірність цього концепту відображається в структурі соціальної активності, компонентами якої є мотиви, потреби, цінності, норми тощо.

Грунтуючись на основних психологічних підходах до розуміння активності, сучасна українська дослідниця Л. А. Найдюнова запропонувала класифікацію активності. Вона трактує активність: 1) як спосіб існування, вияв особистості чи групи – активність у цьому контексті розглядається як риса особистості, її властивість; 2) як характеристику чи рису діяльності – у цьому контексті активність найчастіше протиставляється пасивності [3, с. 39].

Згідно з теорією А. де Токвіля, громадянське суспільство є простором для реалізації активності його громадян. Поняття соціальної активності дослідник тлумачить як активність, спрямовану на підвищення якості управління, пришвидшення економічного розвитку та розширення демократії [7].

На думку В. О. Васютинського, вагомою спонукою до активності в політико-ідеологічній сфері поряд із суспільними цінностями можуть бути особистісні проблеми, а активність у цій ситуації набуває характеру самоствердження [2, с. 173]. У цьому ж контексті К. О. Абульханова-Славська зазначає, що самоствердження і самовизначення включають такі компоненти: активність особистості, самодетермінацію та прагнення зайняти певну позицію в житті [1]. Як наголошує Т. М. Яблонська, у юнацькому віці соціальна активність може зумовлюватися не лише соціальними цінностями та потребами, а й потребами в самоствердженні [9, с. 33]. Отож соціальна активність може мати не лише соціальний, а й індивідуалістичний характер. На думку дослідників, самоствердження як детермінанта соціальної активності властива молоді, яка перебуває на етапі формування цінностей. При цьому число сфер вияву волонтерської

активності є необмеженим, оскільки, як випливає з визначення, це така форма активності, яка передбачає виконання певних обов'язків та завдань у різних соціальних і професійних сферах та не передбачає матеріальної винагороди за цю активність і її результати. Наголосимо, що мотивами, які спонукають молоду людину до такої активності, можуть бути, власне, прагнення новизни, самоствердження та професійного вдосконалення, а не фінансова винагорода.

Виникнення потреби в самовизначенні у молоді зумовлено, на думку Л. І. Пилипенко, невизначеністю щодо майбутнього [4; 5]. О. В. Пенькова і Л. І. Пилипенко виділяють п'ять основних форм мотивації участі в громадських заходах молоді: 1) комунікативні проблеми; 2) самовизначення, самопізнання, розвиток здібностей; 3) мотивація престижу, лідерства; 4) привабливість громадських справ, цікавість, нові можливості; 5) активність задля уникнення зауважень щодо пасивності [4].

Більшість дослідників відносять волонтерську активність до форм активності, спрямованої на задоволення інтересів певної групи людей. Український дослідник Г. В. Труцко виділяє кілька основних напрямків волонтерської активності: 1) роботу з незахищеними верствами населення (до таких верств він відносить осіб похилого віку, осіб з обмеженими потребами та осіб, які не мають постійного місця проживання); 2) роботу з дітьми та молоддю (така робота найчастіше реалізується в інтернатах, дитячих будинках, в організаціях для дітей з обмеженими можливостями, дитячих садках тощо); 3) участь у проектах, спрямованих на розвиток місцевих спільнот; 4) реалізацію проектів, спрямованих на запобігання конфліктам; 5) роботу в проектах, пов'язаних з пропагандою здорового способу життя; 6) роботу в проектах, спрямованих на захист екології [8].

Згідно з результатами досліджень В. О. Васютинського, сучасна українська студентська молодь надає перевагу тим видам активності, які відображають ліберальні та демократичні цінності; і порівняно низьку популярність серед студентства мають ідеології радикального та релігійного спрямування [2].

У ході нашого дослідження було здійснено аналіз тих видів волонтерської активності, яким студенти віддають найбільшу перевагу, та проведено гендерний ціннісно-мотиваційний аналіз цього виду соціальної активності.

Емпіричне дослідження відмінностей соціальної активності юнаків та дівчат. Дослідження активності студентської молоді проводилося на основі авторського питальника активності “Форми активності”, який вказує як на наявність, так і на частоту вияву того чи іншого типу активності. Серед різноманітних видів активності студентської молоді досліджувалася сфера волонтерства. Для визначення чинників волонтерства було використано методiku “Довіра” І. І. Семків, спрямовану на дослі-

дження таких видів довіри, як міжособова довіра, довіра до викладачів, міжнаціональна довіра, довіра до урядових інституцій. Також було використано методику “Ціннісний портрет” Ш. Шварца (адаптація І. І. Семків) [6].

Відтак було виявлено, що загальний показник соціальної активності дівчат (19,4) є вищим, ніж у юнаків (16,3). Такий результат свідчить про те, що молоді дівчата-студентки виявляють себе частіше та залучені до більшої кількості видів соціальної активності, ніж юнаки-студенти (табл.).

Таблиця

Відмінності вияву соціальної активності в юнаків та дівчат

Назва активності	Середній рівень вияву у дівчат	Середній рівень вияву у юнаків	t-тест	Рівень значущості
Рівень соціальної активності	19,4	16,3	2,074	0,03
Волонтерська активність	9,02	4,77	2,120	0,02

Прикметно, що дівчата виявляють не лише вищий загальний рівень соціальної активності, а й вищий рівень волонтерської активності. Отже, дівчата значно більш активні у сфері волонтеріату ($t=2,12$), що є свідченням того, що вони більш схильні працювати в ролі волонтерів, тобто не отримувати фінансової винагороди за власну роботу. До переліку волонтерської активності входили такі сфери її вияву, як: розвиток міста, охорона здоров'я, релігія та церква, захист прав жінок, робота у виправному закладі, робота з бідними та безхатченками, робота з молоддю, робота з дітьми, робота з людьми похилого віку, вирішення екологічних питань, організація благодійних акцій і соціальних акцій.

Про те, що дівчата виявляють вищий рівень активності у сфері волонтеріату, ніж юнаки, свідчить також і відсоткова кількість дівчат та юнаків, залучених до цього виду соціальної активності. Зокрема, у групі дівчат активних у сфері волонтеріату виявилось 42%, а пасивних – 58%, тоді як у групі юнаків відсоток студентів, що виявляють високу волонтерську активність, становив лише 27%, відповідно пасивних у сфері волонтеріату хлопців було 73% (рис. 1).

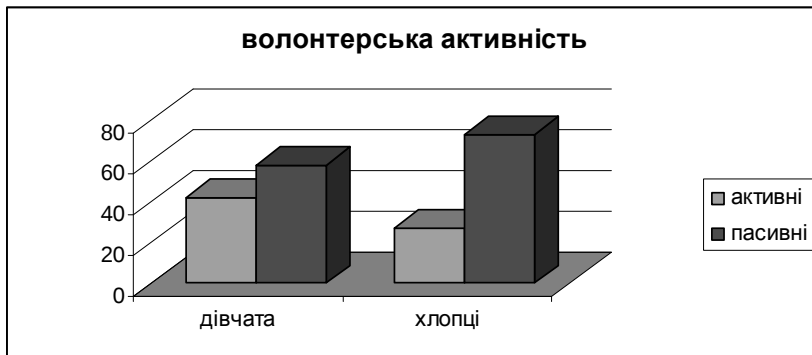

Рис. 1. Волонтерська активність юнаків та дівчат

Аналіз видів волонтерської активності показав, що дівчата та хлопці схильні вдаватися до різних видів волонтерства, хоча загальні тенденції в цілому схожі. Серед дівчат найбільш поширеним видом волонтерської активності є участь та допомога у роботі з дітьми: 17% усіх залучених до волонтерської активності займаються цим її видом; також досить поширеними видами волонтерської активності серед дівчат є участь в організації благочинних акцій (14%), допомога при церкві (14%), у сфері охорони здоров'я (14%), у культурній та мистецькій організації (11%), у роботі з молоддю (10%). Рідше студентки залучені до допомоги людям похилого віку (6%), до роботи з бідними та бездомними (5%), у сфері вирішення екологічних питань (3%), у виправному закладі (5%) та у сфері розвитку міста, а найменша їхня участь у волонтерській роботі у сфері захисту прав жінок (1%) (рис. 2).

Серед юнаків частка схильних до волонтеріату становить 27%. Вони, як і дівчата, найчастіше, обирають волонтерську роботу з дітьми (23%), волонтерську активність у культурній чи мистецькій організації (14%), роботу з молоддю (14%), при церкві (14%), у сфері охорони здоров'я (10%) та розвитку міста (10%); менш схильні хлопці до роботи з бідними та бездомними (5%), до діяльності з організації благочинних акцій (5%) та вирішення екологічних питань (5%). Є такі види активності, в які юнаки, на відміну від дівчат, узагалі не залучені. Це, зокрема, робота у виправному закладі, у сфері захисту прав жінок та допомога людям похилого віку (рис. 3).

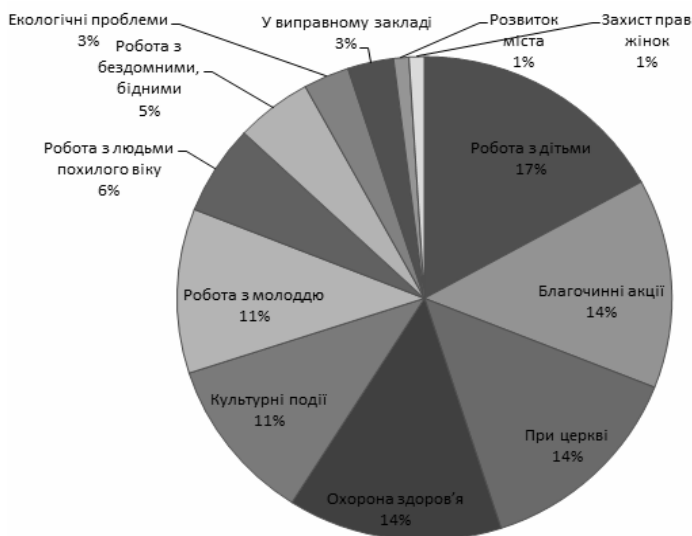

Рис. 2. Аналіз сфер волонтерської активності дівчат

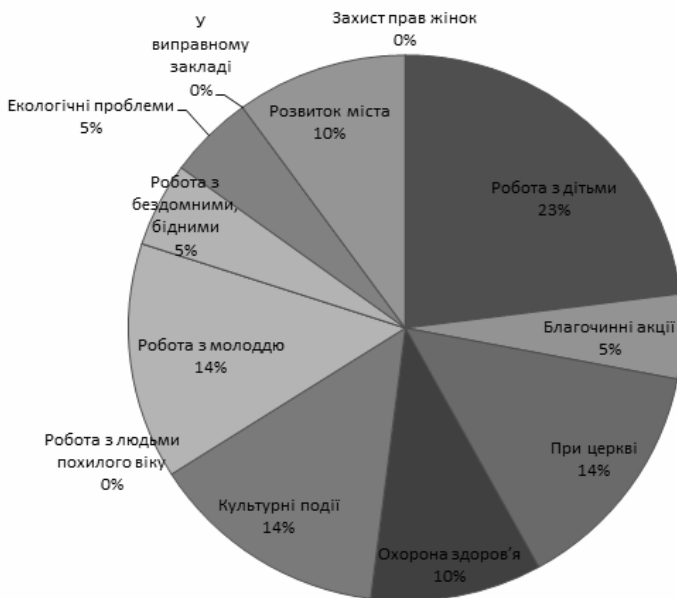

Рис. 3. Аналіз сфер волонтерської активності хлопців

Результати дослідження показали, що активність дівчат у деяких сферах (допомога при церкві, робота з бездомними та бідними, робота з молоддю та участь у культурних подіях) порівняно з іншими сферами не набагато вища. Натомість хлопці, які виявляють волонтерську активність, значно частіше долучаються до роботи з дітьми та у сфері розвитку міста. Дівчата ж, на відміну від юнаків, частіше обирають активність у сфері охорони здоров'я, у благодійних акціях. Важливо також наголосити, що хоча дівчата і не так часто вдаються до таких видів активності, як робота у виправному закладі, робота з людьми похилого віку та робота у сфері захисту прав жінок, але в ході дослідження не виявлено жодного (!) юнака, який би виявляв активність у цих соціальних сферах (рис. 4). Отже, юнаки і дівчата виявляють свою волонтерську активність схожим чином і в деяких спільних сферах, проте є й такі сфери волонтаріату, в яких активними є тільки дівчата, і такі, до яких вони, на відміну від юнаків, вдаються дуже рідко.

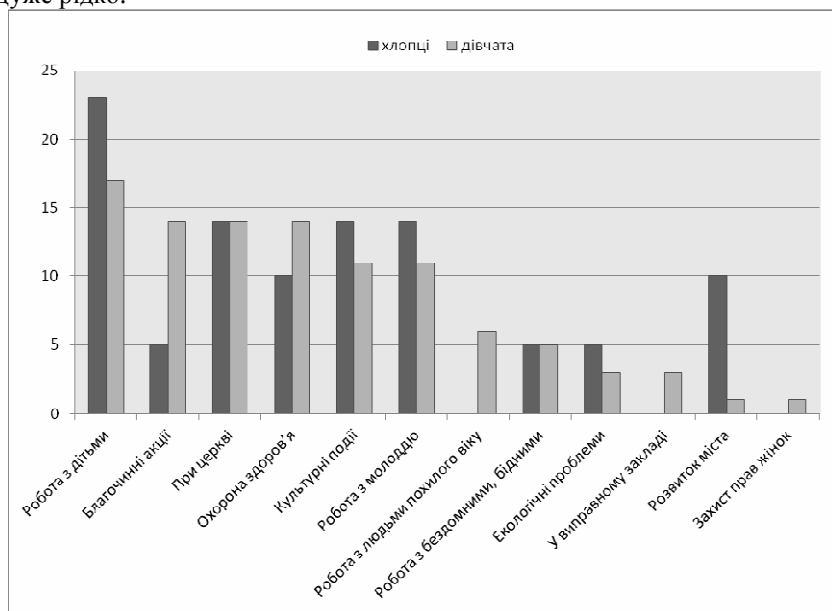

Рис. 4. Порівняння сфер волонтерської активності юнаків та дівчат

Оскільки активність юнаків та дівчат у сфері волонтерської активності відрізняється, то можна припустити, що й чинники, які зумовлюють вияв цієї активності, є різними. На основі результатів кореляційного аналізу виявлено, що справді чинники, які сприяють волонтерській активності дівчат та юнаків, різні. Найбільш значущими чинниками волонтерської

активності в групі дівчат є цінності стимуляції ($r=0,253$; $p \leq 0,005$). Ця група цінностей згідно з теорією Ш. Шварца відображає прагнення особистості до пошуку новизни, змін, нових знайомств та набуття нового досвіду. Отож мотивами волонтерської активності для молодих дівчат є прагнення набувати новий досвід та розвиватись. Окрім цінностей стимуляції, важливою виявилася довіра до людей ($r=0,256$; $p \leq 0,005$). Таким чином, ті студентки, які більш схильні довіряти іншим, також більш схильні до безоплатної активності в соціальній сфері, що виражається у волонтерстві. Парадоксальним є той факт, що дівчата, які вищою мірою довіряють людям і виявляють вищий рівень волонтерської активності, мають нижчий рівень довіри до урядовців та урядових інституцій. Тобто ті студентки, які не довіряють уряду та урядовим установам, частіше вдаються до волонтерської діяльності ($r=-0,274$; $p \leq 0,005$), ніж ті, які їм довіряють. Проте такий результат має пояснення: безоплатне прагнення допомагати іншим може бути зумовлене невірою в те, що інститут держави здатний повноцінно виконувати ці обов'язки (рис. 5).

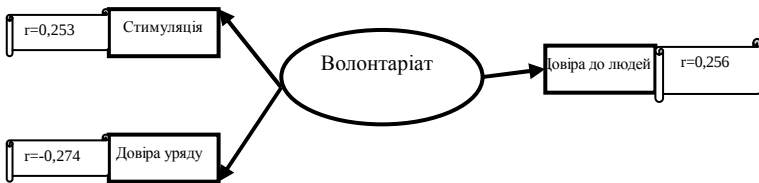

Рис. 5. Чинники волонтерської активності в групі досліджуваних дівчат

Дещо відрізняється картина чинників волонтерської активності у юнаків. Виявляється, що, як і для дівчат, цінністю для юнаків, які схильні до волонтерської активності, є цінність стимуляції ($r=0,265$; $p \leq 0,005$). Цей результат підтверджується тим фактом, що як юнаки, так і дівчата, які схильні до волонтерської активності, більшою мірою прагнуть до новизни, нових знайомств, змін та розвитку. Проте в групі досліджуваних юнаків зауважено взаємозв'язок волонтерської активності з такою групою цінностей, як доброзичливість ($r=0,331$; $p \leq 0,001$). Доброзичливість у контексті теорії Ш. Шварца свідчить про прагнення до благополуччя, добробуту та хорошого життя для своїх близьких. Виходить, у групі юнаків чинником безоплатної активності виступає не лише мотив набуття нового досвіду та розвитку, а й мотив благополуччя близьких людей. Цікавим видається той факт, що поряд із цінностями стимуляції та доброзичливості важливими в спричиненні волонтерської активності в групі хлопців є цінності гедонізму ($r=0,325$; $p \leq 0,001$), що в теорії Ш. Шварца співвідно-

ситься з пошуком задоволень, комфорту та забезпеченням базових потреб. Важливо також зазначити, що вищий рівень активності в тих юнаків, які володіють вищим рівнем довіри до викладачів ($r=0,336$; $p \leq 0,001$). Такий результат узгоджується з тим фактом, що рівень активності в навчальному закладі (участь у громадських і соціальних об'єднаннях, відвідування семінарів) у юнаків є дещо вищим, ніж у дівчат (рис. 6).

Рис. 6. Чинники волонтерської активності в групі досліджуваних юнаків

Висновки. Волонтерська активність студентської молоді сприяє розвитку громадянського суспільства та демократії в країні. Саме молода генерація є найбільш соціально активним прошарком суспільства. Отож вияв молодого людиною активності в соціальній сфері сприяє її особистісній самореалізації, формуванню професійного та політичного світогляду, становленню громадянської позиції.

Результатом дослідження стало виокремлення таких сфер волонтерської активності студентської молоді: робота з дітьми, робота з молоддю, участь у благодійних акціях, допомога при церкві, робота у сфері охорони здоров'я, допомога в організації культурних та мистецьких подій, робота з людьми похилого віку, робота з бездомними та бідними, допомога у вирішенні екологічних питань, робота у виправному закладі, робота у сфері захисту прав жінок, робота у сфері розвитку міста. Встановлено, що існує низка статеворольових стильових відмінностей у вияві волонтерської активності студентської молоді. Юнаки частіше, ніж дівчата, виявляють свою активність у сфері розвитку міста та в роботі з дітьми та молоддю; натомість, на відміну від дівчат, вони зовсім не активні у сфері захисту прав жінок та в роботі з людьми похилого віку, рідко беруть участь у благодійних акціях.

Емпірично доведено, що ціннісні сфери юнаків та дівчат, які виявляють волонтерську активність, теж різняться: у дівчат-волонтерів високий рівень цінностей стимуляції та міжособової довіри і низький рівень довіри до уряду; натомість юнакам поряд із цінностями стимуляції притаманний високий рівень цінностей доброзичливості та довіри до викладачів. З'ясовано, що дівчатам, схильним до волонтерської активності, властиве прагнення до новизни, змін, пошуку нового досвіду; юнаки ж на додаток до цього також схильні до налагодження зв'язків та бажають благополуччя не лише собі, а й усім іншим людям.

Отже, теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження волонтерської активності студентської молоді засвідчили, що вияви цієї активності у юнаків та дівчат мають певні відмінності і що чинники такої активності, попри наявність спільних показників, можуть відрізнятися.

У контексті перспектив дослідження за означеною тематикою цікаво, на наш погляд, було б з'ясувати, чи існують гендерні відмінності у вияві волонтерської активності серед людей інших вікових груп, оскільки в сучасних соціально-демографічних умовах частка людей, які не належать до генерації молодих, дещо зросла.

Л і т е р а т у р а

1. *Абульханова К. А.* Время личности, время жизни / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. – СПб. : Алетейя, 2001. – 304 с.
2. *Васютинський В. О.* Громадянська свідомість та самосвідомість молоді у контексті соціально-політичного розвитку суспільства / В. О. Васютинський, // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / М. Й. Боришевський, М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко та ін. – К., 2001. – Т. 2. – С. 165–183.
3. *Найдьонова Л. А.* Розвиток громадянського суспільства як участь у колективних діях спільнот / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПНУ. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 7. – С. 33–49.
4. *Пенькова О.* Розвиток громадянської спрямованості молоді / О. Пенькова, Л. Пилипенко // Соціальна психологія. – 2009. – Т. 1. – № 33. – С. 45–53.
5. *Пилипенко Л. І.* Потреба у самовизначенні та самореалізації як чинник розвитку громадянської спрямованості у юнацькому віці / Л. І. Пилипенко // Розвиток громадянської спрямованості особистості у юнацькому віці : [монографія] / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В. В. Антоненко. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 98–120.
6. *Семків І. І.* Адаптація методики Ш. Шварца "Портрет цінностей" українською мовою / І. Семків // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 1. – С. 12–28.
7. *Токвіль А. де.* Про демократію в Америці : у двох томах / Алексіс де Токвіль ; [пер. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка]. – К. : Вид. дім "Всесвіт", 1999. – 590 с.
8. *Труцко Г. В.* Формування громадянськості студентів зарубіжних країн під час волонтерської діяльності / Г. В. Труцко // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : мат-ли метод. семінару АПН України 19 березня 2008 р. – К., 2008. – С. 94–103.
9. *Яблонська Т. М.* Оволодіння ситемою соціально-психологічних понять як умова розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості / Т. М. Яблонська // Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / М. Й. Боришевський, М. І. Алексєєва, В. В. Антоненко та ін. – К., 2001. – Т. 2. – С. 8–49.

References

1. Abulkhanova, K. A., Berezina, T. N. (2001). *Vremya lichnosti, vremya zhizni* [The time of personality, the time for life]. St. Petersburg: Aleteya Publ. (rus).
2. Vasiutynskyi, V. O. (2001). Gromadianska svidomist ta samosvidomist molodi u konteksti sotsialno-politychnoho rozvytku suspilstva [Civic awareness and consciousness of young people in the context of socio-political development of society]. In M. J. Boryshevskyi, M. I. Alekseieva, V. V. Antonenko (Eds.), *Psykhologichni zakonomirnosti rozvytku hromadianskoi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti* [Psychological patterns of development and civic awareness and selfawareness] (pp. 165–183). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
3. Naydonova, L. A. (2008). Rozvytok hromadianskoho suspilstva yak uchast u kolektyvnykh diiaakh spilnot [The development of civil society by means of participation in collective community activity]. *Problemy politychnoi psykhologii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainiskoi derzhavy* [The Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 7, 33–49 (ukr).
4. Penkova, O., Pylypenko, L. (2009). Rozvytok hromadianskoi spriamovanosti molodi [Youth civic orientations development]. *Sotsialna psykhohiia* [Social psychology], 33, 45–53 (ukr).
5. Pylypenko, L. I. (2007). Potreba u samovyznachenni ta samorealizatsii yak chynnyk rozvytku hromadianskoi spriamovanosti u yunatskomu vitsi [The need of self-determination and self-realization as a predictor of civic orientation in youth]. In M. J. Boryshevsky, T. M. Yablonska, V. V. Antonenko. *Rozvytok hromadianskoi spriamovanosti osobystosti u yunatskomu vitsi* [The civic orientation development in youth] (pp. 98–120). Kyiv: Pedahohichna dumka (ukr).
6. Semkiv, I. I. (2013). Adaptatsiia metodyky Sh. Shvartsa “Portret Tsinnosti ukrainskoi movoiu” [Cultural Adaptation of PVQ Sch. Schwartz “Questionnaire in Ukrainian sample”]. *Praktychna psykhohiia ta sotsialna robota* [Journal of Applied Psychology and Social Work], 1, 12–28 (ukr).
7. Tocqueville, A. (1999). *Pro demokratiu v Amerytsi* [Democracy in America]. Kyiv: Vsesvit Publ. (ukr).
8. Trutsko, G. V. (2008). Formuvannia hromadianskosti studentiv zarubizhnykh krain pid chas volonterskoi diialnosti [Foreign students civic orientation development while volunteering]. *Psykholoho-pedahohichni zasady rozvytku osobystosti v osvitiomu prostori* [Psychological and pedagogical predictors of personality development in educational area], 1, 94–103 (ukr).
9. Yablonska, T. M. (2001). Ovolodinnia systemoiu sotsialno-psykhologichnykh poniat yak umova rozvytku hromadianskoi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti [Mastering of the systems of social and psychological terms as a predictor of civic consciousness and selfawareness]. In M. J. Boryshevskyi, M. I. Alekseieva, V. V. Antonenko (Eds.), *Psykhologichni zakonomirnosti rozvytku hromadianskoi svidomosti ta samosvidomosti osobystosti* [Psychological patterns of development and civic awareness and selfawareness] (pp. 8–49). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Семків І. І. Волонтерская активность студенческой молодежи: полоролевой аспект

Емпирически установлено, что юноши чаще, чем девушки, проявляют волонтерскую активность в сфере развития города и в работе с детьми и молодежью; в отличие от девушек, они совсем не активны в сфере защиты прав женщин и в работе с людьми пожилого возраста, редко принимают участие в благотворительных акциях. Среди основных мотивационных факторов активности студенческой молодежи рассмотрены ценности и межличностное доверие. Определено, что факторы волонтерской активности студентов-девушек (межличностное доверие, недоверие к правительственным учреждениям) отличаются от факторов такой активности у студентов-юношей (ценности доброжелательности, доверие к преподавателям). Вместе с тем выявлено, что юноши и девушки имеют общие факторы волонтерской активности, а именно ценности стимуляции, т. е. стремление личности к поиску новизны, изменений, новых знакомств и приобретению нового опыта. В процессе исследования доказано, что девушки проявляют волонтерскую активность чаще, чем юноши.

Ключевые слова: социальная активность, гражданская активность, волонтерская активность, ценности, доверие, студенческая молодежь.

Semkiv I. I. Voluntary activity of university students: gender aspect

Theoretical analysis and empirical research of gender differences regarding student voluntary activity are described in the article. It has been found out that female and male students are involved in different kinds of voluntary activities. We investigated the following spheres of voluntary activities: activities with kids, youth, old people, poor and homeless people; organization of church and hospital charity events; organization of cultural events; participation in city development projects and in solving environmental issues in prisons; protection of women's rights. Female students are more active in voluntary activities than males. Both girls and boys are highly involved in voluntary activities with children and young people, in healthcare and church. Girls are more likely to be involved in organizing charitable actions, in working with old people and in women's rights organizations whereas boys are more likely to participate in such activities as city development projects and organization of cultural events. Values and interpersonal trust are discussed as the main motivation factors of university student participation. It has been proven that the factors of female student voluntary participation (interpersonal trust and lack of trust in government institutions) are different from the factors of male student voluntary involvement (benevolence values, trust in university professors). The common motivation factors of voluntary participation are stimulation values, i. e. a strive for personal search of novelty, change, new acquaintances and new experiences. It has been confirmed that girls are more involved in the voluntary activity than boys are, and have other motives that lead them to this activity.

Key words: social participation, civic participation, voluntary activity, values, trust, students.

Н А Ш І А В Т О Р И

Анцибор Анатолій Іванович

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психолого-педагогічної освіти та соціальних наук комунального вищого навчального закладу “Вінницька академія неперервної освіти”

Балюта Вікторія Валентинівна

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Блозва Павло Ігорович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Бондар Катерина Миколаївна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету

Горянська Анжела Михайлівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Губенко Олександр Володимирович

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Дворник Марина Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Іванченко Світлана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Корчовий Віктор Валерійович

головний фахівець сектора з питань запобігання та виявлення корупції Управління ДСНС України у Чернігівській області, здобувач Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Палагнюк Ольга Василівна

асистент кафедри педагогіки та психології дошкільної освіти факультету педагогіки, психології та соціальної роботи Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Петровська Інга Ростиславівна

кандидат технічних наук, доцент кафедри психології Львівського національного університету імені Івана Франка

Пісоцький Вадим Петрович

кандидат філософських наук, доцент кафедри психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Семків Ірина Ігорівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та психотерапії Українського католицького університету

Синельников Роман Юрійович

асистент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Товстокора Юлія Віталіївна

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Турецька Христина Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та психотерапії
Українського католицького університету

Шусть Василь Володимирович

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант Інституту соціальної
та політичної психології НАПН України

Яровий Дмитро Олександрович

аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Жадан І. В. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження	3
Позняк С. І. Соціалізувальний дискурс як чинник конструювання смислів соціальної взаємодії	12
Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях	23
Корчовий В. В. Соціальна ідентифікація як чинник розвитку громадянської суб'єктності особистості: теоретична модель дослідження	38
Петровська І. Р. Громадянська ідентичність: міждисциплінарний аспект наукових досліджень	49
Блоза П. І. Соціальний капітал як психологічний ресурс: теоретичне означення поняття	59

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТА ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Синельников Р. Ю. Особливості взаємовідносин громадянина і держави як чинник становлення громадянської ідентичності	72
Анцибор А. І. Бідність як економічне аутсайдерство: спроба психосемантичного осмислення та диференціації	82
Жовтянська В. В. Соціально-психологічні чинники фашизму	92
Губенко О. В. Трансформації нормативної сфери особистості в умовах бунту як форми аномічної поведінки	103
Турецька Х. І. Психоаналітична інтерпретація феномена тероризму ..	116
Палагнюк О. В. Психосоціальні особливості християнських релігійних настановлень у контексті формування соціальної відповідальності особистості	125
Дворник М. С. Римейкінг безвідповідальності кідалтів: постмодерний погляд	139
Товстокова Ю. В. Соціальний запит як чинник конструювання практик толерантного ставлення в суспільстві	150

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ І РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

<i>Іванченко С. М.</i> Методи соціальної взаємодії як складова соціально-психологічного супроводу освітніх та суспільних реформ	161
<i>Балюта В. В.</i> Психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді: теоретичний аналіз	171
<i>Шусть В. В.</i> Політичні цінності молоді в просторі шкал “радикалізм – консерватизм” та “авторитаризм – демократизм”	179
<i>Бондар К. М.</i> Цінності та життєві смисли юнацтва українського відлуння-покоління Y	192
<i>Горянська А. М., Пісоцький В. П.</i> Становлення комунікативної толерантності студентів: суб’єктний підхід	208
<i>Никоненко Л. В.</i> Особливості уявлень студентів різного фаху про політико-правову ситуацію в Україні	220
<i>Семків І. І.</i> Волонтерська активність студентської молоді: статеворольовий аспект	234
НАШІ АВТОРИ	246

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

<i>Жадан И. В.</i> Коммуникативные практики как фактор гражданской и национальной самоидентификации: теоретико-методологические принципы исследования	3
<i>Позняк С. И.</i> Социализирующий дискурс как фактор конструирования смыслов социального взаимодействия	12
<i>Яровой Д. А.</i> Концептуализация гражданского противостояния в политологических, политико-психологических и социально-психологических исследованиях	23
<i>Корчевой В. В.</i> Социальная идентификация как фактор развития гражданской субъектности личности: теоретическая модель исследования	38
<i>Петровская И. Р.</i> Гражданская идентичность: междисциплинарный аспект научных исследований	49
<i>Блозва П. И.</i> Социальный капитал как психологический ресурс: теоретическое определение понятия	59

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ И ПОСТРОЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

<i>Синельников Р. Ю.</i> Особенности взаимоотношений гражданина и государства как фактор становления гражданской идентичности	72
<i>Анцибор А. И.</i> Бедность как экономическое аутсайдерство: попытка психосемантического осмысления и дифференциации	82
<i>Жовтянская В. В.</i> Социально-психологические факторы фашизма ...	92
<i>Губенко А. В.</i> Трансформации нормативной сферы личности в условиях бунта как формы аномического поведения	103
<i>Турецкая К. И.</i> Психоаналитическая интерпретация феномена терроризма	116
<i>Палагнюк О. В.</i> Психосоциальные особенности христианских религиозных установок в контексте формирования социальной ответственности личности	125

<i>Дворник М. С.</i> Римейкинг безответственности кидалтов: постмодернистский взгляд	139
<i>Товстоко́рая Ю. В.</i> Социальный запрос как фактор конструирования практик толерантного отношения в обществе	150

ПОЛИТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ В УСЛОВИЯХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ И РЕФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

<i>Иванченко С. Н.</i> Методы социального взаимодействия как составляющая социально-психологического сопровождения образовательных и социальных реформ	161
<i>Балюта В. В.</i> Психологические факторы радикализации политического поведения молодежи: теоретический анализ	171
<i>Шусть В. В.</i> Политические ценности молодежи в пространстве шкал “радикализм – консерватизм” и “авторитаризм – демократизм”	179
<i>Бондарь Е. Н.</i> Ценности и жизненные смыслы юношества украинского эхо-поколения Y	192
<i>Горянская А. М., Песоцкий В. П.</i> Становление коммуникативной толерантности студентов: субъектный подход	208
<i>Никоненко Л. В.</i> Особенности представлений студентов различных специальностей о политико-правовой ситуации в Украине	220
<i>Семкив И. И.</i> Волонтерская активность студенческой молодежи: полоролевой аспект	234
НАШИ АВТОРЫ.....	246

C O N T E N T S

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ISSUES AND PRIORITY TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY AT THE CURRENT STAGE OF SOCIAL DEVELOPMENT

Zhadan I. V. Communication practices as a factor of citizenship and national self-identification: theoretical and methodological fundamentals of the study	3
Poznyak S. I. Socializing discourse as a factor of constructing semantics of social interaction	12
Yarovyi D. O. Conceptualization of civic confrontation in political science, political psychology and social psychology research	23
Korchovyi V. V. Social identification as a factor of individual civic subjectivity development: theoretical model of the research	38
Petrovska I. R. Civic identity: an interdisciplinary aspect of the research	49
Blozva P. I. Social capital as a psychological resource: theoretical definition of the concept	59

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEMOCRATIZATION OF THE POLITICAL LIFE AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Synelnikov R. Yu. Peculiarities of the citizen-state relationship as a factor of civic identity formation	72
Antsybor A. I. Poverty as economic outsidership: an attempt of psycho-semantic interpretation and differentiation.....	82
Zhovtianska V. V. Socio-psychological factors of fascism	92
Gubenko O. V. Personality regulatory sphere transformation in the conditions of a rebellion as a form of anomie behavior	103
Turetska K I. Psychoanalytic interpretation of the phenomenon of terrorism	116
Palahnyuk O. V. Psychosocial peculiarities of the Christian attitudes in the context of developing social responsibility of an individual	125

Dvornyk M. S. Remaking kidults' irresponsibility: postmodern viewpoint	139
Tovstokora Yu. V. Social demand as a factor of constructing tolerant attitude practices in a society	150

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF YOUTH SOCIALIZATION UNDER SOCIAL TRANSFORMATION AND REFORMING OF EDUCATION

Ivanchenko S. M. Methods of social interaction as a component of social psychological support of educational and social reforms	161
Baliuta V. V. Psychological requisites for radicalization of youth political behavior: theoretical analysis	171
Shust V. V. Political values of young people on the radicalism-conservatism and authoritarianism-democracy scales	179
Bondar K. M. Values and life meanings of the "Y" echo generation youth.....	192
Goryanska A. M., Pisotskyy V. P. Formation of student subjective tolerance: a subjective approach.....	208
Nykonenko L. V. Peculiarities of representation of Ukraine's political and legal situation by the students of different specialties	220
Semkiv I. I. Voluntary activity of university students: gender aspect.....	234
AUTHORS	246

Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдюнова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2016. – Вип. 3 (17). – 256 с.

Досліджуються актуальні проблеми політичної психології на сучасному етапі суспільного розвитку, зокрема питання становлення громадянської суб'єктності та формування громадянської ідентичності, пошуку психологічних ресурсів особистості в процесі її соціальної взаємодії. Аналізуються психологічні чинники, що сприяють чи, навпаки, стають на заваді демократизації політичного життя, а саме: соціальна відповідальність і безвідповідальність, толерантність і нетерпимість. Широко представлено й науково інтерпретовано політико-психологічні наслідки дії цих чинників (конструктивна соціальна взаємодія або соціальний бунт; набуття соціального капіталу або статусу економічного аутсайдерства; розвиток демократичних цінностей або зростання радикалізму та фашизму). Значну увагу приділено аналізу та узагальненню проблематики політичної поведінки, соціальної та волонтерської активності українського студентства.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

Исследуются актуальные проблемы политической психологии на современном этапе общественного развития, в частности вопросы становления гражданской субъектности и формирования гражданской идентичности, поиска психологических ресурсов личности в процессе ее социального взаимодействия. Анализируются психологические факторы, которые способствуют или, наоборот, препятствуют демократизации политической жизни, а именно: социальная ответственность и безответственность, толерантность и нетерпимость. Широко представлены и научно интерпретированы политико-психологические последствия действия этих факторов (конструктивное социальное взаимодействие или социальный бунт; приобретение социального капитала или статуса экономического аутсайдерства; развитие демократических ценностей или рост радикализма и фашизма). Значительное внимание уделено анализу и обобщению проблематики политического поведения, социальной и волонтерской активности украинского студенчества.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов, студентов.

Actual problems of political psychology on the modern stage of societal development are studied, in particular issues of citizenship subjectivity becoming and citizenship identity formation, search of psychological resources of personality in the process of its social interaction. Psychological factors which promote or on the contrary prevent political life democratization are analyzed, e.g.: social responsibility and irresponsibility, tolerance and intolerance. Politico-psychological consequences of these factors' effect are widely presented and scientifically interpreted (constructive social interaction or social riot; acquiring of social capital or economic outsider status; development of democratic values or growth of radicalism and fascism). Much attention is paid to analysis and generalization of political behavior problems, social and volunteer activity of Ukrainian students.

The journal is addressed to social and political psychologists, specialists of adjacent sciences, teachers, PhD students, students.

ББК 66.07+88.8

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Збірник наукових праць

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого зособу масової інформації КВ № 22185-12085ПР від 24.06.2016 р.

Випуск 3 (17)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.) *С. І. Позняк*

Макет і технічна редакція *Л. П. Черниш*

Підписано до друку 01.11.2016 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 16,0.

Тираж 300 пр. Зам. № 71.

Видавництво “Міленіум”

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
